PERSEPOLIS EN PASARGADAE IN WISSELEND PERSPECTIEF

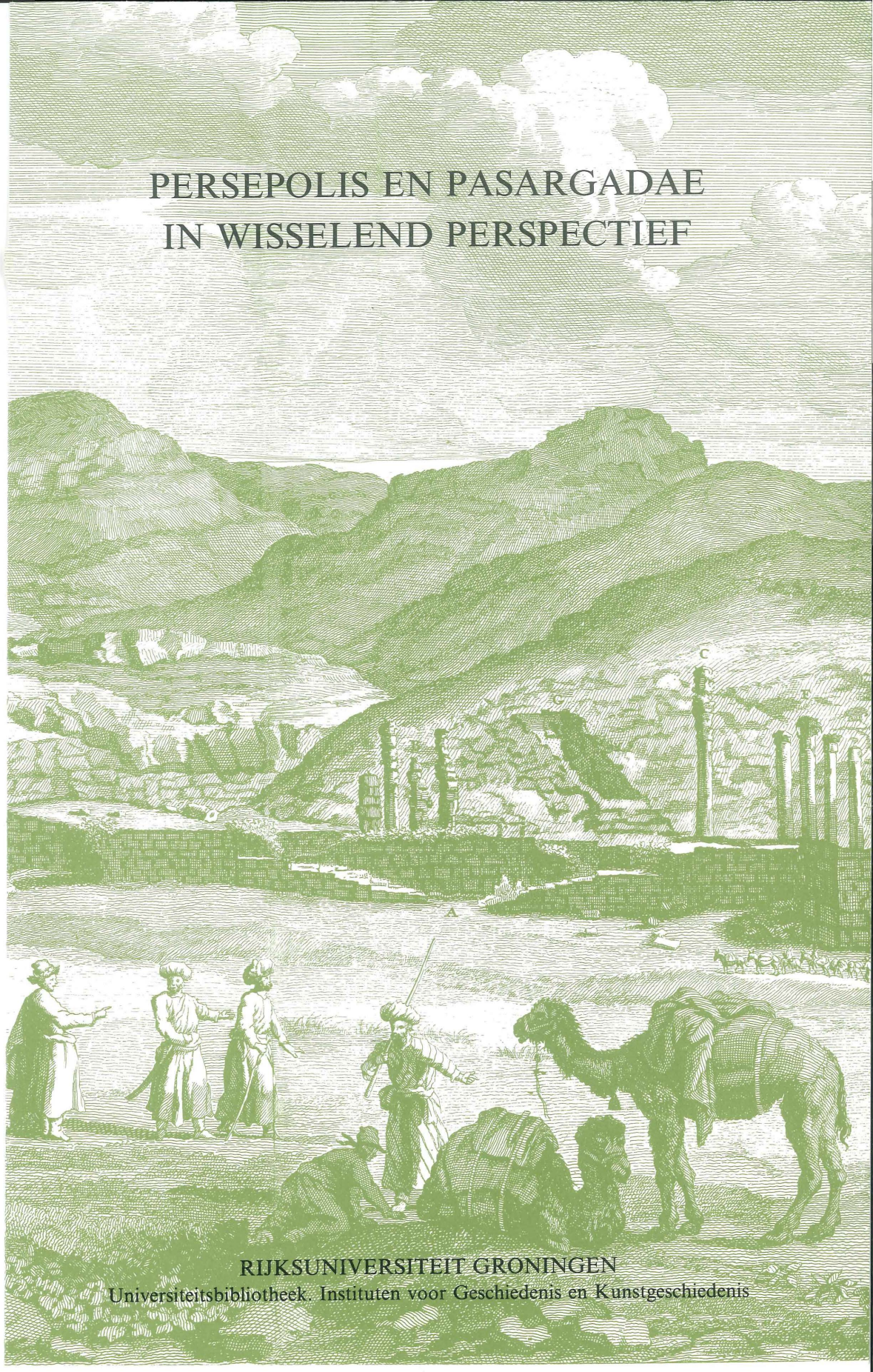

RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN
Universiteitsbibliotheek. Instituten voor Geschiedenis en Kunstgeschiedenis

PHŒNIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux" en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van C.H.J. de Geus, M.L. Folmer, W.H. van Soldt en L.M.J. Zonhoven.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 35,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 15,—. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux" en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux", en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede (Twente), 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 2de étage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel 071-272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phœnix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. Heerma van Voss (egyptologie), Prof. dr. M.N. van Loon (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K.R. Veenhof (semitische filologie en geschiedenis van het oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. Heerma van Voss, voorz.; Prof. dr. M. Stol, secr.; Mevr. drs. E. de Ranitz-Labouchere, penningm.; Dr. A. van der Kooij, lezingenprogramma en contact met afdelingen; Dr. W.F. Leemans; Dr. D.J.W. Meijer; Dr. J. de Roos; Prof. dr. K.R. Veenhof, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Prof. dr. L. de Meyer (Gent), Prof. dr. E. Noort (Kampen), Mevr. G. Piket (Den Haag), Prof. dr. J. Quaegebeur (Leuven), Prof. dr. H.D. Schneider (Leiden).

Prof. dr. L. de Meyer, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

Themanummers van Phœnix:

1.	De Romeinen in het Nabije Oosten (26/2, 1980, 64 p.)	f. 15,–
2.	Karthago (28/2, 1982, 85 p.)	f. 15,–
3.	Gids Afdeling Egypte, Allard Pierson Museum A'dam (3/1, 1986, 120 p.)	f. 20,–
4.	Het Oud Zuid-Arabië (33/1, 1987, 71 p.)	f. 15,–
5.	Het recht in het Oude Nabije Oosten (33/2, 1987, 70 p.)	f. 15,–
6.	Gids West-Azië, Allard Pierson Museum A'dam (34/1, 1988, 96 p.)	f. 17,50

Te bestellen door het bedrag + f. 2,50 porto per no. over te maken op postgiro 229501 van Ex Oriente Lux, Leiden, met vermelding gewenste nummer.

Omslag: „Eerste gesigt van Persepolis", uit Cornelis de Bruijn, *Reizen over Moskovië door Persië en Indië*.

PERSEPOLIS EN PASARGADAE IN WISSELEND PERSPECTIEF

Iraanse oudheden beschreven en getekend door Europese reizigers

samengesteld door

HELEEN SANCISI-WEERDENBURG

RuG

375

CATALOGUS
van de tentoonstelling
georganiseerd door de Universiteitsbibliotheek en de
Instituten voor Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van de
Rijksuniversiteit Groningen
in het kader van het 375-jarig bestaan van de Universiteit.

van 6 april – 20 mei 1989

PHŒNIX 35,1 – 1989

Groningen/Leiden 1989

Auteursrechten voorbehouden
© Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden
en Heleen Sancisi-Weerdenburg
1989

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.
No part of this book may be reproduced in any form by print photoprint, microfilm, or any other means without written permission of the publisher.

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage

Persepolis en Pasargadae in wisselend perspectief. Iraanse oudheden beschreven en getekend door Europese reizigers. Catalogus / Heleen Sancisi-Weerdenburg. — Leiden: Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap ‚Ex Oriente Lux'; Groningen: Universiteitsbibliotheek. — Ill., tab.
Themanr. van Phœnix, ISSN 0031-8329, jrg. 35 (1989, no. 1).
ISBN 90 367 0136 8
Trefw.: Reizigers. Perzische rijk. Persepolis.

Druk: Orientaliste, Leuven

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord — W.R.H. Koops 5

Inleiding — Heleen Sancisi-Weerdenburg 7

Olifanten en Olympische Spelen in Persepolis — Heleen Sancisi-Weerdenburg 11

1. Inleiding 11, 2. Persepolis en Pasargadae 13, 3. De gegevens in de antieke bronnen 15, 4. Is Tchehelminar Persepolis? 17, 5. Tempels of paleizen, koningen of priesters? 24, 6. Getekend en beschreven: fabeldieren en Apadana-reliefs 29, 7. Het raadsel van de merkwaardige wigvormige tekens 31, 8. Pasargadae en de vlakte van Murghab 31, 9. Texier, Flandin, Coste en Stolze 33, 10. Engelsen en Fransen in Susa 35, 11. Toeristisch beschrijven 36, 12. De grote opgravingen in Persepolis en Pasargadae 37, 13. Reconstructies en interpretaties 39, 14. Besluit 40.

„Tot meerder naeukeurigheit". De ruïnes van Persepolis in prent gebracht — J.L. de Jong 43

1. Inleiding 43, 2. Tekenen in de vlakte van Mervdasht 44, 3. Van tekening tot gedrukte prent 47, 4. De artistieke kwaliteiten van de tekeningen 51, 5. „Tot meerder naeukeurigheit" 53.

„Deez tekende en schreef niet anders dan hij zag". Cornelis de Bruijn, Nicolaes Witsen en Gysbert Cuper — Jan Willem Drijvers. 63

1. Inleiding 63, 2. De Bruijn's prenten van Persepolis 67, 3. De Bruijn, Cuper en het spijkerschrift 69, 4. Cuper's bedenkingen 73, 5. De Bruijn's aanmerkingen op Chardin en Kaempfer 76, 6. Besluit 79.

„Ende ick presenteer mijn landt open voor de coopluyden van U landt..." De Verenigde Oostindische Compagnie in Perzië 1623-1765 — H.K. s'Jacob 81

1. Hormoez en de handel tussen Azië en Europa 81, 2. De weg rond de Kaap 83, 3. De EIC en de VOC 83, 4. De positie van de EIC en de VOC in Perzië 84, 5. De VOC in Perzië tot ongeveer 1645 87, 6. De VOC in Perzië tot 1765 90, 7. Slot 91.

Plattegrond van Persepolis 93

Alfabetische lijst van auteurs van in de catalogus opgenomen werken . . . 94

Chronologische lijst van reizigers 94

Catalogus 96

Bibliografie 105

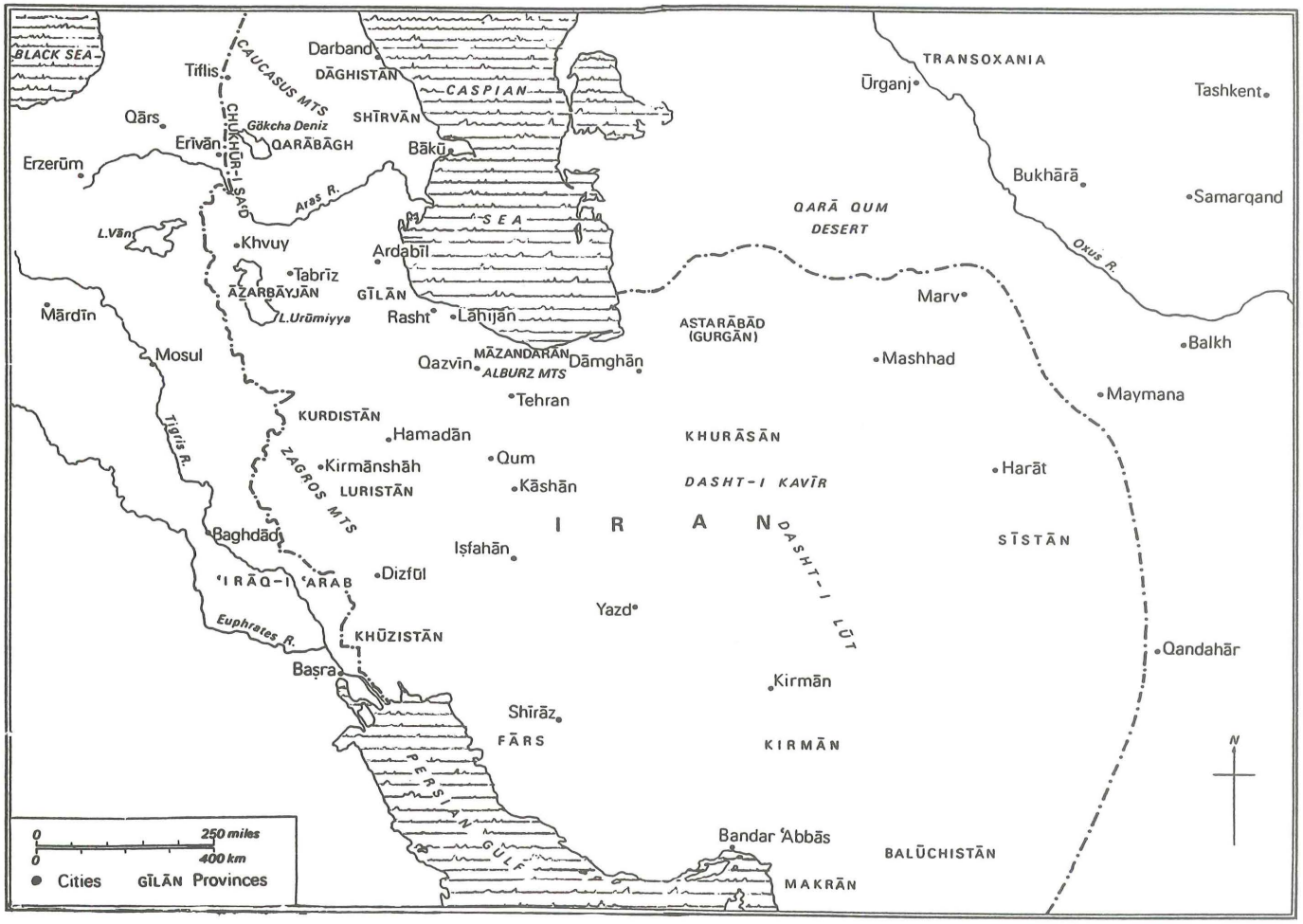

A. Kaart van Iran

VOORWOORD

Sinds een aantal jaren organiseert de Groningse Universiteit een internationaal onderzoeksproject „The Achaemenid History Workshops". In 1989 vindt het jaarlijkse symposium wederom in Groningen plaats, in het kader van de herdenking van het 375-jarig bestaan van onze universiteit. Die gebeurtenis vormt tevens aanleiding voor de tentoonstelling „Persepolis en Pasargadae in wisselend perspectief". Deze is een goed voorbeeld van interdisciplinaire samenwerking. Dat blijkt uit de verschillende inleidingen van de begeleidende publicatie en ook uit het feit dat studenten in de kunstgeschiedenis, in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek, de tentoonstelling hebben ingericht.

Al vroeg oefende Persepolis een sterke aantrekkingskracht uit op de bezoekers van deze verwoeste stad. Later kwam daar belangstelling bij voor Perzië als land gelegen tussen Oost en West, ingegeven door belangen van handel en politiek.

Het was een gelukkige vondst de waarnemingen en reacties van de Europese reizigers naar Persepolis tot onderwerp van de expositie te nemen. Het is boeiend te lezen hoe dezen, verbaasd en onder de indruk, aanvankelijk in hun reisverslagen zelfs over zaken berichtten die zij niet of verkeerd hadden waargenomen en hoe eerst geleidelijk aan de waarnemingen steeds nauwkeuriger worden tot aan die van de wetenschappelijke expedities toe. Hun reacties zijn in tal van verslagen vastgelegd, meestal met de pen, soms met de tekenstift. Onder de laatste wordt met name aandacht besteed aan het werk van de Nederlandse schilder en tekenaar Cornelis de Bruijn (1652 - 1727) die op zijn tweede reis naar het Midden Oosten Perzië bezocht.

Het doet mij uiteraard genoegen dat bij de selectie van materiaal voor deze tentoonstelling, voornamelijk boeken, ook een aanmerkelijk beroep kon worden gedaan op de eigen collectie. Met name op het gebied van de 17e en 18e eeuwse reisbeschrijvingen beschikt de Universiteitsbibliotheek over een interessante verzameling. Voorts is een belangrijk deel, met name uit de 19e eeuw, afkomstig uit de Universiteitsbibliotheek Leiden, vooral uit de collectie Hotz, en een werk uit de Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Ook het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden, het Algemeen Rijksarchief en de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage waren bereid materiaal in bruikleen af te staan. Het Gemeentearchief te Zutphen stelde een interessante kaart beschikbaar. De bruikleengevers wil ik gaarne mijn welgemeende dank betuigen. Vervolgens gaat mijn dank uit naar Drs R.H.C. Vos, van het Instituut voor Kunstgeschiedenis, en de studenten die de tentoonstelling hebben ingericht, Michael Monkau, Agatha Nijboer, Inge Sjobbema, Ingeborg Walinga, Andrea Wotte. De vier auteurs voor de catalogus: Mevr. Dr. H.W.A.M. Sancisi-Weerdenburg, Drs J.W. Drijvers, Dr. H.K. s'Jacob en Dr. J.L. de Jong dank ik zeer voor hun bijdrage, in het bijzonder Mevr. Sancisi, die ook grotendeels de catalogusbeschrijvingen heeft verzorgd. Tenslotte mijn dank aan Marijke Sarneel, secretaresse van de vakgroep Oude Geschiedenis voor het typewerk dat zij ten behoeve van de catalogus verrichtte.

Alleen met een bijbehorende publicatie kan een tentoonstelling blijvende invloed hebben. De financiering daarvan vormt echter telkens weer een probleem. Daarom was het zeer verheugend dat de redactie van „Phœnix" bereid bleek te zijn de publicatie als een speciale aflevering van het tijdschrift uit te geven. Ik wil haar daarvoor op deze plaats mijn hartelijke dank betuigen.

Tenslotte betrek ik in mijn dank de onderbibliothecaris Drs. J. Kingma, die de coördinatie van de tentoonstelling binnen de Universiteitsbibliotheek op zich had genomen.

W.R.H. Koops.
Bibliothecaris van de Rijksuniversiteit te Groningen

INLEIDING

„Wisselend perspectief" is de titel van de tentoonstelling waarvoor dit speciale nummer van Phœnix de catalogus vormt: een wisselend perspectief op de oudheden van Iran, in het bijzonder die uit de Achaemenidische periode (550 - 331 v. Chr.), Persepolis, Pasargadae, Behistun, Ecbatana, en Susa. Sinds de Griekse oudheid en in het bijzonder sinds de veldtochten van Alexander, die een einde maakte aan het Achaemenidenrijk, is er over de majestueuze residenties van de Perzische koningen geschreven en gefilosofeerd. Tal van Europese reizigers bezochten de beroemde oorden en gaven verslag van hun ervaringen, observaties en impressies. Sinds de zestiende eeuw zijn vooral Persepolis, de residentie gesticht door Darius (522-496) en zijn zoon Xerxes (486-465), en Pasargadae, gebouwd onder de regering van Cyrus tussen 539 en 530, vaste trekpleisters voor vele reizigers die Iran om welke reden dan ook bezoeken. Hoewel de verwoesting van Persepolis door Alexander de Grote — en het meer geleidelijke maar even vernietigende gebruik als steengroeve door latere omwonenden — van de paleizen niet veel meer heeft overgelaten dan de omtrekken, gemarkeerd door deur en raamposten en opgevuld met enkele geïsoleerde zuilen, blijft het complex imposant en fascinerend. Wat voor de Macedonische brand en de tand des tijds is gespaard, houdt de aandacht van reizigers bezig en prikkelt tot gedachten over hoe het vroeger was en hoe het er in volle glorie moest hebben uitgezien. De reisverhalen van Perzië-gangers laten een bonte keur van fantastische aanvullingen en bedachtzame interpretaties zien.

Het is, in een tijd waarin afstanden tot enkele vlieguren zijn gereduceerd en georganiseerde reizen ook de uithoeken van de wereld toegankelijk hebben gemaakt, moeilijk voorstelbaar hoe moeizaam die exploratie van het Iraanse verleden in zijn werk is gegaan. We kunnen in het fotografisch tijdperk gemakkelijk glimlachen om de soms onbeholpen tekeningen van reliëfs en monumenten die zeventiende-eeuwers maakten. De omstandigheden waaronder de berichten tot stand kwamen waren echter vaak allesbehalve grappig: moeizame contacten met vaak weinig coöperatieve omwonenden, verzengende hitte in de vlakte van Mervdasht, ziekte en ander lichamelijk ongemak wordt tussen de observaties van de oudheden door nauwkeurig vermeld. Er werd echter op de berichten gewacht. Geleerden en geïnteresseerden in Europa wilden weten hoe het was en hoe het was geweest: de summiere berichten van Griekse auteurs moesten met verse kennis worden aangevuld.

Wisselend perspectief: de titel geeft aan dat de wijze waarop informatie werd verzameld en de monumenten werden beschreven, in de loop van vier eeuwen veranderde. In de zestiende, zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw, de eerste twee eeuwen van Europese exploratie, werd vooral nieuwe kennis verzameld. Halverwege de achttiende eeuw begint een kritisch onderzoek naar de nieuw verworven gegevens dat de gehele twintigste eeuw doorgaat. Gelijktijdig komt er ook een vorm van toeristisch reizen op gang. De literatuur die hieruit resulteert

geeft vooral uiting aan impressies: de monumenten worden uitvoerig gesavoureerd. Anders gezegd, in de eerste periode zijn het vooral reizigers die met diplomatiek of commerciëel oogmerk Iran bezoeken en en passant of via een omweg de ruïnes aan een inspectie onderwerpen. Hun verslagen werden door geleerden in Europa gretig gelezen en vervolgens becommentariëerd of bekritiseerd. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw gaat 'de wetenschap' zelf op reis, niet in de laatste plaats geïntrigeerd door het mysterie van het dan nog niet ontcijferde merkwaardige spijkervormige schrift. Soms nemen deze eerste onderzoekers ook de moeite iets van het zand en puin weg te ruimen dat nog grote gedeelten van de reliëfs aan het oog onttrekt. Van systematisch opgraven is echter nog geen sprake, van een exact verslag van de werkzaamheden al evenmin. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw wordt voor het eerst 'modern' archeologisch onderzoek gedaan, merkwaardig genoeg in Susa, dat tot dat moment door de meeste reizigers als weinig indrukwekkend en oninteressant was afgedaan. In de twintigste eeuw vinden her en der een aantal proefgravingen en sonderingen plaats, maar de meest spectaculaire resultaten komen van de grote opgravingen in Persepolis door het Oriental Institute in Chicago, eerst onder leiding van Ernst Herzfeld, later van Erich F. Schmidt. In de dertiger jaren worden gedeelten van Persepolis blootgelegd die geen van de eerdere reizigers had gezien, zoals de oostelijke trap van de Apadana. In de zestiger jaren vinden vervolgens systematische opgravingen plaats in Pasargadae, o.l.v. David Stronach, directeur van het Britse Instituut voor Perzische Studies. Ongeveer terzelfdertijd wordt in Persepolis door het Italiaanse archeologen-architecten echtpaar Tilia druk gereconstrueerd en gerestaureerd. Dit werk, waarbij alles wat er aan los materiaal door omwonende en op souvenirs beluste reizigers was overgelaten, weer op zijn plaats wordt gezet, levert, naast de opgravingspublicaties van Schmidt, de belangrijkste basis voor de huidige kennis van de centrale residentie van het Achaemenidenrijk. Op de tentoonstelling is een selectie reizigersverslagen uit ieder van de drie genoemde groepen te vinden: vroege reizigers die weetgierig noteerden, archeologen en historici die kritisch bestudeerden en toeristen die van hun impressies van de vergane grootheid verslag deden.

Wat de catalogus betreft, zijn er keuzes gemaakt. Hoewel er in de afgelopen jaren een toenemende belangstelling is niet alleen voor het reizen, maar ook voor reisliteratuur als literair genre en voor reisverslagen als onderzoeksterrein, is het kleine onderwerp van deze tentoonstelling nog vrijwel niet geëxploreerd. In moderne opgravingspublicaties wordt doorgaans in de inleiding kort ingegaan op wat in vroeger eeuwen nog door reizigers is aangetroffen en hoe de betreffende plaats is geïdentificeerd is, maar daar blijft het bij. De geschiedenis van de herontdekking van Irans vroegste geschiedenis, de moeizame identificatie van de paleissteden aan de hand van summiere Griekse berichten en misleidende contemporaine Iraanse benamingen, moet nog geschreven worden. In opgravingsverslagen is doorgaans slechts plaats voor de juiste of bijna juiste observaties van vroegere reizigers. Dat creëert ten onrechte de indruk dat de wetenschap zich in opgaande lijn bewoog. Niets is minder waar: al heel vroeg worden opmerkingen gemaakt, waar moderne geleerden het probleemloos mee eens kunnen zijn, die vervolgens

weer ondersneeuwen onder allerlei nu als onjuist te kwalificeren 'waarnemingen'. Het is een geschiedenis van vallen en opstaan, die interessant licht werpt op (een gedeelte van) de vroeg-wetenschappelijke exploratie van het Nabije Oosten. Deze geschiedenis is nog niet geschreven. Er is wel een monografie die de 'ontdekking' van Persepolis door Europese reizigers als onderwerp heeft (Arndt 1984). Naast inleidingen over de achtergronden en motieven van de reizigers bevat het werk grote fragmenten uit de reisverslagen. Hoewel het ongetwijfeld handig is om een aantal daarvan binnen handbereik te hebben, gaat het boek merkwaardig mank: op p. 69 merkt Arndt laconiek op dat hij de reisverslagen van Chardin, de Bruijn en Niebuhr niet heeft opgenomen omdat deze, hoewel tot de belangrijkste behorend, het werk te dik zouden maken. Nu moeten we het doen met een toch omvangrijk werk waarin tal van eigenlijk voor de titel irrelevante beschrijvingen van overige Iranica uit de reisliteratuur zijn opgenomen, maar waaraan het meest interessante ontbreekt. Ook geeft Arndt geen commentaar op wat er in de reisverslagen te vinden is en beperkt hij zich tot het weergeven van fragmenten. Wel zeer nuttig is de monografie van Gabriel (*Die Erforschung Persiens* 1952). Zelf een ervaren Iranreiziger heeft Gabriel een enorme verzameling materiaal bijeengebracht, die hij in een bruikbare ordening aan de lezer voorzet, inclusief fragmenten uit de reisliteratuur. Zoals de titel aangeeft gaat het Gabriel om de exploratie van het gehele Iraanse territorium en zijn dus zijn opmerkingen over de Achaemenidische oudheden slechts een onderdeel en noodzakelijkerwijze summier. Gabriel's werk geeft echter een duidelijk overzicht waarop goed voort te borduren valt. Wat de voorgeschiedenis van het onderwerp voor deze tentoonstelling betreft moet zeker ook de naam van Hotz genoemd worden. Deze diplomaat had een grote passie voor reisliteratuur die zich uitte in wetenschappelijke geschriften, waarvan vooral zijn artikel over de afbeeldingen van Persepolis hier genoemd moet worden (1911), maar ook in het verzamelen van antiquarische en moderne werken over Perzië en over het gehele Nabije Oosten. Deze collectie is na zijn dood in het bezit gekomen van de Leidse Universiteitsbibliotheek. Voor de tentoonstelling is van deze verzameling (opgenomen in een separate catalogus, deel XXVII van de Catalogus van de UB Leiden, 1935) dankbaar gebruik gemaakt.

Visie op en inzichten in de geschiedenis van het eerste wereldrijk, het Perzische rijk, is het voornaamste thema dat in catalogus en tentoonstelling aan de orde wordt gesteld. Volledigheid is noch in de catalogus, noch op de tentoonstelling nagestreefd. Het zou onmogelijk zijn. Niet alle reizigersverslagen zijn gepubliceerd en het is niet onmogelijk dat archieven hier en daar nog iets nieuws kunnen opleveren. Door de gretigheid waarmee in Europa als het ware gewacht werd op verslagen van wat er in het verre Perzië te zien was lijkt het overigens uitgesloten dat er nog werkelijk schokkende zaken uit archieven te voorschijn komen. Verder onderzoek naar wat er gepubliceerd is kan in ander opzicht nog wel nieuws opleveren: de documentatie die reizigers in de loop van enkele eeuwen hebben bijeengebracht vormt als het ware een archief. Dat archief bevat gegevens over nog in de zeventiende en achttiende eeuw zichtbare resten die inmiddels door sloop of slijtage zijn verdwenen (of door de souvenirwoede van diezelfde reizigers). Ander-

zijds, en dat is wellicht belangrijker, laat dit archief duidelijk zien hoe onze kennis van het oudste Iran is opgebouwd uit een wisselwerking van reizen uit commerciële interesse, lust naar avontuur, nauwkeurige of slordige observaties en geleerde vragen, interpretaties en speculaties.

Zowel Gabriel (1952), Curzon (1892) als Arndt (1984) geven uitvoerige lijsten van de reizigers. Inhoudelijk zijn deze berichten nog weinig bestudeerd.[1] Daar wordt in deze catalogus een aanvang mee gemaakt. In het eerste artikel wordt door Heleen Sancisi-Weerdenburg een overzicht gegeven van de nogal uiteenlopende interpretaties van de Achaemenidische residenties die in de verschillende reisverslagen worden geventileerd: verrassend juiste inzichten afgewisseld met voor ons gevoel wondelijke speculaties. De tekeningen die de verschillende bezoekers van de ruïnes hebben gemaakt worden besproken in de bijdrage van Jan de Jong. Vooral het Nederlandse aandeel in de 'wederontdekking' van het oude Iran zal in de rest van de catalogus aan de orde komen: de beste tekeningen die van Persepolis zijn gemaakt, zijn van de hand van Cornelis de Bruijn. Wat er vervolgens met de tekeningen gebeurde en hoe die door geleerden werden bekeken is het onderwerp van de bijdrage van Jan Willem Drijvers. In de laatste bijdrage bespreekt tenslotte Hugo s'Jacob de Nederlandse belangstelling voor Perzië in de 17e en 18e eeuw en dan voornamelijk de handelsbemoeienis met dit gebied. De bundel wordt besloten met een chronologisch overzicht van de reizen en met een catalogus van de op de tentoonstelling aanwezige boeken en documenten. De in de verschillende bijdragen geciteerde werken zijn, voorzover niet opgenomen in de catalogus, te vinden in de bibliografie achterin deze bundel.

Heleen Sancisi-Weerdenburg

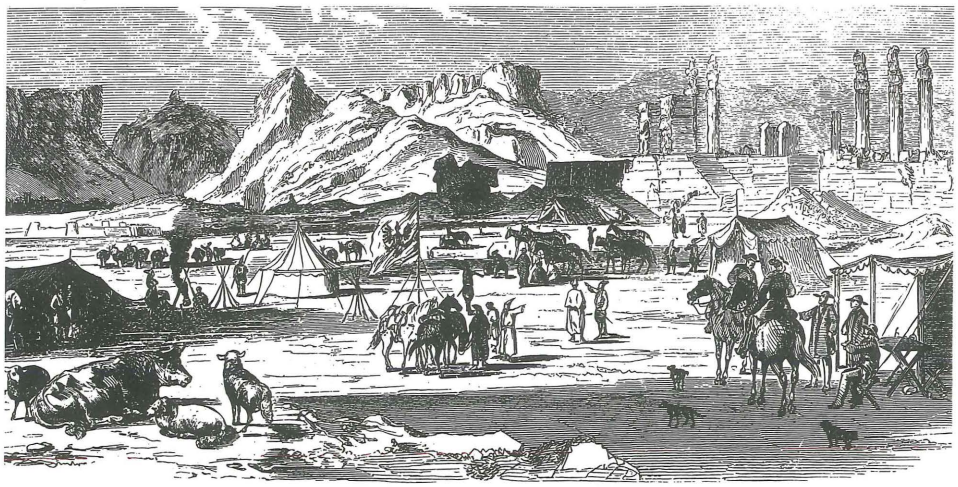

B. Brugsch (1862-3), tentenkamp van het Pruisische gezantschap te Persepolis

[1] De meest uitvoerige bespreking van reizigers tot 1892 is te vinden in het eerste deel van Curzon's *Persia and the Persian Question* (1892); in het tweede deel gaat Curzon op de inhoud van oudere reisverslagen in bij zijn bespreking van Persepolis en Pasargadae.

OLIFANTEN EN OLYMPISCHE SPELEN IN PERSEPOLIS

HELEEN SANCISI-WEERDENBURG

Sommigen zeggen dat het gebeurde na een uitbundig feest, met veel drank en op instigatie van een Griekse courtisane (Plut. Alex. 38,1ff., Diod. XVII,72, Curt. V,7,3ff.). Anderen menen dat het althans de schijn moest hebben van oficiële wraak (of dat ook werkelijk was) voor de Atheense tempels die door Xerxes in 480 v. Chr. waren verwoest (Plut. Alex. 38,4). Een feit is, dat in het voorjaar van 330 v. Chr. Alexander de Grote opdracht gaf de hoofdstad van het Achaemenidenrijk, de ceremoniële residentie van de grote koningen, in brand te steken. Er is een gerucht dat Alexander vrij spoedig berouw kreeg van zijn daad en bevel gaf het vuur te doven. Tevergeefs, het vele hout en de talloze tapijten hadden al uitgebreid vlam gevat. Het voorval is een uitzonderlijk gebeuren in Alexander's gehele politiek en heeft daarom aanleiding gegeven tot velerlei speculaties over precieze toedracht en exacte aanleiding. Niets daarvan is meer met zekerheid te achterhalen. Wel werd de grote omvang van de brand bevestigd door de dikke aslaag die de opgravers in de jaren dertig van deze eeuw op het paleisterras aantroffen.

Alexander's soldaten waren dus de laatsten die Persepolis in zijn volle luister hadden kunnen zien: kleurrijk, bont, schitterend van goud, zilver en kostbare steensoorten, het symbool voor de rijkdom van de Perzische koningen. Van wat er na de verwoesting nog stond verdween de beschildering waarschijnlijk al heel snel. Delen van zuilen en reliëfs werden versleept om gebruikt te worden bij nieuwere bouwwerken, of werden weer later als souvenirs door reizigers meegenomen. Het zand bedekte genadiglijk enkele van de fraaiste reliëfs maar religieus fanatisme vernielde onderdelen van andere. Drieëntwintig eeuwen na de verwoesting is Persepolis een oord van ruïnes, nog steeds van majestueuze dimensies. Pas in de laatste decennia van deze eeuw, sinds de opgravingen van het Oriental Institute uit Chicago en de restauraties door het Italiaanse ISMEO is de gestage afbrokkeling tot stilstand gekomen en is er weer opgebouwd.

De Perzische rijkdommen waren in de Griekse wereld legendarisch, niet in de laatste plaats omdat ze dienden om het contrast met de eigen, zo veel soberder Griekse wereld te onderstrepen. In anecdotes en verhalen werd de spreekwoordelijke weelde van het Perzische rijk breed uitgemeten, ook nog lang nadat de paleizen en paradijzen zelf waren verdwenen. Van de Griekse schrijvers echo'den de berichten na in de Romeinse literatuur en via vroeg-christelijke schrijvers bereikten ze de Middeleeuwen. Voordat Griekse auteurs als Herodotus, Xenophon en Strabo in de 15e en 16e eeuw weer in het Westen werden gelezen had men in Europa weet van het eens zo machtige Perzië, van koningen als Cyrus, Darius en Xerxes.

In het contemporaine Perzië was men om geheel andere redenen geïnteresseerd. Commerciëel en politiek had Perzië een sleutelfunctie op de grens tussen Oost en

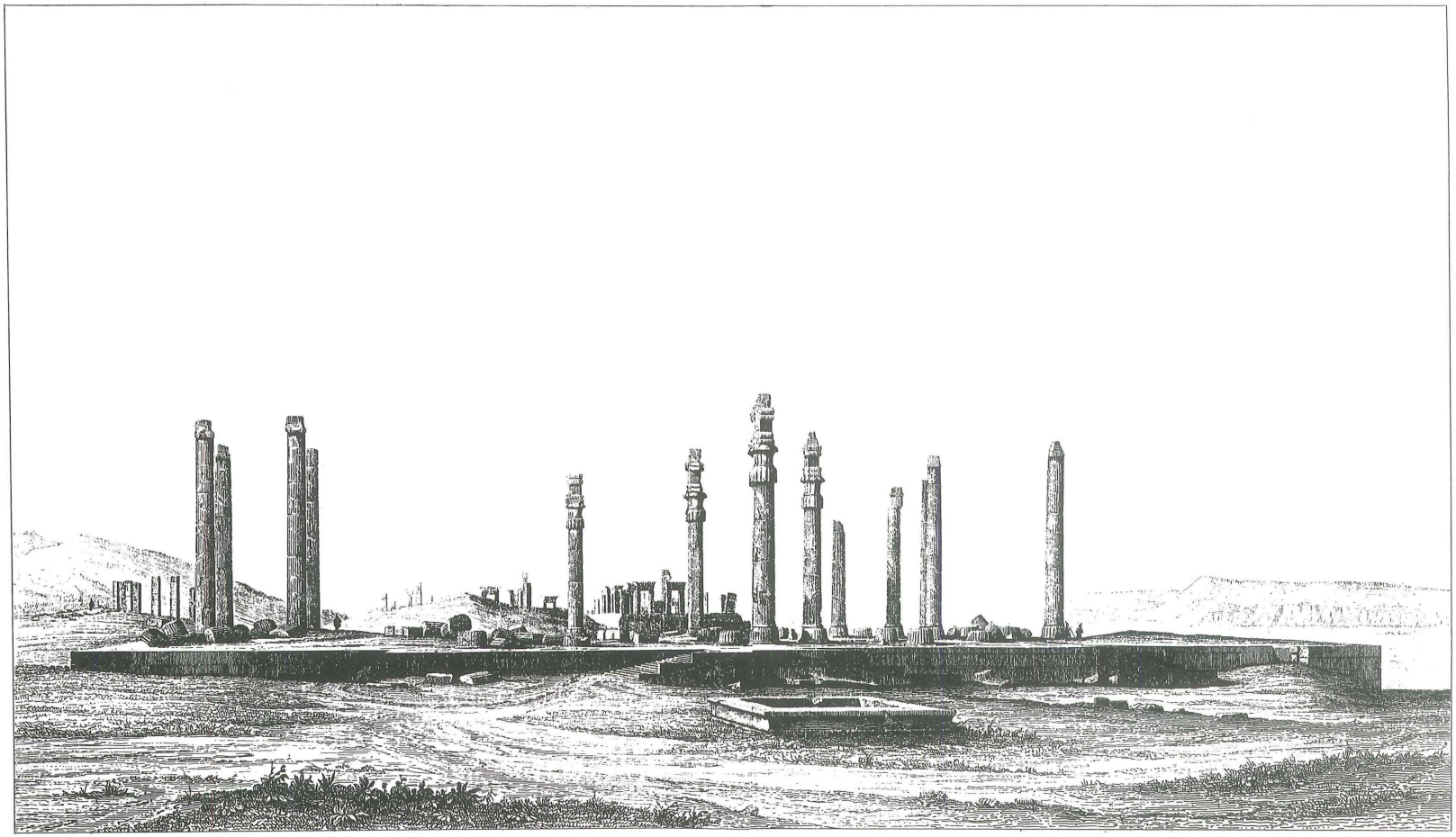

1. Flandin & Coste (1841), pl. LXXXIX, overzicht van zuilen van de Apadana

West. De vroegste reizigers hadden voornamelijk handelsbelangen of kwamen er op diplomatieke missies. Al sinds de dertiende eeuw hebben reizigers hun belevenissen in deze wondere wereld opgeschreven of op laten schrijven, vaak tot ongeloof van het thuisfront. Misschien is het dan ook wel om die reden dat een latere generatie reizigers, vertrouwd met de antieke auteurs, er nog af en toe de voorkeur aan gaf dàt op te schrijven wat ze hadden gelezen, eerder dan wat ze ter plekke met eigen ogen hadden gezien of hadden kunnen zien. De ontdekking van Perzië, de exploratie van en de rapportage over het gevondene is een mengeling van nieuwe waarnemingen, van scherpzinnige observaties, van beperkte visies en van zien wat men had geleerd te zien: het perspectief wisselt voortdurend. De herontdekking van de oude Perzische koningssteden, van Persepolis, van Pasargadae (dat in tegenstelling tot Persepolis uit piëteit voor de nagedachtenis van de grote Cyrus door Alexander in tact was gelaten) en van Susa, is een interessante episode in de Europese exploratie van Iran. Het is een geschiedenis waarin niet ieder nieuw bericht vooruitgang betekent. Het gebeurt regelmatig dat de lezers in Europa in verwarring verkeren over welke beschrijving of welke tekening ze moeten geloven.

Het is een geschiedenis die ook voor de huidige wetenschappelijke kennis van de oude monumenten niet onbelangrijk is. Soms hebben vroege reizigers nog dingen gezien die in een later stadium zijn verdwenen. Maar het is vooral van belang te zien hoe onze kennis tot stand is gekomen en waar ook wij eventueel erfgenamen zijn van hardnekkige, maar daarom niet altijd juiste *idées reçues*, vaak in laatste instantie nog afkomstig uit de Griekse bronnen.

2. *Persepolis en Pasargadae.*

Na de grote opgravingen die in deze eeuw hebben plaats gevonden in de drie voornaamste Achaemenidische residenties in Iran is het pas goed mogelijk duidelijk te zien hoe de paleiscomplexen waren gepland. Voor reizigers in eerdere perioden was dat nauwelijks mogelijk: een aantal grondplannen lagen volledig onder het zand en het puin verborgen.

Pasargadae ligt in de vlakte van Murghab (zie fig. 2). Van de bouwwerken hier heeft steeds het graf van Cyrus de meeste aandacht getrokken. Behalve een poortgebouw zijn er twee paleizen te vinden, door de opgraver prozaisch aangeduid als Paleis P en Paleis S (Stronach 1978, 56, 78). Van een vierkant gebouw dat tot in de details identiek is aan de zogenaamde Ka'bah voor het graf van Darius te Naqsh-i Rustam staat nog maar een façade. Al deze gebouwen dateren uit de tijd van Cyrus de Grote (550 tot 530 v. Chr.). Een tegen de heuvels aanliggende citadel, de Tall-i Takht, vertoont daarentegen sporen van continue bouw- en gebruiksactiviteiten tot na Alexander (omstr. 280 v. Chr., zie Stronach 1978, 155). Reliëfs zijn in Pasargadae schaars en de weinige inscripties die er zijn of zijn geweest vermelden slechts Cyrus' naam en titulatuur (Kent 1948, 116).

Het paleiscomplex van Persepolis in de vlakte van Mervdasht is voornamelijk gebouwd door Darius (522 tot 486 v. Chr.) en Xerxes (486 tot 465 v. Chr.), hoewel ook in latere regeringsperioden nog activiteiten hebben plaats gevonden. Op het

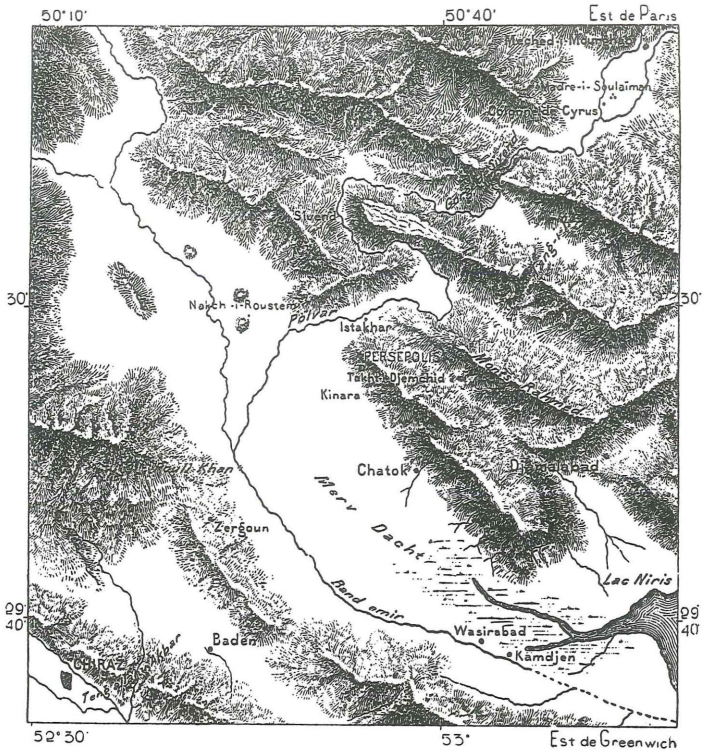

2. Kaart van gedeelte van Fars (uit Curzon)

terras dat toegankelijk is door een dubbele brede trap bevindt zich vlak bij de ingang een Poortgebouw, meestal als Poort van alle Landen of Poort van Xerxes aangeduid. Aan de zuidelijke rand van het terras ligt de Apadana, een enorme zuilenhal met 72 zuilen, aan noordelijke en oostelijke zijde toegankelijk via een met reliëfs versierd trappencomplex. Het zijn de zuilen van dit gebouw die aan Persepolis de naam Tchehelminar of 'Veertig Zuilen' hebben gegeven.[1] Achter de Apadana liggen de woonpaleizen van Darius en Xerxes. Men kwam bij deze gebouwen via een poortgebouw, meestal aangeduid als Tripylon, dat tevens toegang gaf tot een woongebouw dat door de Amerikaanse opgravers werd opgebouwd en nu als museum dienst doet. Het wordt algemeen betiteld als de Harem. In de zuidoostelijke hoek van het terras ligt het Schatgebouw, het meest noordoostelijke gebouw was eveneens een ceremoniële zuilenhal met honderd zuilen. Op de open ruimte daarvoor bevond zich een waarschijnlijk nooit afgebouwd poortgebouw (zie fig. 44).

In de rotswand die aan het Oosten het terras afsluit liggen twee graven, vrijwel identiek aan de koningsgraven te Naqsh-i Rustam op enkele mijlen van Persepolis. Een derde onvoltooid rotsgraf bevindt zich iets zuidelijk van het terras in dezelfde

[1] Vanaf de 19e eeuw komen we ook de naam Takht-i Djemshid of 'Troon van Djemshid' tegen.

rotswand. Van de vier Achaemenidische graven van Naqsh-i Rustam is alleen dat van Darius met zekerheid geidentificeerd door een inscriptie. Voor dat graf bevindt zich een vierkante toren met een enkele hoog gelegen kamer, die via een brede trap toegankelijk was, in de volksmond aangeduid als de Ka'bah-i Zardusht (Schmidt 1970).

De meeste gebouwen in Persepolis zijn voorzien van reliëfs met standaardvoorstellingen: geschenkenbrengende volkeren, de koning op zijn troon gedragen door de volkeren uit zijn rijk, Perzische aanzienlijken, audiëntie bij de koning, dienaren die benodigdheden voor de maaltijd aandragen en de 'koninklijke held strijdend met fabeldieren'. Tezamen kunnen de reliëfs het beste gekenschetst worden als een programmatische voorstelling van de legitimiteit van het Achaemenidische bestuur (cf. Root 1979). Inscripties in drie talen, het oud-Perzisch, het Elamitisch en het Akkadisch zijn aangebracht op muren en vensters, maar waren ook als stichtingsoorkonden op sommige plaatsen in de fundamenten ingemetseld.

3. De gegevens in de antieke bronnen

Vooral de eerste reizigers benaderden de imposante ruïnes slechts gewapend met de kennis die ze uit antieke auteurs hadden opgestoken. Dat is helaas niet veel. Voordat Alexander het Perzische rijk veroverde wist men in de Griekse wereld van alles en nog wat over Perzië maar, te oordelen naar de berichten die wij over

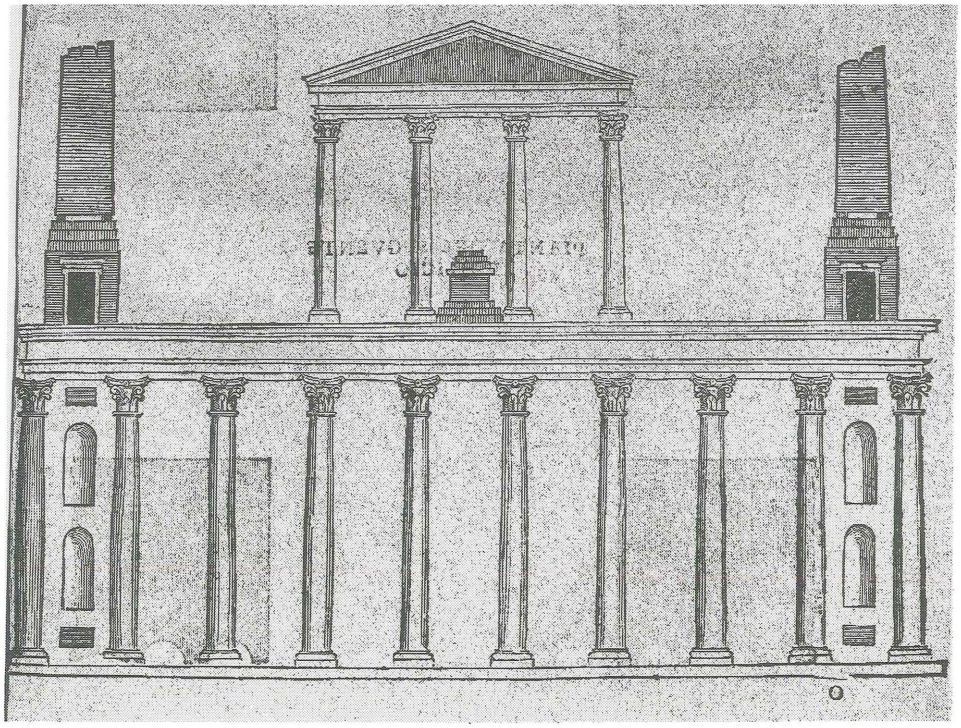

3. S. Serlio, *De Architettura*, libro terzo, CI: een fantasie-tekening van een paleis te Persepolis

hebben, nauwelijks hoe de residenties van de koningen er uit zagen of men vond het althans niet de moeite waard daar over te schrijven. De naam Persepolis komt in de literatuur vóór Alexander niet voor. Wel vinden we de vermelding *eis Persas*, naar Perzië, en dat mag worden gelezen met de betekenis 'naar de Persis', de hedendaagse provincie Fars. Ook uit de inhoud van de berichten is het vaak duidelijk dat hiermee in ieder geval de omgeving van Persepolis wordt bedoeld, zoals Ctesias *FGrH* 688, F15) bericht over het transport van de stoffelijke overschotten van Perzische koningen *eis Persas*, d.w.z. naar Naqsh-i Rustam in de onmiddellijke nabijheid van Persepolis. Maar enige, al is het maar summiere beschrijving van het complex ontbreekt. Hetzelfde geldt voor Pasargadae: de naam is in dit geval exact overgeleverd, als de plaats waar Cyrus de Meden versloeg en als de naam van een van de voornaamste stammen van de Perzen (Hdt. I,125); hoe het er ter plaatse uitzag wordt ons niet verteld.

In de literatuur na Alexander is iets meer te vinden, maar ook hier ontbreekt het aan exactheid. Meestal omdat de schrijvers die bewaard zijn gebleven uit de tweede hand berichten en niet zelf ter plekke zijn geweest. Vaak ontbrak het al in de verslagen van de gezellen van Alexander aan de nodige precisie, zoals b.v. blijkt uit het door Strabo (XV,3,8) overgeleverde relaas van Onesicritus over Darius' grafinscriptie: vergelijking met de oud-Perzische tekst (DNb, Kent 1948, 138ff.) levert op dat Onesicritus er iets bijverzonnen heeft en de rest van de ong. 55 regels zeer globaal in twee zinnen heeft samengevat. Waarschijnlijk een gevolg van het feit dat ook de Perzen zelf in deze tijd de inscripties niet meer konden lezen en dus op grond van mondeling overgeleverde kennis een vrije vertaling moesten fourneren aan de geïnteresseerde Grieken. Een spectaculair geval van foutieve interpretatie doet zich b.v. voor bij de grote rotsinscriptie van Behistun. Al aan het einde van de vijfde eeuw, niet meer dan een eeuw na het tot stand komen ervan (tussen 522 en 518) weet Ctesias, die toch geruime tijd aan het Perzische hof verbleef, absoluut niet wat tekst en reliëf voorstellen. Volgens hem is het monument gemaakt door de Assyrische koningin Semiramis (Ctes. *FGrH* 688 F1,13).

De beste beschrijving van Persepolis is te vinden bij Diodorus (XVII 71,3ff.) Het is eigenlijk de enige echte beschrijving uit de Oudheid, maar enkele gegevens erin, zoals b.v. een drievoudige muur om de stad vormen ook voor moderne opgravers nog een probleem. Ondanks de gretigheid waarmee Perzië-gangers de antieke literatuur bestudeerden moest het resultaat dus wel mager zijn. Zo was het in eerste instantie lastig op grond van de gegevens uit de Oudheid uitsluitsel te vinden over de vraag of de bezochte ruïnes nu inderdaad Persepolis waren. De beschrijvingen van het graf van Cyrus, vooral bij Arrianus wel helder, maar gedeeltelijk onjuist, leverde de nodige verwarring op en het duurde tot in de 19e eeuw voor het grafmonument in de vlakte van Murghab als dat van Cyrus werd herkend. Over betekenis en functie van de Perzische residenties is in de antieke literatuur al helemaal niets te vinden. Als reisgids waren de Griekse bronnen betrekkelijk nutteloos, ze leverden de weetgierige reizigers vaak meer vragen dan antwoorden op.

4. Is Tchehelminar Persepolis?

De oudste vermelding van Persepolis in de Europese literatuur is waarschijnlijk de korte passage die de franciscaner monnik Odoric de Pordenone wijdt aan een plaats die hij Comerun noemt.[2] De Pordenone is op doortocht naar China in 1318. Hij meldt weinig meer dan dat het „vroeger een grote stad was, die de 'Romeinen' (sic) veel schade heeft berokkend". „De muren van de stad hadden 50 000 torens en er waren verschillende paleizen in, maar niemand woont daar meer", aldus de monnik.[3] Pas meer dan honderd jaar later treffen we opnieuw een bericht aan over Persepolis. De Venetiaan Josafat Barbaro, een man die al eerder Tartarije had bereisd en daarom door zijn opdrachtgevers gekwalificeerd werd als „een man die het gewend is met wilde volkeren om te gaan" komt in 1474 met een gezantschap naar Perzië. Hij bezoekt Tchehelminar, de stad met 'de veertig torens', maar beseft niet dat dit het antieke Persepolis is. Hij ziet in de reliëfs een afbeelding van 'God de Vader', en van Salomon. Ook ziet Barbaro er een figuur met een „pauselijke mijter". Een van de reliëfs die door Barbaro wordt beschreven is evident het zogenoemde reliëf van de troondragers: de koning die op zijn troon door vertegenwoordigers van alle volkeren uit het rijk wordt gedragen. Nergens geeft Barbaro er blijk van te beseffen dat hij het antieke Persepolis heeft gezien. Twee dagreizen verder bezoekt het gezelschap een plek die volgens inheemsen het graf van de moeder van Salomon is: „een graf met een klein kerkje erboven". Dit is onmiskenbaar het graf van Cyrus te Pasargadae. Bijna honderd jaar na Barbaro bezocht de Engelsman Ducket, lid van een Engels handelsgezantschap opnieuw Persepolis. Zijn summiere beschrijving vermeldt dat er twee deurportalen zijn die twaalf mijl uiteen liggen. Exactheid is hier ver te zoeken.

In de volgende eeuw krijgt Persepolis al snel de aandacht die het verdient. Kort na elkaar bezoeken de Spaanse edelman Don Garcia da Silva e Figueroa, hoofd van een Spaans gezantschap en de Romeinse patriciër Pietro della Valle de oude paleisruïnes. Het verslag van het Spaanse gezantschap is niet door de ambassadeur zelf geschreven. Wel heeft de ambassadeur persoonlijk opdracht gegeven de figuren op de reliëfs te tekenen (1667, 154). Helaas bevat de eerste uitgave (in Franse vertaling) geen prenten en het is onbekend waar deze tekeningen zich thans eventueel nog zouden kunnen bevinden. Over het algemeen heeft de auteur van het verslag beter oog voor architectonische details dan voor iconografische gegevens. Over de identiteit van het voornaamste personage op de reliëfs bestaat geen twijfel: volgens Figueroa is dat de koning. Maar de opmerking dat diens baard zo lang is dat hij tot aan zijn gordel reikt getuigt niet van echt zorgvuldige waarneming. Figueroa en de zijnen menen ook een op een kar getransporteerd vuuraltaar te hebben gezien aan het einde van een processie. Hier moeten de antieke bronnen de

[2] Wschl. is de naam een verbastering van het dicht bij Persepolis gelegen Kenareh (Gabriel 1952, 40 n.15)

[3] De meest bekende, maar voornamelijk fictieve reisbeschrijving uit deze vroege periode, die van John de Mandeville, heeft uitvoerig gebruik gemaakt van het werk van Pordenone, cf. Braaksma 1938, 12; Gabriel 1952, 42.

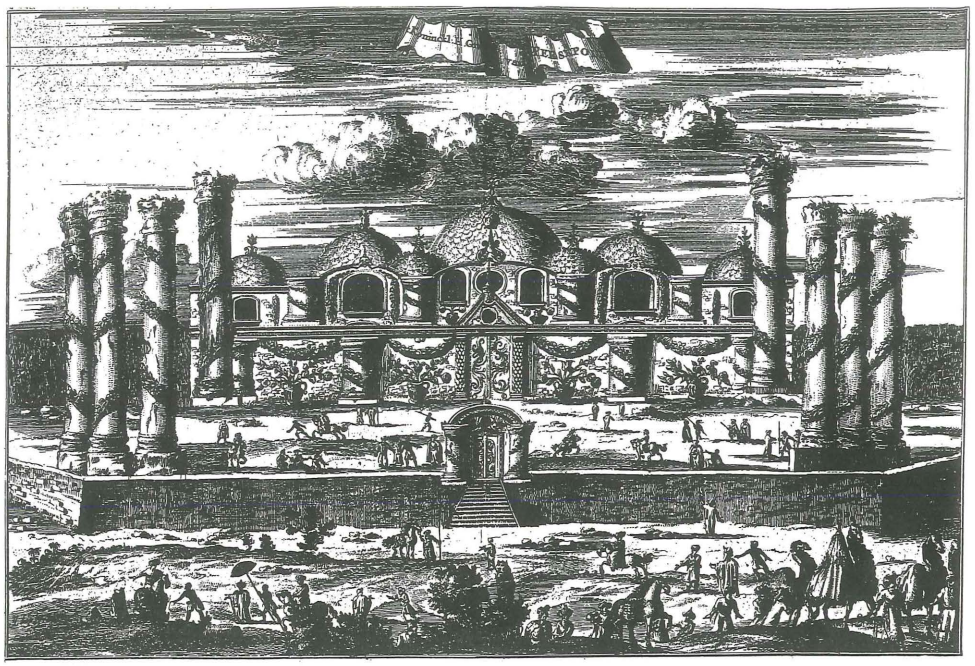

4. Struys (Amsterdam 1676), 'reconstructie' van Persepolis

bezoekers parten hebben gespeeld. Dergelijke altaren worden door Xenophon (Cyr. VIII 3,11) en Q. Curtius (III 3,9) wel vermeld, op de reliëfs komen ze echter niet voor. Accuraat is wel de opmerking dat er in heel Persepolis geen vrouwen zijn afgebeeld, hetgeen, volgens het verslag, in merkwaardig contrast staat met de gegevens uit het Bijbelboek Esther, waarin vrouwen aan het Perzische hof zo'n belangrijke rol spelen. Er is voor Figueroa, die evident goed thuis is in de antieke literatuur en zelfs passages uit Diodorus Siculus in afschrift heeft laten meenemen om deze ter plaatse met de bouwwerken te kunnen vergelijken (1667, 163), geen twijfel mogelijk: dit is het antieke Persepolis, ook in vervallen staat nog met recht te rangschikken onder de Zeven Wereldwonderen en alleszins het bezoek waard. Het geheel is schitterend bewaard gebleven, merkt de schrijver van het verslag op, en de sculptuur is perfect afgewerkt en buitengewoon levendig. Tussen de bedrijven door krijgt de Italiaanse architect Serlio die in zijn *De architectura* een soort reconstructie van Persepolis had gegeven (fig. 3), een veeg uit de pan: zijn tekening lijkt nergens op; Serlio had beter moeten weten.

Figueroa heeft ook de merkwaardige schrifttekens die her en der op de gebouwen te vinden waren laten tekenen, maar zoals vermeld zijn die tekeningen nooit wereldkundig geworden. Della Valle die ongeveer in dezelfde tijd in Perzië was en Figueroa in Shiraz heeft ontmoet bericht eveneens over het spijkerschrift (met tekening, 1672, II, 340). De Italiaan is duidelijk minder geïmponeerd dan zijn Spaanse voorganger: het is nogal lastig uit deze ruïnes de vergane glorie af te lezen (1672, II, 337) en de reliëfs zijn niet van de hand van een „maestro eccellente"

(*ibidem*, 345). Della Valle heeft zich aan de hand van de antieke bronnen goed voorbereid: hij vergelijkt wat hij ziet nauwkeurig met de beschrijving van Diodorus en merkt b.v. op dat volgens Diodorus het paleis 400 voet van de berg afligt, terwijl volgens zijn bevindingen het paleisterras bij de berg aansluit (1672, II, 337). Heel accuraat is zijn opmerking dat de processie op de Apadana-reliëfs bestaat uit mensen die alle met het gezicht naar het midden van de trap zijn gekeerd. Della Valle kon uiteraard nog niet weten wat de reconstructies van zijn landgenoten in de jaren zestig van deze eeuw zouden opleveren: op het oorspronkelijke middenpaneel was de koning afgebeeld (zie hieronder par. 12). Della Valle vergelijkt het gehele gebeuren op de trappen met de processie van Cyrus die door Xenophon in de Cyropaedie (VIII 3,1-19) wordt beschreven en concludeert dat het kennelijk gebruik was dat de koning overal waar hij ging geschenken kreeg (*ibidem*, p. 339). Dat, zegt Della Valle, is ook nu nog gebruik in Perzië. In de tijd van Della Valle ontbrak al de helft van het bovenste register van de Apadana-reliëfs, hetgeen de interpretatie niet vergemakkelijkte. Heel scherp noteert hij dat er op de reliëfs kennelijk ook lieden van mindere sociale status voorkomen: die dragen nauwe broeken en krappe buizen en zien er zo'n beetje uit als de lieden uit de streek Mazanderan in zijn tijd. Maar, verzucht Della Valle, het is ook niet gemakkelijk om iets te achter halen over de betekenis van deze ruïnes, daar de mensen in het land zelf geen „buone historie dei tempi antichi" bezitten (1672, II, 337).

Van dit gebrek aan historisch bewustzijn bij de omwonenden heeft ook de Duitser von Poser last. Hij bezoekt Persepolis in 1624 op een avontuurlijke reis die hem verder ook naar Indië voerde. In Persepolis laat hij zich vertellen dat wie de fabeldieren aan de ingang van het paleisterras te na komt, met tijdelijke blindheid wordt geslagen, totdat hij weer uit de buurt is, want de gedrochten zijn door toverkunsten tot stand gebracht. Volgens omwonenden is het geheel door Djemshid gebouwd en Von Poser speelt even met de gedachte dat de legendarische Djemshid en Cyrus identiek zouden kunnen zijn. Die gedachte laat hij weer varen: „Dgim Schit soll 600 Jahr geherrscht und es von Got erbeten haben dass zu seiner Zeit niemand gekrancket oder gestorben. Welches wir von Cyro nirgends lesen" (Kochwasser 1971, 91)

Achteraf kunnen we ons verbazen over wonderlijke waarnemingen van deze vroege bezoekers te Persepolis. Het is echter goed te bedenken dat deze Europeanen te maken kregen met een wereld waaraan hun ogen niet gewend waren en waarvoor ook het interpretatiekader ontbrak. Het beste blijkt dit uit de regelmatig terugkomende vraag in vrijwel ieder bericht over Persepolis of de zuilen nu tot de Ionische, de Dorische of de Corinthische orde gerekend moesten te worden. Dat daarbuiten nog mogelijkheden waren, kwam blijkbaar niet bij de heren op. Het is een element in een benadering waarin het Europa-centrisme, gevoed door kennis van de antieke literatuur en niet gecorrigeerd door enige exactheid in de informatie die eigentijdse Perzen gaven, nog lang zal domineren.

Evident is dit ook het geval in de beschrijving van Persepolis door Thomas Herbert die in 1628 ter plekke was, als lid van een Engels gezantschap dat met Sjah Abbas contact zocht over de zijderoute (Gabriel 1952, 83). Herbert die terecht

opmerkt dat het complex beter met een tekenpotlood dan met een schrijfpen kan worden weergegeven, laat zich door Perzen voorlichten over de functies van bepaalde gebouwen. Volgens hen is de ruimte achter de Apadana of een 'nursery' of een 'seraglio'. De troondragersreliëfs worden door Herbert beschreven als „a sovereign Prince ... royally seated in a chair of state". Het daarboven afgebeelde Ahuramazda symbool is volgens Herbert een knielende god en vervolgens zijn er een aantal „Flamens" die hun handen ophouden en dansen en blij zijn „zoals in vroeger tijden bij de *paean* voor de zon, de inheemse Apollo". Om de onbekende wereld te beschrijven moet er vaak een beroep gedaan worden op vergelijkingen met meer bekende gegevens. De nieuwe wereld moet opgemeten worden in een maatsysteem dat de lezers bekend is. Toch is het niet alleen dat: als Herbert vertelt dat contemporaine „Kings amongst the infidels" de Europese monarchen imiteren in koninklijke ornamenten beseft hij kennelijk niet dat veel Europese regalia via Byzantium uit het Sassanidische (en dus indirect waarschijnlijk uit het Achaemenidische) Iran afkomstig zijn.

Waarom Herbert een slang heeft menen te zien op de grafreliëfs, zal wel onduidelijk blijven, evenals hoe hij erbij komt dat de fabeldieren aan de Poort van alle Landen het meest op een olifant, resp. een rhinoceros lijken, terwijl het derde overeenkomst vertoont met een Pegasus en het vierde zo beschadigd is dat het niet beschreven kon worden. We moeten er rekening mee houden dat veel van deze gedrukte reizigersverslagen thuis bewerkt werden aan de hand van aantekeningen die niet altijd onder even comfortabele omstandigheden tot stand waren gekomen en wellicht door beknoptheid ook voor de reiziger zelf niet geheel duidelijk meer waren. Waartoe zo'n procédé kon leiden wordt uitstekend geïllustreerd door de overzichtsprent die in de uitgave van 1677, door Herbert zelf aangevuld en uitgebreid ten opzichte van eerdere edities, twee pagina's beslaat:[4] de Apadana-trappen liggen geheel naast de Apadana-zuilen en niet ervoor (zie fig. 8).

Niet veel beter zijn de prenten in het werk van een Duitse reiziger, Johann Albrecht von Mandelslo, na zijn vroege dood uitgegeven door zijn metgezel in Perzië, Adam Olearius, secretaris van het Holsteinse gezantschap, waarmee Mandelslo een gedeelte van zijn tocht maakte (zie fig. 5 en 7). Von Mandelslo heeft zich door sommige Perzen laten vertellen dat 'Tzilminar' gebouwd is door Djemshid 'voorvader van moederszijde van Alexander de Grote'. Anderen hebben hem verteld dat het gebouwd is door koning Salomon terwijl weer anderen het toeschrijven aan Darius, eerste koning der Perzen. Religieuzen uit Shiraz die door Von Mandelslo worden geraadpleegd verzekeren hem dat 'Tzilminar' niet het antieke Persepolis kan zijn en dat de paleizen van Cyrus dus elders moeten liggen. Waar ze, zoals we nu weten, wel lagen, te Pasargadae, daar is Von Mandelslo ook geweest. Ook hier wordt hem verteld dat het bekende grafgebouw met Salomon te maken heeft: diens moeder zou hier zijn begraven. De paters Carmelieten uit Shiraz weten evenwel te vertellen dat het hier niet om de Bijbelse Salomon, maar om Sjah

[4] De prent is gemaakt door Hollar in 1663: „imagination seems throughout to have supplied the deficiencies of inaccurate drawing, or imperfect recollection" (Ouseley 1821, 232, n.9)

5. Mandelslo (1719), t.o.v. p. 9, het graf van Cyrus

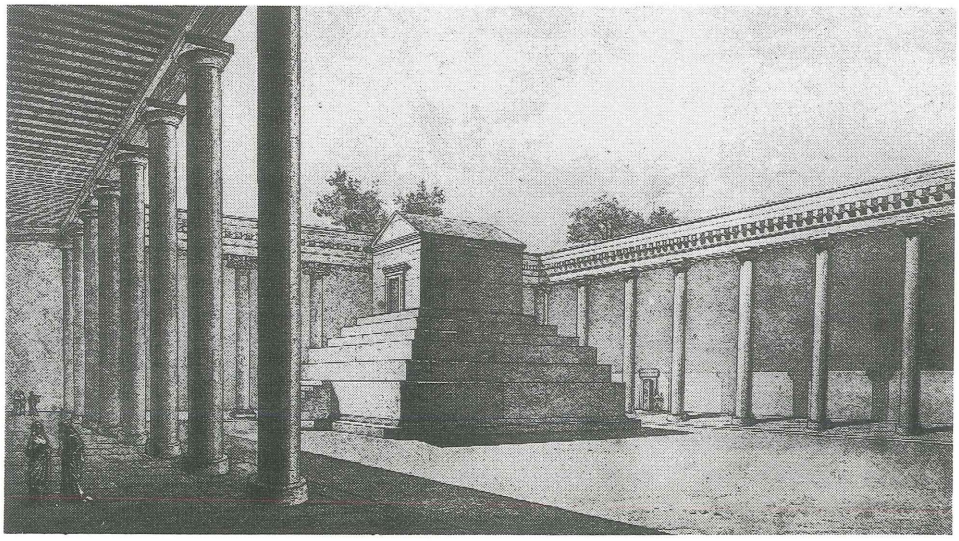

6. Dieulafoy (1884-5) pl. XX: reconstructie van het graf in de vlakte van Murghab

Suleiman, de veertiende kalief gaat. De exactheid en accuratesse van Von Mandelslo, die in de moderne literatuur geroemd wordt (Gabriel 1952, 88) laat toch wel te wensen over. Zo is eventueel te begrijpen hoe hij aan afbeeldingen van veldslagen en triomfen komt: de reliëfs van 'de koninklijke held strijdend met een fabeldier' kunnen met enige fantasie nog wel als een 'gevecht' worden beschouwd, maar waar hij op de reliëfs 'Olympische spelen' heeft waargenomen moet een mysterie blijven (Amsterdam 1727, p. 11).[5]

Het is niet verwonderlijk dat temidden van warrige en tegenstrijdige berichten van Perzen de reizigers informatie zochten bij Europese monniken die in het land woonden. De naam van pater Raphael du Mans, prior van het Capucijnerklooster te Isfahan van 1656 tot zijn dood in 1696, komt opvallend vaak voor (Gabriel 1952, 96). Du Mans schreef voor Colbert een bericht over de situatie in Perzië in 1660.[6] Er blijkt weinig waardering uit voor de antieke monumenten. „D'antiquités dans la Perse, vers Chiras, icy appelé Tchelminar; là il s'en voit encor beaucoup; il y a dans les bases, des graveures dans le rocher de personnages et d'autres telles choses que nos relateurs veulent estre plus de remarque en leur ruïne qu'elles n'ont esée dans leur entier". (Schefer 1890, 35). Hij voegt er later nog aan toe dat het gebouw gebouwd is door Ardeshir, „de ons uit de bijbel bekende Assuerus" en dat er eigenlijk niets is wat de „despense du papier" waard is. Pater Du Mans had voor het land waar hij zo lang woonde weinig waardering en voor de oudheden ervan kennelijk nog veel minder.

Een zelfde depreciërende toon als bij Père du Mans is ook te vinden in het korte verslag van Jean François Tavernier, Frans koopman in edelstenen, die zeer uitvoerig tussen 1631 en 1668 op verschillende reizen Perzië heeft bezocht en daarbij ook regelmatig contacten had met het klooster in Isfahan. Hij had zelfs bij gelegenheid Pater du Mans zijn kostbare handelsvoorraad edelstenen toevertrouwd (Gabriel 1952, 96). Tchelminar ziet eruit alsof de oude Perzen hun goden tegen de zuilen hebben geplaatst, vertelt hij (729). Het zijn maar wat oude zuilen en Tchelminar kan niet veel meer dan een houten tempel zijn geweest. Tavernier heeft er ook Philip Angel ontmoet, een Hollandse kunstschilder die Sjah Abbas in de tekenkunst moest onderwijzen en deze Angel, die geheel Persepolis heeft getekend, heeft hem verzekerd dat het nauwelijks de moeite waard was: een kwartier met tekenen doorgebracht was al teveel verloren tijd. De door Tavernier vermelde Hollandse kunstschilder was met een gezantschap van de Oost Indische Compagnie meegekomen dat in 1651 deze streken aandeed. Daarbij was hij in ongenade geraakt en Tavernier moet hem dus na die tijd hebben ontmoet.

Angel is het waarschijnlijk ook geweest die bijgedragen heeft tot het bijeenbrengen van gegevens voor een temidden van de andere beschrijvingen opmerkelijk nuchter verslag. Het is vrijwel zeker van de hand van Cornelis Speelman, secretaris van het gezantschap van Joan Cunaeus (Hotz 1908, p. LXXXIII) en pas door Hotz

[5] Het gehele iconografische repertoire van Persepolis is bij uitstek statisch en vredig en niets verwijst naar actie, sport of oorlog.

[6] Deze *Estat de la Perse en 1660* werd pas in 1890 door de orientalist Ch. Schefer gepubliceerd.

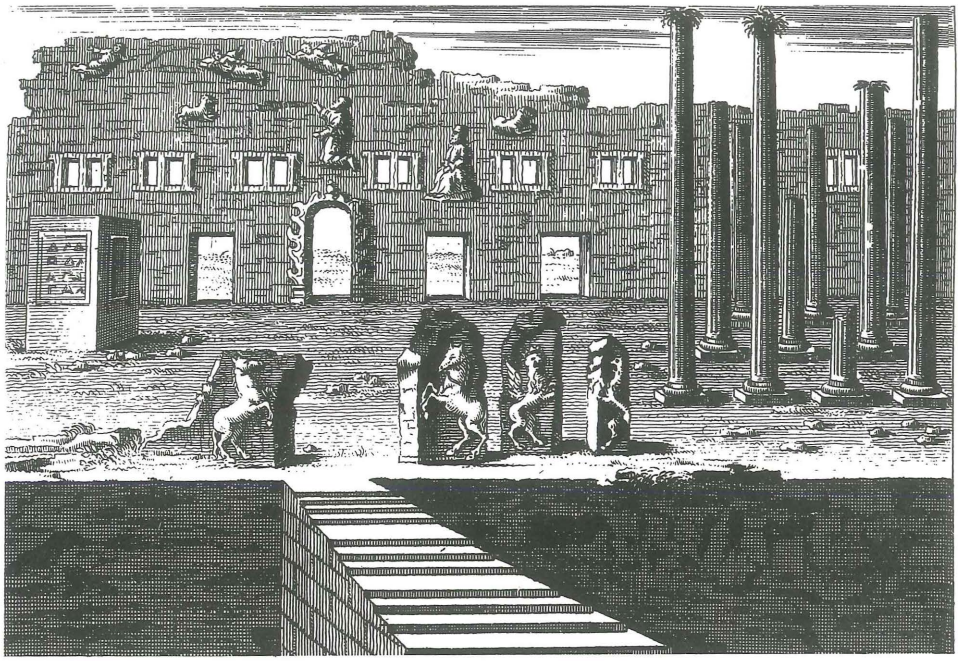

7. Mandelslo (1719), Persepolis

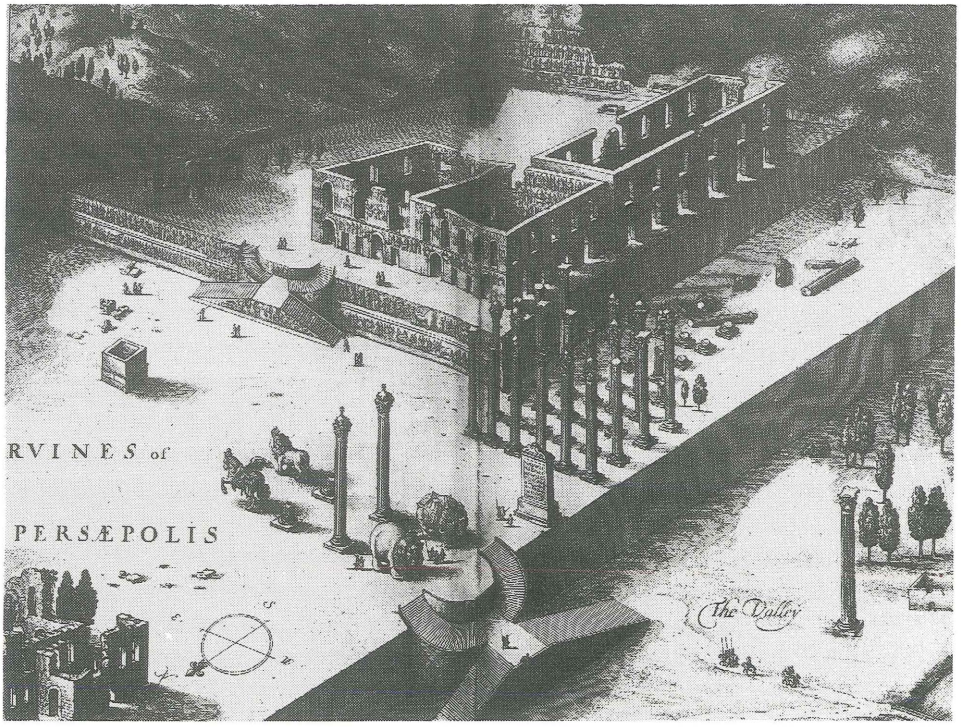

8. Herbert (1677), overzicht van het paleisterras

in 1908 voor het eerst gepubliceerd. Speelman's verslag is een nauwkeurige inventaris waarin vooral maten en getallen opvallen en de interpretaties zeer schaars zijn. Zonder omwegen vertelt Speelman dat 'Chelmenar' het „overschot van Persepolis" is, maar hij voelt er weinig voor „eenige wijtlopige particulariteyten uyt historien deswegen hier bij den andere te rapen" (Hotz 1908, 119). Wel eindigt hij zijn verslag met de mededeling dat Persepolis rustig tot de wereldwonderen gerekend mag worden en hij is het kennelijk eens met de schrijvers die de verwoesting van de paleizen „den wereltvorst een vuyle streek aan sijn eercleet geven" (Hotz 1908, 118).

Het afgewogen verslag van Speelman vormt een opvallend contrast met het korte bericht van Jan Struys die op zijn avontuurlijke reizen ook in de gelegenheid was de oude residentie te bezoeken. De plaat die zijn boek siert is al even fantasievol als de tekst. Struys heeft uitgehakte beelden van reuzen, tijgers, stieren, Olympische spelen en veldslagen gezien. Sommige lieden hadden muziek-instrumenten en andere schermgereedschap in de handen. Er was ook een koning die iets vasthield dat op een aardbol geleek en in de rechterhand had hij een staf. In de derde kamer, nog steeds volgens Struys, was er een figuur die de zon en een slang aanbad (1676, 349). Bovendien waren hier in zwart marmer weer veldslagen te zien. Struys deelt mee dat hij aan drie zijden muren heeft gezien die hij op ongeveer 60 el hoogte taxeerde. Het gehele verslag maakt niet alleen de indruk dat Struys zijn ogen ter plekke niet meer dan half open heeft gehad, het lijkt bovendien verdacht veel op wat voor hem Von Mandelslo en Herbert bericht hadden. Aan zijn bericht is in ieder geval geen zekerheid te ontlenen dat hij ook werkelijk in Persepolis is geweest.[7]

5. Tempels of paleizen, koningen of priesters?

Het Griekse perspectief blijft parten spelen, zelfs als er geen Olympische spelen in Persepolis worden gesignaleerd. John Freyer, een Engels arts in dienst van de East India Company, vergelijkt de lieden op de troondrager-reliëfs met een Griekse falanx en meldt tevens dat de afgebeelde personen wat kledij betreft meer op de oude Grieken leken dan op de tegenwoordige Perzen ('s Gravenhage 1700, 335). Voor het al eerder gesignaleerde probleem van de zuilen heeft hij een oplossing: de lichamen van de zuilen zijn Corintisch en 'pedestallen en kapiteelen' Dorisch! Freyer uit zijn twijfels of het door hem bezichtigde gebouw inderdaad het Persepolis is dat door Alexander in brand is gestoken. Het zou ook heel wel een heidense tempel kunnen zijn.

Een geheel originele oplossing voor de functie van Persepolis wordt naar voren gebracht door Bedros Bedik. Bedik is een Armeniër, die in Rome is opgevoed en met de brenger van een pauselijke missive voor de Sjah als begeleider wordt meegestuurd. Als hij Persepolis al bezocht heeft (zoals Gabriel 1952, 119) meent, dan heeft dat toch weinig aan gegevens opgeleverd. In tegenstelling tot de meeste reizigers die de benaming 'Veertig zuilen' interpreteren als een aanduiding die niets zegt over het werkelijke aantal zuilen dat er ooit is geweest, neemt Bedik aan dat

[7] Zo al Ouseley 1821, 232 n.9; het lijkt niet onmogelijk dat Struys zijn kennis van Persepolis uit Dapper (1672, 10) heeft gehaald.

Cyrus zelf er zoveel heeft laten bouwen om vervolgens voor ieder van deze pilaren een van de wijste, de oudste de machtigste en de edelste inwoners van zijn rijk neer te zetten. Op de bijgevoegde prent is dat ook keurig afgebeeld: aan weerskanten van een Oosterse paleishof met een vijvertje in het midden staan twintig zuilen, met op de grond daarvoor een zittend personage. Hoewel Bedik het in zijn in 1678 in het Latijn verschenen werk niet vermeldt zal zijn inspiratie wel voor een gedeelte afkomstig zijn uit Xenophon's Cyropaedie. Bedik's Cyrus heeft veel gemeen met de filosoof-koning van Xenophon. De bronnen die hij aangeeft betreffen overigens allemaal passages uit de Bijbel. Bedik is niet echt geïnteresseerd in de nalatenschap van de Achaemeniden, zoals wellicht het beste blijkt uit zijn kenschetsing van de godsdienst uit die tijd als *ridiculosa superstitio*.

Na uitvoerig onderzoek staat nu, in de twintigste eeuw, wel vast dat religieuze architectuur in Persepolis ontbreekt. Behalve het heilige vuur op de drie koningsgraven in de rotswand achter het paleisterras en het regelmatig voorkomende symbool van de gevleugelde godheid, verwijst niets in constructie en in afbeeldingen naar de godsdienst in de Achaemenidische periode. Het was voor de meeste reizigers moeilijk aan te nemen dat dergelijke indrukwekkende gebouwen een profaan doel hadden gediend. Zo had Della Valle in het begin van zijn beschrijving voorzichtig geopperd dat het complex wellicht een tempel, een deel van het paleis of een begraafplaats kon zijn geweest (1672, II, 337), maar enkele bladzijden later concludeert hij toch dat de Apadana geen paleis geweest kan zijn. De zuilen waren te hoog, er zat geen dak op en dus moet het wel een tempel zijn geweest (*ibidem*, 346). Hij vermeldt er bij dat van ouds bekend is dat de Perzen offerden op hoge plaatsen en in de open lucht. Dat komt met wat hij ziet overeen. Ook de delegaties op de Apadana-reliëfs, waarvan hij enerzijds constateert dat ze geschenken brengen voor de koning, interpreteert hij anderzijds (of tegelijkertijd) als een offerprocessie. Vooral de meegevoerde dieren, concludeert Della Valle met een verwijzing naar Xenophon's *Cyropaedie* (VIII,3,1-19), wijzen daarop.

Aan het einde van de 17e eeuw worden niet de interpretaties, maar wel de beschrijvingen van beduidend hogere kwaliteit. Dat is vooral het werk van twee Fransen, Thévenot en Chardin, een Nederlander, Cornelis de Bruijn en een Duitser, Engelbert Kaempfer. Jean Thévenot was Oriëntalist die voor zijn plezier in het Oosten rondreisde en tussen 1664 en 1667 in Perzië verbleef. Ook hij houdt zich bij zijn beschrijving van Persepolis bezig met de vraag of het een heiligdom is of een koninklijk paleis. In de processie op de Apadana-reliëfs meent hij elementen van een offertocht (of van een triomftocht) te herkennen, maar zijn definitieve keuze voor een interpretatie als tempel baseert hij op de merkwaardige vorm van de zuilen: de kapitelen schijnen hem uitermate geschikt om beelden of idolen te dragen (1689, 505). Bovendien wijst alles erop dat deze oorden nooit van een dak voorzien zijn geweest en het is bekend dat de oude Perzen heiligdommen zonder daken hadden (*ibidem*, 520). Ook een argument is voor Thévenot „que ce lieu est trop petit pour contenir un palais qui correspondit a la magnificence des Rois de Perse de ce tems-la". Ook voor zijn landgenoot, Jean Chardin, die vrijwel gelijktijdig Perzië bereisde (1665-1677) en tweemaal Persepolis bezocht staat de religieuze

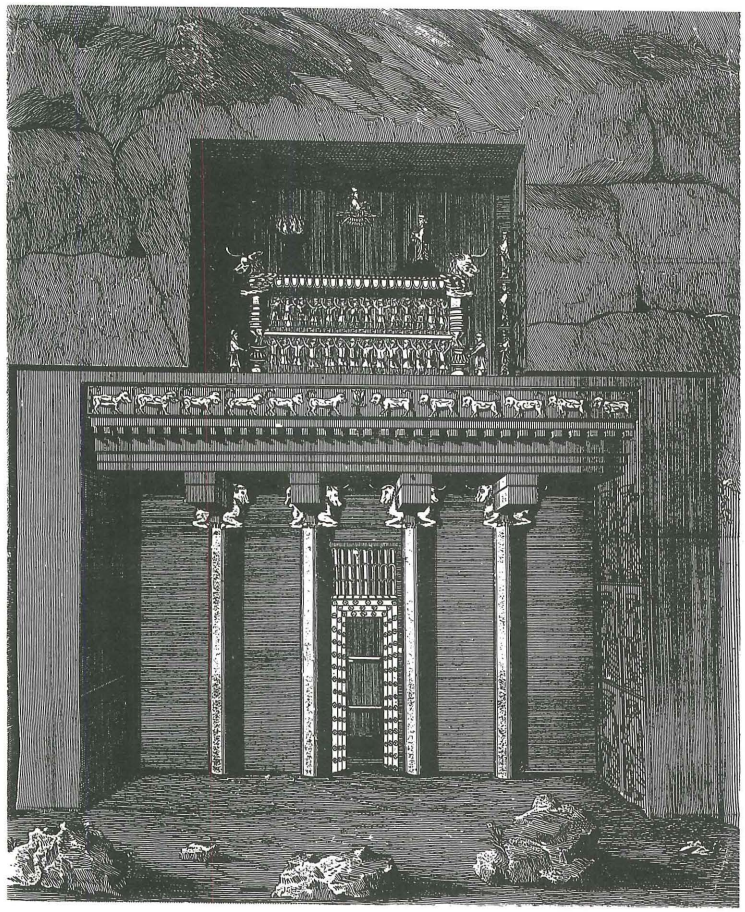

9. Chardin (1735), bij p. 162, koningsgraf

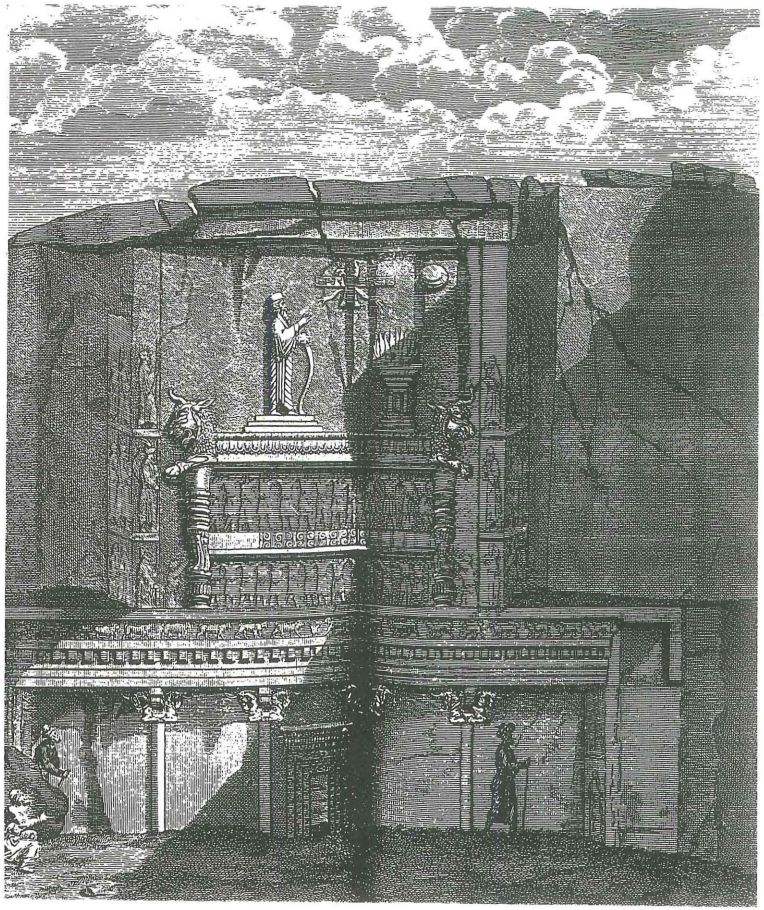

10. De Bruijn (1711), pl. 158, koningsgraf

betekenis van het complex wel vast: het was niets anders dan een grootse en magnifieke tempel (A'dam 1785, 142). Chardin bestrijdt de ideeën van zijn voorgangers die in de Apadana-reliëfs de afbeelding van een triomftocht of van een koninklijke intocht zagen: het is niet anders dan een religieuze plechtigheid en waarschijnlijk een optocht ter gelegenheid van een plechtig offerfeest. Niets is er op de ene helft van het reliëf op de opgangstrap dat niet bij een offer past, zegt Chardin en hij wijst op passages bij Herodotus en Strabo die dit bevestigen. Chardin had de antieke auteurs bij de hand („c'est un fort grand plaisir de parcourir ce Pais les anciens auteurs a la main", p. 141) en hij maakt er degelijk gebruik van. Daarnaast heeft hij ook open oog voor de gewoonten van het land in zijn eigen tijd, want volgens hem is er in de Oriënt weinig veranderd. Zo noteert hij dat sommige lieden op de Apadana-reliëfs een soort spuugbekers meedragen, zoals men ze ook nu nog in het Oosten gebruikt om de tapijten niet te bevuilen. Noch kennis van de antieke auteurs, noch ervaring met eigentijdse gebruiken kunnen Chardin behoeden voor eigen interpretatie-fouten: een armband op het Apadana-reliëf wordt door hem gezien als een muziekinstrument. Maar ook fouten van zijn voorgangers worden gecorrigeerd: er is zeker geen wagen die een vuuraltaar vervoert, zoals Figueroa had vermeld.

Chardins nauwgezette observaties zijn ongetwijfeld mede te danken aan de activiteiten van zijn tekenaar Grélot die de talloze tekeningen in Chardins' reisverslag heeft gemaakt. Chardin schijnt zijn tekenaar nogal hooghartig behandeld te hebben en toen deze in Isfahan de Venetiaan Ambrogio Bembo ontmoette besloot hij met de Italiaan verder te reizen. Volgens Gabriel (1952, p. 101) is de hand van Grélot duidelijk te herkennen in de prenten bij het reisverslag van Bembo, waarin ook een beschrijving van Persepolis is opgenomen. De grote verdienste van Chardin is het dat na meer dan een eeuw uitgebreide geschreven berichten nu uitvoerige beeld-documentatie van Persepolis beschikbaar kwam en dat de verwarrende berichten over de verschillende gebouwen en terrassen nu eindelijk op een overzichtstekening konden worden ingepast.

Tussen 1684 en 1688 bereisde Engelbert Kaempfer in dienst van de Zweedse koning Karel XI het Iraanse gebied. Het bericht over zijn reis, in het Latijn gesteld en pas in 1712 verschenen, de *Amoenitates Exoticae*, heeft weinig bekendheid gekregen en is ook niet herdrukt, in tegenstelling tot de meeste andere reisberichten uit dezelfde tijd die niet alleen herdrukken beleefden, maar vaak ook na publicatie in de oorspronkelijke taal in andere talen vertaald werden.[8] Het grote publiek was kennelijk belust op kennis uit het Oosten (en dat natuurlijk niet alleen om de wetenswaardigheden over antieke monumenten), maar even kennelijk niet in staat die informatie in het Latijn te verwerken.

Kaempfer moet gedurende zijn driedaags verblijf in Persepolis en Naqsh-i Rustam als een bezetene hebben gewerkt om zoveel mogelijk in woord en plaat vast

[8] Chaybany 1967, 376ff. geeft een overzicht van de meest herdrukte werken in de zeventiende en achttiende eeuw. Het overzicht is verre van compleet, maar geeft toch een indruk van de grote populariteit die deze reisverhalen genoten.

te leggen. Ook als hij met de interpretatie, gemeten naar moderne maatstaven, moeite heeft, zoals in het geval van de gevleugelde godheid op de grafreliëfs, levert hij toch een exactere tekening dan vroegere reizigers hadden gemaakt. (zie fig. 14). In tegenstelling tot Chardin is Kaempfer van mening dat de zuilen ooit een dak hebben gedragen (1712, 343), maar met de dieren aan de Poort van alle Landen heeft hij ook moeite: een mengsel van een kameel en een leeuw stelt hij voor, terwijl hij in het andere dier een griffioen-achtig achterlijf met een menselijk hoofd ziet (1712, 336). Kaempfer's prenten zijn onbeholpen, zeker in contrast met die van de volgende bezoeker van de ruïnes, Cornelis de Bruijn.

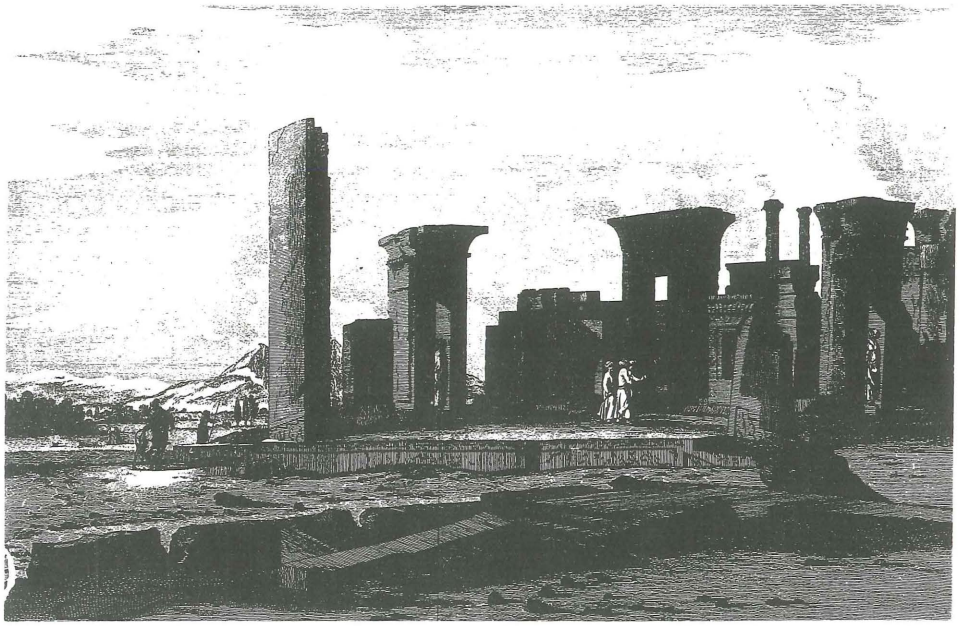

11. De Bruijn (1711), pl. 128, de ruïnes 'bevolkt'

Ook aan De Bruijn's beschrijving is af te zien dat hij goed (en langdurig) heeft gekeken. Hoewel hij, zoals Chardin vóór hem en Niebuhr later ook vrouwenfiguren signaleert in de dienaren die de koning een vliegenwaaier boven het hoofd houden (1711, 213f.), merkt hij accuraat op dat de Apadana-processie het meest lijkt op „eene statelijke processie van luiden die geschenken aan den Koningh brengen" (1711, 217), zoals dat nu nog jaarlijks gebeurt op „den 20. dagh van Maert op het feest van het Nieuwe Zonnejaer". Het kunstenaarsoog verraadt zich in een opmerking over de kwaliteit van het beeldhouwwerk waarop men „geene spieren verneemt". De Bruijn heeft ook gehoord waarom zoveel beelden in Persepolis geen gezicht hebben. De gouverneur van Shiraz en andere bevelhebbers worden gedwongen de Groten des Rijks te onthalen als zij Persepolis willen bezoeken en daarom hebben zij moedwillig de Oudheden vernield „om den Rijxraden den lust te benemen van zoo menigmael hier te komen" (1711, 221). Het ontbreken van die gezichten, door De Bruijn consequent niet getekend, zou o.a. aanleiding geven tot

een geleerde controverse over de nauwkeurigheid van zijn prenten (zie de bijdrage van J.W. Drijvers in deze bundel).

6. Getekend en beschreven: fabeldieren en Apadana-reliëfs

In vrijwel alle reisbeschrijvingen zijn vermeldingen te vinden van de vier kolossale mengwezens die de beide ingangen van de Poort van alle Landen, of de Poort van Xerxes, flankeren. Herbert had er op olifanten en rhinocerossen lijkende wezens in gezien en die suggestie werd in de literatuur snel overgenomen (zie b.v. Dapper 1672, 10). Deze merkwaardige interpretaties kunnen zeker niet altijd aan vluchtige of slordige waarneming worden geweten. Onbekendheid met de kunst van het Oude Oosten en het feit dat de beide dieren aan de ingang geen kop meer hadden heeft zeker tot de wonderlijke toeschrijvingen bijgedragen. De ontdekking van de Assyrische kunst door de opgravingen van de Engelsen en Fransen in het midden van de 19e eeuw zou pas het geschikte vergelijkingsmateriaal leveren. Toch leverde ook enige kennis van de Egyptische oudheden in de loop van de achttiende eeuw een iets ander perspectief op. Duidelijk blijkt dat uit de interpretatie van Carsten Niebuhr, een Deens geleerde die als lid van een Duitse wetenschappelijke missie en van dat gezelschap al vrij snel de enige overlevende, het Midden Oosten bereisde. Zijn beschrijving van Persepolis wordt algemeen gezien als het begin van het echte wetenschappelijke onderzoek: geleerden wachtten niet langer thuis in hun studeerkamer op de verslagen die ondernemende reizigers publiceerden, maar gingen zelf op pad. Niebuhr's waarnemingen van de ruïnes van Persepolis brengen tal van correcties aan op het werk van zijn voorgangers, waarbij vooral Chardin en De Bruijn (en lang niet altijd met evenveel recht) het moeten ontgelden. Van de dieren bij de ingangspoort weet Niebuhr met stelligheid dat de westelijke beesten eenhoorns zijn, terwijl de oostelijke, naar het terras gekeerde door hem als sfinxen worden aangeduid. Persepolis moet, zo meent hij, ongeveer even oud zijn als de Egyptische bouwwerken. Zoals Egyptische tempels bewaakt worden door sfinxen, zo zijn hier „andere erdichtete Thiere von einer erstaunlichen Grösse" te vinden (1772, 122). Een argument voor de interpretatie als tempel. Bovendien ziet hij in de afbeeldingen van de koning gevolgd door twee dienaren met respectievelijk een parasol en een vliegenwaaier een geestelijk opperhoofd. Een woonbestemming wil Niebuhr niet geheel uitsluiten en wellicht werd wat aanvankelijk als tempel dienst deed geleidelijk steeds meer „die Wohnung des Khalifen oder Pabstes (wenn ich das Oberhaupt der alten persischen Religion so nennen darf)" (1772, 122f.). Ook in het regelmatig voorkomende leeuw- en stier synplegma wil Niebuhr een eenhoorn zien die door een leeuw wordt aangevallen. Niebuhr heeft de moeite genomen het onderste register van de Apadana-trap onder het zand vandaan te halen en kan mede daardoor de tekeningen van Chardin en De Bruijn niet alleen corrigeren maar ook aanvullen. Over de noordwestelijke helft merkt Niebuhr op dat de daar afgebeelde lieden afwisselend in twee verschillende soorten kledij zijn gehuld, die overeenkomen met wat Herodotus, Curtius en Xenophon over de Perzische dracht schrijven. Accuraat signaleert Niebuhr dat deze Perzische heren halssieraden dra-

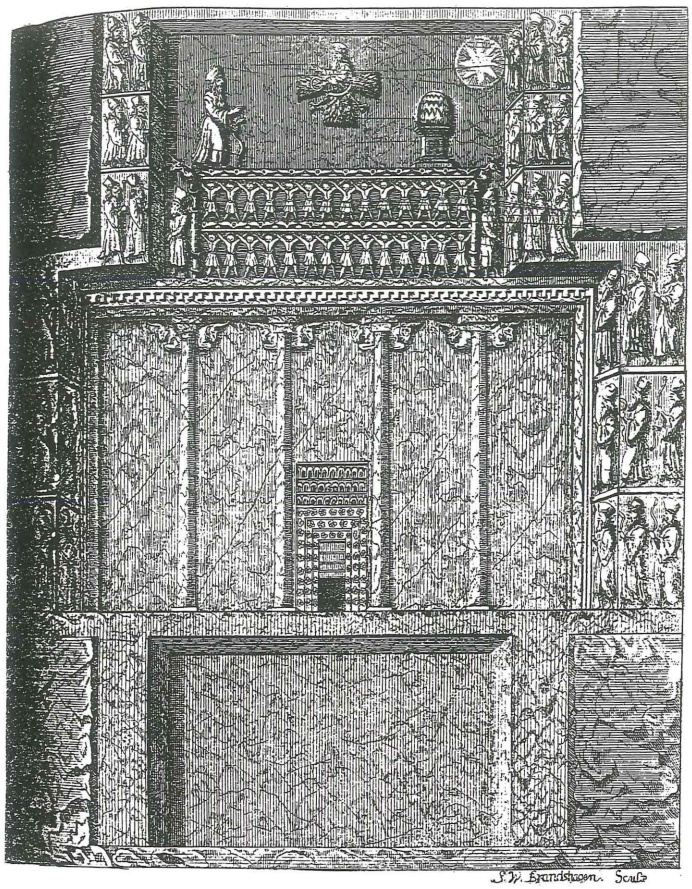

12. Kaempfer (1712), p. 313, koningsgraf

gen, een gordel om hun middel hebben en van verschillende wapens zijn voorzien. De bloem die ieder van deze notabelen in de hand heeft ziet hij echter voor een geweer aan (p. 128). Terecht merkt hij overigens op dat het „vornehme Personen im Dienste des hier regierenden Herrn" moeten zijn. Op de tegenoverliggende registers ziet Niebuhr hoe twee verschillende soorten „officieren" telkens een delegatie van „vielleicht Abgeordneten von einer gewissen Zunft, Stamm oder gar Nation" voorstellen. Toch kan hij niet besluiten vast te stellen dat het hier om delegaties gaat die de koning geschenken of tribuut brengen, zoals eerder was geopperd, o.a. door De Bruijn (zie hierboven par. 5). Hij houdt de mogelijkheid dat er offers naar een tempel gebracht worden open: „das ueberlasse ich andern zu entscheiden" (p. 130). Je krijgt de indruk dat de gedecideerdheid waarmee zijn voorgangers tot het religieuze karakter van het complex hebben geconcludeerd Niebuhr hier parten speelt. Mogelijk is hij ook door eerdere reizigers als Chardin en De Bruijn beïnvloed als hij afbeeldingen van vrouwen signaleert: de op de troondrager-reliëfs achter de koning staande dienaren met vliegenwaaiers (p. 136) en met olieflesjes en handdoeken (p. 144). En dat terwijl al Figueroa — heel juist — had vastgesteld dat vrouwen

in het Persepolitaanse repertoire geheel ontbraken. Op Niebuhr's pl. XXIX en XXX hebben de betreffende personen ook een gemarkeerd vrouwelijk profiel.

7. Het raadsel van de merkwaardige wigvormige tekens

Ook om andere redenen betekent het bezoek van Niebuhr een beslissende wending in het onderzoek naar de geschiedenis van het Perzische rijk. Al sinds Figueroa en Della Valle was de buitenwereld op de hoogte van het wonderlijke schrift dat men in Persepolis bezigde, een schrift dat op geen van de bekende schriftsoorten leek. In de meeste reisbeschrijvingen worden hier opmerkingen aan gewijd en vaak worden ook een paar tekens afgebeeld. Chardin, Kaempfer en De Bruijn hadden gehele inscripties gecopiëerd (zie fig. 30), die voor de latere ontcijfering van het spijkerschrift nuttige diensten zouden vervullen. Maar de waarnemingen van Niebuhr vulden op essentiële wijze de al bekende kennis aan. Zo merkt hij terecht op dat van het 'Alphabet' dat het vaakst voorkomt, het oud-Perzisch, er niet meer dan 42 karakters zijn (zie fig. 23).

De ontcijfering van het spijkerschrift zou definitief een antwoord brengen op een aantal vragen als wie de op grafreliëfs en troondrager-reliëfs afgebeelde figuren waren, koningen of priesters. De eerste stap werd in 1802 door Georg Friedrich Grotefend gezet, die de namen van Darius, Xerxes en Hystaspes herkende. Lassen vulde Grotefend's ideeën in 1836 op een aantal beslissende punten aan. Maar de meest uitvoerige tekst in het oud-Perzisch, de grote rotsinscriptie van Behistun, kon pas gecopiëerd worden dank zij halsbrekende toeren van H.G. Rawlinson en zijn kleine Koerdische helper, die zo ongeveer aan de rotswand gekleefd, afdrukken van de inscriptie maakte (Rawlinson 1848). Pas bij het beschikbaar komen van deze geschreven Perzische bronnen konden een aantal raadsels worden opgelost.

William Francklin, een voormalig militair die in 1786 vanuit India een reis naar Perzië ondernam kon nog meedelen dat de persoon op het grafreliëf met de boog in de hand wellicht een hoofd van de Magiërs was en mogelijk de profeet Zoroaster zelf. De ontcijfering van de teksten maakte dit soort conclusies in de loop van de volgende eeuw onmogelijk. Merkwaardig genoeg beïnvloedde de ontcijfering ook de interpretaties in negatievere zin. Veel vroege reizigers hadden een relatie gelegd tussen de rijen delegaties op de Apadana-reliëfs en de geschenken die in het eigentijdse Perzië aan hoogwaardigheidsbekleders werden gebracht. Regelmatig wordt daarbij ook het Nouruz-feest, de Perzische Nieuwjaarsviering, genoemd. De ontcijfering van de teksten leidde ertoe dat men de voorwerpen als tribuut ging beschouwen. Pas in 1966 werd door G. Walser overtuigend aangetoond dat de kwalificatie 'geschenken' de voorkeur verdient.

8. Pasargadae en de vlakte van Murghab

Voortdurend hadden de spectaculaire ruïnes van Persepolis de aandacht van reizigers getrokken. Wat wij nu kennen als Pasargadae, de residentie van Cyrus de Grote, in de vlakte van Murghab, komt regelmatig in de verslagen voor, maar krijgt niet echt veel aandacht. Gedeeltelijk komt dat omdat de overblijfselen van de

paleizen in de vlakte een minder gesloten complex vormden, gedeeltelijk ook omdat Cyrus voor de ontcijfering van de teksten regelmatig met Persepolis en niet met Pasargadae wordt geassocieerd. De beste beschrijving in de antieke literatuur, Arrianus bericht over Alexander's eervolle behandeling van het graf van de stichter van het Perzische rijk (Arr. Anab. VI,29) correspondeert vrij nauwkeurig met het monument, maar Strabo's kwalificatie van Cyrus' graf als 'toren' had nogal verwarring geschapen (XV 3,7). Bovendien bestond er een neiging de machtige stichter van een wereldrijk met iets geweldigers te associëren dan met het huisvormige monument dat voornamelijk door zijn eenvoud imposant is.

Het graf werd door inheemse bewoners betiteld als dat van de moeder van Salomon en schijnt zich geleidelijk aan tot een soort vrouwenheiligdom te hebben ontwikkeld met daarbij behorende taboe's op het betreden door mannen. James Morier, die van twee reizen naar Perzië als lid van de Engelse gezantschappen van Sir Harford Jones en Sir Gore Ouseley in 1808-1809 en 1810-1816 verslag uitbracht, is de eerste die voorzichtig oppert dat het graf weleens dat van Cyrus zou kunnen zijn. Hij stelt vast dat de ruïnes in de vlakte van Murghab uit dezelfde tijd moeten dateren als wat in Persepolis te zien is en meent dat het ontbreken van een inscriptie, zoals die door Arrianus wordt vermeld, gewoon door de effecten van de tand des tijds verklaard kan worden (Morier 1812, 145). Morier spreekt zich uiteindelijk niet uit voor toeschrijving van het graf aan Cyrus, maar heeft wel de voornaamste argumenten naar voren gebracht (Stronach 1978, 3). Robert Ker Porter, de schilder op wiens naam de eerste 'moderne' tekeningen van de Achaemenidische complexen staan, maakt dan ook van deze argumenten dankbaar gebruik en stelt vast dat het monument het graf van Cyrus moet zijn. Toch wordt deze interpretatie niet algemeen overgenomen. C.J. Rich, een Engels oriëntalist die bij een cholera-epidemie in 1821 in Shiraz om het leven komt en kort voor zijn dood Pasargadae heeft bezocht formuleert het heel voorzichtig, zonder zich vast te leggen: „I began to think that this in reality must be the tomb of the best, the most illustrious, and the most interesting of oriental sovereigns". Gezien de reputatie die Cyrus de Grote sinds Xenophon's Cyropaedie had kan hier nauwelijks een andere naam dan de zijne worden ingevuld. Toch zal de Fransman Dieulafoy, die in 1881 de plek bezocht, nog vast stellen dat het niet om het graf van Cyrus kan gaan: zijn reconstructie toont het bekende monument omringd door een Griekse zuilengalerij, een bizarre weergave van een monument waarvan de grootste charme juist de open en vrije ligging is (zie fig. 6). Lord Curzon, geen archeoloog en geen oriëntalist, maar diplomaat, verzamelt aan het einde van de 19e eeuw al het materiaal dat in oudere literatuur is te vinden, inspecteert de plek minutieus en komt tenslotte ook tot de overtuiging dat hier en nergens anders de residentie van Cyrus en het graf van de eerste koning van het Perzische rijk moet zijn, een conclusie die daarna nauwelijks meer zou worden aangevochten.

In de drie eerste decennia van de 19e eeuw worden een groot aantal reisverslagen over Perzië gepubliceerd. De Engelse interesse heeft een evident politieke context, maar in ieder gezantschap bevinden zich ook geleerden. De eerder genoemde Morier heeft in Persepolis 'opgravingen gedaan'. Laconiek vertelt hij hoe hij een

aantal onderdelen van reliëfs onder de aarde vandaan laat halen, ze als ze te groot zijn voor vervoer in tweeën laat hakken (1818, 115). Beschadigingen neemt hij daarbij voor lief: de Perzen die voor hem werken hebben nu eenmaal alleen maar primitief gereedschap. Wat Morier vindt zijn o.a. ontbrekende gedeelten van het bovenste register van de noordelijke trap van de Apadana, door geen van de vroegere reizigers ooit gezien. Via privé-collecties zijn deze reliëf-fragmenten tenslotte in het British Museum terecht gekomen (Barnett 1957, 60). Morier was niet de enige die souvenirs verzamelde. Met enige tevredenheid constateert Buckingham die in 1816 Persepolis bezocht dat er veel is dat zonder al te veel moeite naar het British Museum kan worden overgebracht (1830, 481). William Ouseley, ex-militair en oriëntalist die meereisde in het gezantschap van zijn broer Sir Gore Ouseley, geeft in zijn driedelige verslag van zijn bezoek aan Perzië uitgebreid tekeningen van Iraanse Oudheden die zich in diverse Britse collecties bevonden. De tekeningen geven niet alleen brokstukken van reliëfs en inscripties weer, maar ook een gemengde verzameling zegels en gemmen, die ook op dit moment nader onderzoek nog waard zijn. Het is eveneens Ouseley's grote verdienste dat hij in de Arabische en Perzische literatuur alle vermeldingen van Persepolis die hij maar kon vinden heeft verzameld (1821, II, 241-411).[9]

Het eerste kwart van de negentiende eeuw had door de gezamenlijke inspanningen van voornamelijk Engelse zijde vooruitgang van beslissende betekenis gebracht. In combinatie met het begin van de ontcijfering van het spijkerschrift door Grotefend betekende dat er niet langer twijfel hoefde te zijn over de datering van de paleizen-complexen en dat de vraag naar de functie van de gebouwen te Persepolis, koninklijk paleis of tempel, nauwelijks meer gesteld wordt. Daarmee was de vraag naar hoe het geheel er nu uitzag en de vraag naar hoe het er in vroeger tijden had uitgezien overigens nog niet bevredigend beantwoord. Zelfs de in vergelijking met zijn voorgangers buitengewoon zorgvuldig tekenende Ker Porter (1818; zie voor Porter Barnett 1972, 19ff.) is niet altijd even nauwkeurig (zie b.v. Stronach 1978, 3). De vraag om betere en completere afbeeldingen bleef. Daarnaast zouden de opgravingen in Assyrisch gebied aan een nieuwe kentering in de beoordeling van de Achaemenidische kunst bijdragen.

9. Texier, Flandin, Coste en Stolze

Ook Ker Porter's tekeningen, in veel opzichten een verbetering ten opzichte van bestaande prenten, voldeden niet voldoende aan de vele vragen. Kort na elkaar brachten de Fransen Texier en Flandin en Coste geruime tijd door in Perzië en leverden tekeningen die voorlopig niet, zelfs niet door de eerste foto's, verbeterd zouden worden. Texier gebruikte niet alleen het tekenpotlood, hij had ook chemicaliën bij zich waarmee hij vast kon stellen dat er op veel reliëfs nog sporen van kleur

[9] In de moderne literatuur over de Achaemenidische koningssteden wordt zelden van deze gegevens gebruik gemaakt. Het is zeker de moeite waard na te gaan of er zich nog voor de interpretatie van Persepolis relevante gegevens in bevinden. Anderzijds is het een solide basis voor onderzoek naar Perzische ideeën omtrent de oudere pre-islamitische geschiedenis.

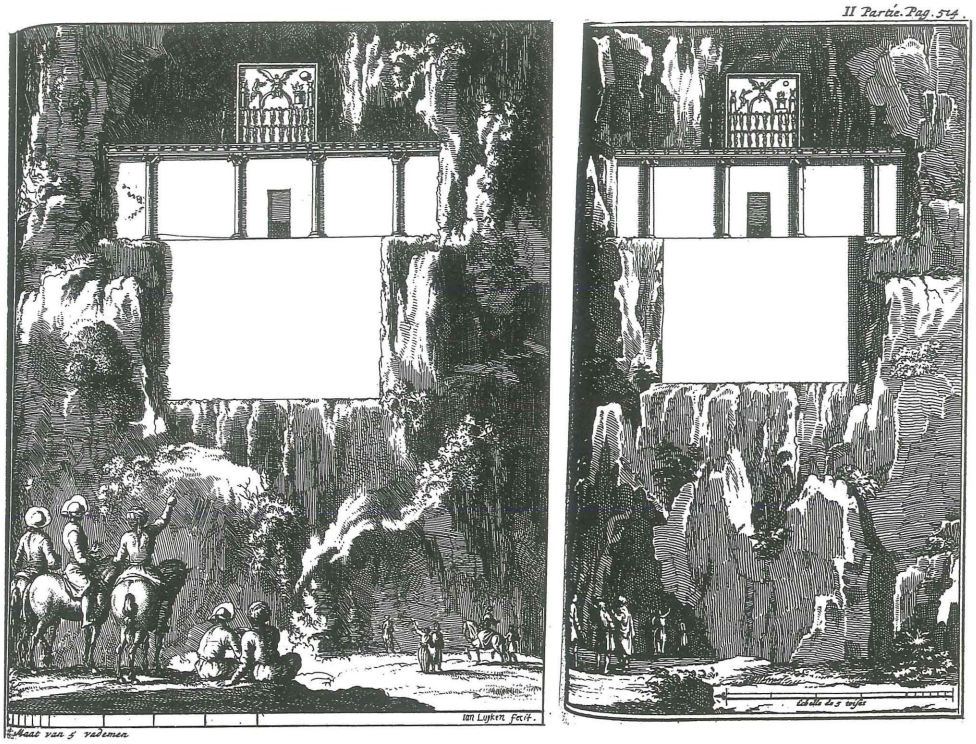

13. Thévenot (Parijs 1689 t.o.v. p. 514) en Thévenot (Amsterdam 1682 t.o.v. p. 250): dezelfde tekening door twee verschillende graveurs

te vinden waren, hetgeen wel eerder beweerd, maar zelden was geloofd. Texier's opmerkingen hierover, gesteund door inkleuring van enkele platen werden niet onmiddellijk geaccepteerd. Texier ondersteunt zijn 'vondst' met het argument dat ook in het Assyrische gebied gebleken is dat reliëfs polychroom waren en dat hij zijn waarnemingen gedaan en gepubliceerd heeft voordat de resultaten van de opgravingen van Niniveh bekend waren (Texier 1842, 189). Veel bekender dan het werk van Texier is overigens de kolossale platenatlas van Eugène Flandin, een schilder en Pascal Coste, architect, vergezeld van een tien jaar later verschenen monografie met reisverslag (1851). Flandin en Coste waren in tegenstelling tot Texier niet erg overtuigd van de vroegere kleurrijkdom van de sculpturen. Zo zijn b.v. op pl. 87 van het tweede deel waarop de Poort van alle Landen is te zien, de stieren aan de toegangspoort monochroom (Flandin & Coste 1841).

Aan deze resultaten kon voorlopig tot aan de toepassing van de fotografie weinig verbeterd worden. De eerste foto's van Persepolis die in 1882 door Stolze en Andreas werden gepubliceerd konden het eigenlijk kwalitatief niet opnemen tegen de tekeningen van de Fransen. Tekenen was in de vlakte van Mervdasht geen eenvoudig karwei geweest, fotograferen was dat in die periode al evenmin. Na de minutenlange belichtingstijd die onder de bekende zwarte doek moest worden doorgebracht ervoer Stolze de naakte zon als een verkoeling! Bij het vervoer van de

grote glazen platen naar Europa braken er enkele, maar de opnamen waren zo zeldzaam dat Stolze besloot ze desondanks te publiceren. De kwaliteit van de opnamen was ook voor die tijd niet geweldig: de foto's van Dieulafoy, of van zijn vrouw, zijn vaak aanmerkelijk beter. Dieulafoy's foto's werden voornamelijk als gravures gepubliceerd en Stolze's platenboek is daarmee de eerste fotorapportage van de Achaemenidische bouwwerken.

10. Engelsen en Fransen in Susa

Tot halverwege de negentiende eeuw wordt nauwelijks melding gemaakt van Susa, de Achaemenidische hoofdstad die in de antieke literatuur en in de Bijbel het vaakst wordt genoemd. Dat heeft waarschijnlijk twee redenen. Allereerst is het klimaat in deze streken niet bepaald aantrekkelijk voor Europese reizigers. Tevens ligt het ver verwijderd van de gebruikelijke routes, die wel op korte afstand van Pasargadae en Persepolis lagen. Baron de Bode maakt in zijn reisverslag van 1845 (I, 30) melding van een kort bezoek aan de omgeving en citeert ook de mening van Layard, die er kort tevoren was geweest: „there are scarcely any remains which would indicate the site of a large city' (Layard, *JRGS* 1841 12, 103-4). Engelse ondernemingslust gekoppeld aan de wens het paleis van het boek Esther te Shush te vinden was het motief voor de eerste opgravingen (zie De Morgan 1902, 2). Ook hier moet iedere gedachte aan wat tegenwoordig geldt als wetenschappelijk verantwoord onderzoek van archeologische monumenten verbannen worden. De kleine missie onder leiding van Sir W.F. Williams en later van W.K. Loftus zocht naar oudheden en spitte de grond om. De tekeningen in het boek van Loftus laten dat duidelijk zien: grote groepen inheemse arbeiders verzetten bergen aarde. Het ziet er niet naar uit dat Captain Loftus veel aantekeningen heeft gemaakt, waarschijnlijk had hij het ook te druk met de gecompliceerde relaties met de inheemse bevolking die hem beurtelings het leven zuur maakte of zijn bemiddeling zocht in interne conflicten. Het gehele relaas is een schitterend voorbeeld van cultureel imperialisme en zou niet misstaan in Said's *Orientalism*. Loftus' onderzoek bleef niet zonder resultaat: hij vond de sporen van een Achaemenidisch paleis en trof ook een aantal inscripties van Artaxerxes II aan. Waarmee was vastgesteld dat verder onderzoek op deze plaats in ieder geval de moeite en het trotseren van het verzengende klimaat zou lonen.

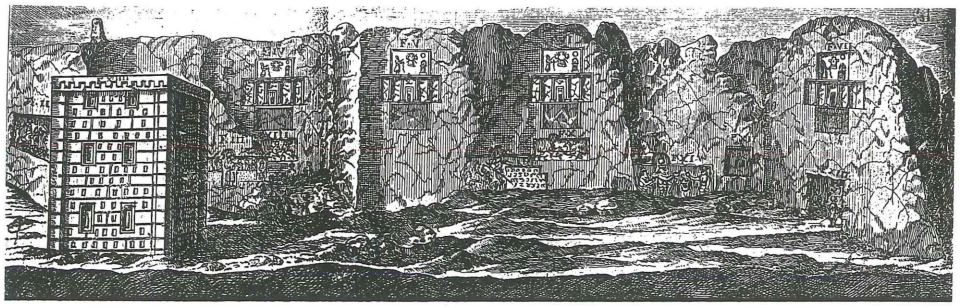

14. Kaempfer (1712), de graven van Naqsh-i Rustam

Dat verdere onderzoek werd voornamelijk het werk van de Fransen die er in slaagden het monopolie voor archeologisch onderzoek in Iran te verkrijgen. De eerste Franse opgraver van Susa, M. Dieulafoy had in 1881-2 samen met zijn vrouw Jane uitvoerig Perzië bereisd en de Perzische oudheden geïnventariseerd. De reisverslagen van Mevrouw Dieulafoy waren in het tijdschrift *Le Tour du Monde* gepubliceerd, met tal van illustraties getekend naar haar eigen foto's. In 1884 keerde het echtpaar naar Perzië terug en begonnen de opgravingen te Susa, waar volgens Dieulafoy het meest belangrijke archeologische complex van het Achaemenidische Perzië lag. Het door Jane Dieulafoy gepubliceerde verslag van de opgravingen *A Suse* geeft niet alleen een aardig overzicht over de dagelijkse gang van zaken en de wederwaardigheden op een negentiende eeuwse opgraving, het bevat ook een overzicht van de nieuwe vondsten die aan het licht kwamen. Sinds de opgravingen van Dieulafoy is er door de Fransen vrijwel continu in Susa gegraven. Naast een goed inzicht in de continuïteit van de stad en het belang ervan voor de geschiedenis van Iran en het Mesopotamische gebied sinds het derde millennium voor Christus hebben deze opgravingen een nieuwe dimensie aan de Achaemenidische geschiedenis gegeven, die tot dan toe vanuit de koningssteden in de Fars nogal eenzijdig was belicht.

11. Het begin van toerisme

In de negentiende eeuw duikt er ook een nieuwe vorm van reisverslagen op, die in vroeger perioden, althans wat betreft de berichtgeving over de Achaemenidische oudheden, slechts incidenteel vertegenwoordigd was. Het reizen om het plezier van het reizen neemt toe. Niet meer de behoefte aan kennis, maar het verlangen ergens geweest te zijn, de atmosfeer te hebben geproefd, authentieke indrukken te hebben opgedaan wordt merkbaar in de reizigersverslagen. De toon wordt minder zwaarwichtig, er wordt meer verteld over persoonlijke ervaringen en, een welhaast onvermijdelijk gevolg, er spreekt beduidend minder belezenheid uit. Het wordt echte reisliteratuur zoals die voor andere gebieden al een eeuw eerder gangbaar was. Daarmee kan deze reisliteratuur eerder dienen als bron voor de mentaliteitsgeschiedenis van de Europese tourist dan als maatstaf voor wetenschapelijke kennis. Soms zijn deze toeristen duidelijk belezen, zoals b.v. J.B. Fraser, die een overzicht geeft van de meningen van zijn voorgangers, en een opsomming van de aantallen zuilen

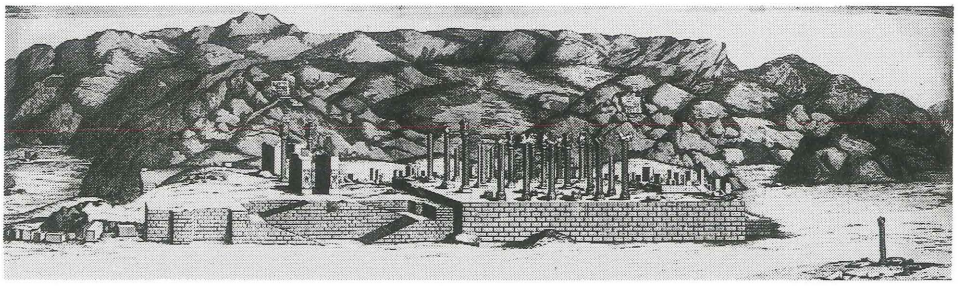

15. Chardin (1735), het paleisterras vanuit het Westen

van de Apadana die voorgaande reizigers nog gezien hebben (1834, 174) en tussen de regels door aangeeft dat het spijkerschrift vrijwel ontcijferd is. Andere reizigers vertonen geringe kennis van de wetenschappelijke literatuur zoals b.v. E. Stack, die in 1882 nog hoopt dat de fraaie inscripties hun geheimen eens prijs zullen geven waar ze nu nog „vainly trying to tell their tale" zijn (1882, 69). Brugsch, die gedurende een reis met een Pruisisch gezantschap naar Perzië in 1860-1 in Persepolis kampeert, is duidelijk onder de indruk van de ruïnes die hij als slank, luchtig en sierlijk beschrijft en hij wijst op de mogelijkheid interessante vergelijkingen te maken tussen de eigentijdse Perzen en de Perzen van de reliëfs (1863, 137). Aan het einde van de achttiende eeuw vindt de Franse graaf de Ferrières de Sauveboeuf Persepolis „un amas de colonnes énormes mal-proportionnés et des chapitaux grossièrement travaillés" (1790, II, 33). Zijn scepsis vindt ruim een eeuw later een equivalent in de opmerkingen van Shoemaker die nog wel naar Persepolis had willen gaan, als je er maar op een moderne en comfortabele manier kon komen (1904, 188). Over het algemeen overheerst echter enthousiasme voor de indrukwekkende ruïnes, zoals b.v. bij de Hongaar Vambéry die in Pasargadae een vlooienplaag trotseert om uitvoerig de monumenten te kunnen bekijken (1867, 202) en bij de Nederlander Lycklama à Nijeholt, die voortdurend verzekert dat hij „en touriste et non en antiquaire" reist (1873, 461) en daar ook blijk van geeft door een Sassanidisch reliëf als Achaemenidisch te beschrijven (1873, 473). Het zijn vooral indrukken en geen nieuwe feiten. Men kan zeggen dat de hoeveelheid nieuwe gegevens en ideeën omgekeerd evenredig zijn aan de kwantiteit van de publicaties: Braaksma geeft voor de 19e eeuw een totaal aan reisbeschrijvingen van Perzië in het Engels van meer dan honderd — die natuurlijk niet allemaal berichten over Persepolis en Pasargadae bevatten — en voor de eerste vijfendertig jaar van de twintigste eeuw heeft hij vijfenveertig werken geteld (1938, 71). De literaire waarde is doorgaans gering: „There are tiresome and downright bad works galore, a not too small percentage may be classed as average, but there is none whose merit remotely approaches that of Doughty's *Arabia Deserta*.." stelt Braaksma vast (1938, 71f.). Zonder nieuwe opgravingen is er weinig nieuws meer te melden, had Ussher (1865, 562) vastgesteld. In de twintigste eeuw zou er door enkele grote campagnes uitgebreid nieuwe informatie aan het licht komen.

12. De grote opgravingen in Persepolis en Pasargadae.

In 1931 begon Ernst Herzfeld met de grootscheepse opgravingen in Persepolis. De campagne werd georganiseerd door het Oriental Institute in Chicago nadat ten lange leste het monopolie van de Franse archeologen in Iran was ingeperkt tot Susa en omgeving. Gedurende een aantal intensieve prospecties was Herzfeld meer dan wie ook voorbereid op de onderneming. De resultaten overtroffen al snel alle verwachtingen: niet alleen werd voor het eerst goed duidelijk hoeveel gebouwen er waren geweest en hoe zij ten opzichte van elkaar gesitueerd waren, ook kwamen er spectaculaire vondsten onder het zand vandaan. De Apadana-trap die vroegere reizigers voor zoveel raadsels had gesteld bleek aan de oostzijde van het gebouw een

pendant te hebben, die vrijwel ongeschonden was en die in spiegelbeeld de zelfde voorstelling bevatte als de bekende noordelijke trap (Herzfeld 1933). Niet alleen werd nu zichtbaar wat in het bovenste register van de al bekende reliëfs ontbrak, ook de gezichten van de afgebeelde figuren waren onbeschadigd (Herzfeld 1933). De ontdekking van deze trap bracht een stroom publicaties op gang die zich vooral bezig hielden met de vraag welke volkeren of landen in deze picturale 'landkaart' van het Perzische rijk waren afgebeeld en hoe deze nieuwe informatie met de gegevens van Herodotus (III, 90-116) gerijmd kon worden (voor een overzicht over deze interpretaties zie Calmeyer 1982-3).

Ook de geschreven bronnen werden door de opgravingen aangevuld. Tot de belangrijkste vondsten behoren twee inscripties van Xerxes. Een handelt over het neerslaan van een opstand door deze koning en het verwoesten van heiligdommen (de 'Daiva'-inscriptie, XPh, Kent 1948, 150) en de andere tekst vertelt hoe Xerxes zijn vader Darius heeft opgevolgd (de 'Harem'-inscriptie, XPf, Kent 1948, 149f.). In de garnizoenskwartieren en in het Schathuis werden twee collecties in het Elamitisch gestelde spijkerschrifttabletten gevonden. Deze tabletten bevatten een soort boekhouding van de economische activiteiten rond de koninklijke residenties en gaven voor het eerst een kijkje in de dagelijkse gang van zaken in het centrum van het rijk. Ook in het schathuis werden twee grote reliëfs aangetroffen van een Achaemenidisch vorst gedurende een audientie. Op beide, vrijwel identieke reliëfs, die tot de fraaiste uit de gehele periode behoren, staat de kroonprins achter de troon van de koning. Omdat men aannam dat Darius de voornaamste bouwheer van Persepolis was geweest, concludeerde men al snel dat hij op het reliëf was afgebeeld en dat de achter hem staande kroonprins dus Xerxes moest zijn.

Nogal overhaast moest midden in de campagne Herzfeld het land verlaten en zijn taak als leider van de opgravingen werd overgenomen door E.F. Schmidt, die ook de auteur is van de uit drie delen bestaande monumentale publicatie. Herzfeld's overvloed aan aantekeningen, velddagboeken, schetsen, notities en foto's bevinden zich tegenwoordig in de Freer Gallery in Washington en vormen een archief waar waarschijnlijk nog met veel nut in 'opgegraven' kan worden (Root 1976).

Ter voorbereiding op de viering van het 2500 jarig bestaan van de Iraanse monarchie werd aan het ISMEO, het Italiaanse Instituut voor de Studie van het Midden- en Verre Oosten te Rome, verzocht het paleisterras waar mogelijk te reconstrueren. Deze ijverige wederopbouw zou C. Nooteboom aanleiding geven op te merken: „Als de Shah zo doorgaat staat er in 2500 meer Persepolis dan ten tijde van de slag bij Nieuwpoort" (1988: 131).

Deze reconstructie zou opnieuw een belangrijke steen bijdragen aan de kennis van Persepolis. Niet alleen kwam nu onomstotelijk vast te staan dat de reliëfs gekleurd waren geweest, zoals al door eerdere reizigers (o.a. Texier) was betoogd. Het echtpaar Tilia dat deze onderneming leidde kon vaststellen dat de in de dertiger jaren gevonden Schathuis-reliëfs oorspronkelijk gemaakt waren voor het centrale paneel van de Apadana-trappen en daar ook ooit hadden gestaan: een van die zeldzame keren dat de brokken archeologisch ook werkelijk aan elkaar passen. Aldus gereconstrueerd vormt het trappencomplex een compleet overzicht van het

Perzische rijk, koning en hoogwaardigheidsbekleders in het midden, aan de ene zijde geflankeerd door de volkeren van het rijk, aan de andere zijde door paleiswacht en hoge adel.

Tussen 1961 en 1963 ondernam het British Institute onder leiding van David Stronach opgravingen in Pasargadae. De paleizen waarvan de restanten nu ogenschijnlijk los van elkaar staan, moeten vroeger in een park hebben gelegen. Dit bleek uit bevloeiingskanalen die door de opgravers werden aangetroffen. Tevens bracht minutieuze bestudering van de bouwtechniek aan het licht dat Griekse steenhouwers in Pasargadae actief waren geweest. Daarmee moest de aanleg van Pasargadae gedateerd worden tussen 539 en 530 v. Chr. en als geheel in de regeringsperiode van Cyrus worden gedateerd. Uit sporen her en der van het gebruik van een getande beitel, een werktuig dat voor het eerst in Persepolis werd toegepast, bleek dat in latere perioden herstelwerkzaamheden hadden plaats gevonden.

13. Reconstructies en interpretaties

Voortdurend hadden reizigers zich bij hun bezoeken aan Pasargadae en Persepolis afgevraagd hoe het er vroeger kon hebben uitgezien. De reconstructies (als het die naam al mag hebben, vrije fantasieën is een juister betiteling) van Serlio en Struys zijn in het voorafgaande al kort ter sprake gekomen. Min of meer van dezelfde aard is een 'reconstructie' van Fischer von Erlach uit 1712 dat zich in manuscript in de Oostenrijkse Nationalbibliothek bevindt. De tekening dient tegelijkertijd als ontwerp voor de bouw van Schönbrunn. Elementen van de historische architectuur als de trappenopgang naar een terras, een ceremonieel poortgebouw en trapreliëfs die aan de Apadana herinneren, en het geheel gesitueerd tegen een achtergrond van bergen doen aan Persepolis denken en de inspiratie voor dit plan is onmiskenbaar. Met het historische Persepolis heeft het geheel echter weinig te maken (cf. Luschey 1988, 13). Anders is het met de reconstructietekeningen die door Texier en Flandin en Coste werden gemaakt. Beide hadden uitvoerig in Persepolis getekend, en belangrijker nog, gemeten. De Apadana zoals die door deze heren werd gereconstrueerd is een structuur zonder muren, als het ware een enorm paviljoen, in beide gevallen aan weerszijden geflankeerd door twee zij-galerijen die niet in verband staan met het hoofdgebouw. Het model van Texier heeft nog wel een interne door muren omsloten ruimte, de tekening van Flandin en Coste laat zien dat tapijten als enige scheidingswand waren gedacht. Hoewel de Fransen de vloer hadden laten leegruimen is gebrek aan inzicht in het grondplan van de Apadana zeker een van de oorzaken voor deze reconstructie-wijze, maar het is niet de gehele verklaring. In een in 1851 gepubliceerd werk geeft de Engelse architect Fergusson een reconstructie van een paleis met wanden, dat in grote lijnen door de latere opgravingen zou worden bevestigd. Fergusson zag in dat de muren waarvan nooit een spoor was aangetroffen, uit tichels moesten zijn opgebouwd. Merkwaardigerwijze vond zijn interpretatie weinig gehoor en werd in het in 1890 verschenen standaardwerk *L'Art de l'Antiquité* van Perrot en Chipiez voortgeborduurd op de Franse reconstructies uit de veertiger jaren (zie fig. 37, 38, 39 en 40).

Prachtige prenten, die vaak meer zeggen over een romantische visie op de Oriënt, dan over het werkelijke verleden van de paleiscomplexen. Een ding echter hebben deze platen vóór op de latere en — doordat ze op opgravingsresultaten waren gefundeerd — veel betere reconstructies van Friedrich Krefter: ze geven een indruk van de kleurigheid en bontheid van de paleizen in hun oorspronkelijke staat.

Friedrich Krefter was door Ernst Herzfeld aangetrokken om als architect aan zijn opgravingscampagne mee te werken. Ook na het vertrek van Herzfeld uit Iran bleef Krefter tot het einde bij de opgravingen. De meest volledige poging tot reconstructie van Persepolis is gepubliceerd in een monografie met een groot aantal uitslaande tekeningen (1971). Het boek werd oorspronkelijk geschreven als begeleiding bij een maquette die bij het 2500 jarig bestaan van de Iraanse monarchie door de Bondsrepubliek aan de Sjah werd aangeboden. De maquette is ook door Krefter vervaardigd en bevindt zich thans in het Museum in Teheran. Krefter's *Rekonstruktionen* bevat een minutieuze analyse van het ceremoniëel dat, naar men geruime tijd aannam, ter gelegenheid van Nouruz jaarlijks in Persepolis plaats vond. Aan de hand van de afbeeldingen op de reliëfs construeerde hij handel en wandel van de koning tijdens deze plechtigheid. Merkwaardigerwijze is er in de catalogus van de aan Krefter's reconstructies gewijde tentoonstelling van deze interpretatie nauwelijks iets terug te vinden en zijn in tekst en bijschriften Krefter's ideeën over de functie van de gebouwen vervangen door de zeer eigenzinnige en in brede kring niet geaccepteerde inzichten van de uitgever van de catalogus.[10] Voorwaar een wonderlijk hommage voor een man, die hoewel zijn inzichten nu vaak achterhaald zijn, ons toch beter dan wie ook heeft laten zien hoe Persepolis er waarschijnlijk in volle glorie uit heeft gezien.

14. Besluit

Veel is in deze korte opsomming niet aan de orde gekomen. De geschiedenis van de reizigers naar Perzië en hun bemoeienis om over de antieke monumenten te rapporteren of lyrisch uit te weiden, te fantaseren of kritisch te analyseren is een geschiedenis die even bontgekleurd kan zijn als de Perzische paleizen dat in de Achaemenidische periode waarschijnlijk waren. Het is een geschiedenis die grotendeels nog ongeschreven is. Terugkijkend zijn we meestal geneigd het werk van voorgangers op de winstpunten, op nieuwe informatie en juiste inzichten te beoordelen. In dit artikel is enige aandacht besteed aan de groei van de kennis, die lang niet altijd in één richting gaat en evenmin steeds vooruitgang oplevert. De geschiedenis van de rapportage over de Perzische antieke monumenten levert een fascinerend stuk geschiedenis van de archeologische wetenschap op en tegelijkertijd ook goed inzicht in de samenhang tussen de Europese visie op het Oosten en de

[10] Zo wordt b.v. algemeen de Zaal van de Honderd Zuilen als een ceremoniële ontvangsthal en het gehele complex als ritueel of ceremoniëel oord beschouwd. Trümpelmann (1988, 82) ziet in de Zaal van de Honderd Zuilen een „Grossraumbüro der Hofbeamten".

wetenschappelijke interpretatie van de geschiedenis van de Oriënt. Alleen al om die reden zou er aan dit onderwerp meer aandacht besteed moeten worden dan in het bestek van een catalogus kan gebeuren.

De volgende reisverslagen worden in dit artikel besproken: Pordenone (1891); Barbaro (1873); Figueroa (1667); Della Valle (1672); Herbert (1677); Olearius (1651); Mandelslo (1719); Du Mans (1890); Tavernier (1679); Struys (1676), Freyer (1700); Bedik (1678); Thévenot (1689); Chardin (1735); De Bruijn (1711); Kaempfer (1712; Dapper (1672); Niebuhr (1772); Francklin (1790); Ferrières (1790); Porter (1821); Morier (1812 / 1818); Ouseley (1819-23); Fraser ((1834); Texier (1839); Flandin & Coste (1841); Rawlinson (1847-49); de Bode (1845); Loftus (1857); Brugsch (1862-63); Ussher (1865); Vambéry (1867); Lycklama (1872-75); Stack (1882); Curzon (1892); Shoemaker (1904); Schmidt (1953-70); Stronach (1978). Voor de overige geciteerde literatuur, zie de bibliografie achterin deze bundel

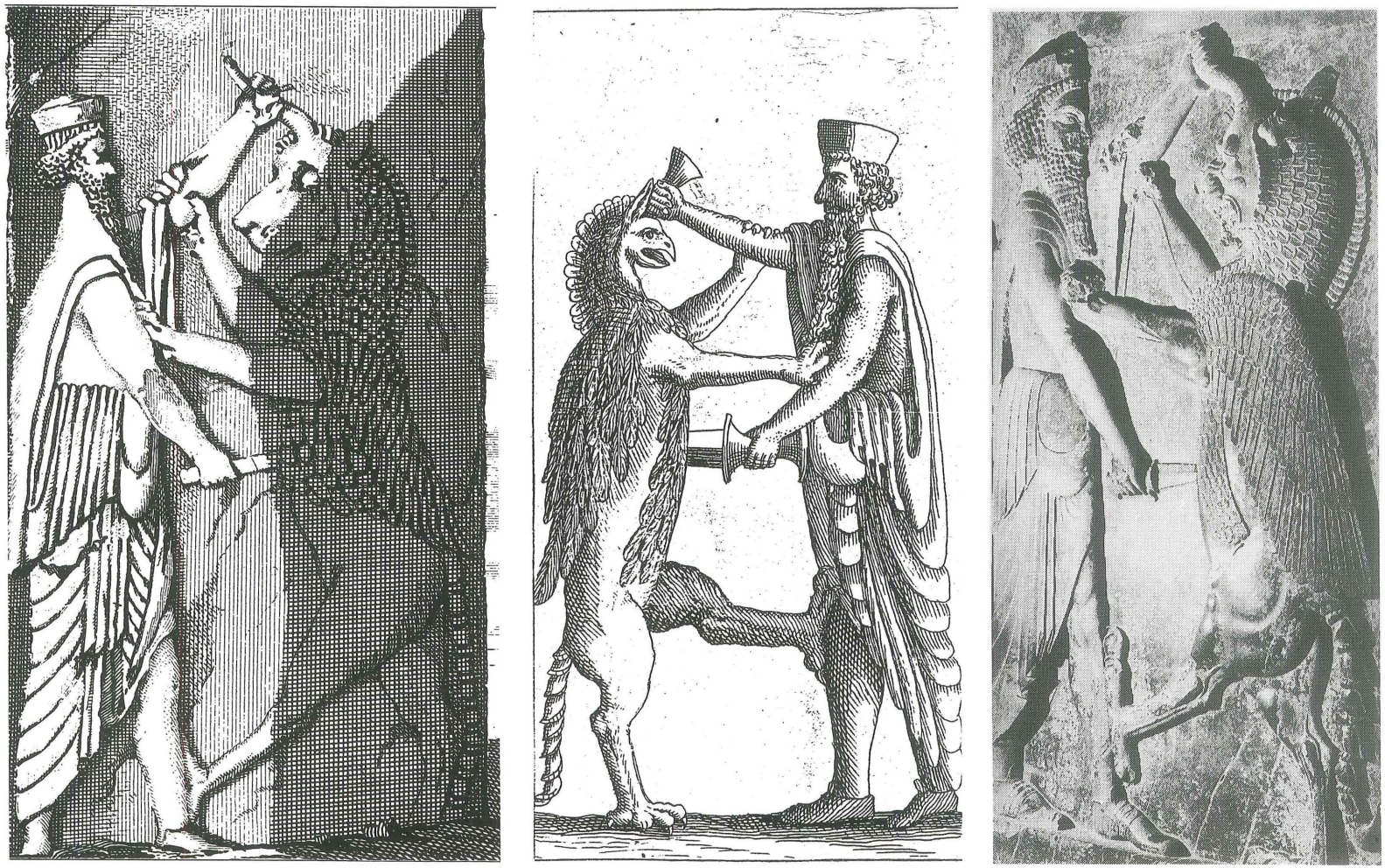

16. a) De Bruijn (1711) pl. 130; b) Chardin (1735), pl. LXV; c) foto van het door de Bruijn en Chardin getekende reliëf (Walser)

„TOT MEERDER NAEUKEURIGHEIT" DE RUÏNES VAN PERSEPOLIS IN PRENT GEBRACHT

J.L. DE JONG

Voordat Robert Ker Porter in 1817 naar Perzië vertrok, ontving hij van de Russische staatssecretaris A. Olinen, die tevens president van de Academie der Schone Kunsten was, een lange brief. Olinen was levendig geïnteresseerd in de ruïnes van het oude Perzië, maar had ze nooit met eigen ogen aanschouwd. Hij kende ze alleen uit beschrijvingen en prenten van reizigers als Jean Chardin, Cornelis de Bruijn en Carsten Niebuhr. Bestudering en onderlinge vergelijking van hun werk hadden bij hem echter sterke twijfels aan hun nauwkeurigheid en betrouwbaarheid doen rijzen. Als „liefhebber van de Oudheid" vestigde hij nu zijn hoop op Porter: deze moest al zijn twijfels wegnemen door een onopgesmukte weergave van de ruïnes, zonder weglatingen, toevoegingen en verfraaiingen (Porter, p. VII):

> Ik bezweer U, in naam van de Heilige Oudheid, om niets te noteren dan wat U werkelijk ziet: geen veronderstellingen, geen aanvullingen. Ik verzoek U alleen de oorspronkelijke oude resten weer te geven, 'tali quali, in statu quo'.

Alsof dit niet duidelijk genoeg was, besloot Olinen zijn brief met de woorden (Porter, p. VIII):

> Ik herhaal, tot slot: teken alleen wat U ziet! Verbeter niets en behoud in uw weergave het karakter van de originelen. Geef Perzische figuren geen Franse *tournure*, zoals Chardin, of een Hollandse, zoals De Bruijn, of een Duitse dan wel Deense, zoals Niebuhr; maar geef ze evenmin een Engelse bevalligheid, zoals sommige van uw landgenoten ...

Heden ten dage kunnen liefhebbers van de Oudheid, zonder dat zij ooit ter plaatse zijn geweest, zich een vrijwel volmaakt beeld vormen van de ruïnes en monumenten in Perzië, dankzij foto's en plattegronden die zijn gemaakt met nauwkeurige apparatuur. Maar tot ver in de negentiende eeuw waren Olinen en alle medeliefhebbers van de Oudheid aangewezen op weergaven en opmetingen van anderen. Hoewel Chardin, De Bruijn en Niebuhr, evenals hun collega-reizigers, zo nauwkeurig en volledig mogelijk in hun beschrijvingen en weergaven probeerden te zijn, maakten zij toch fouten en schoten zij op verschillende punten tekort in duidelijkheid of volledigheid. De Bruijn liet in zijn reisbeschrijving niet na om op de ontoereikendheid van zijn voorganger Chardin te wijzen, en Niebuhr betichtte vervolgens De Bruijn van onvolkomenheden. Daarna kon, op zijn beurt, Porter klagen over de onnauwkeurigheden van zowel Chardin als De Bruijn als ook Niebuhr, terwijl hij ook zelf — naar zal blijken — niet geheel volmaakt was. Desondanks tonen de weergaven van de ruïnes in Perzië — en wij zullen ons van nu

af aan beperken tot die in Persepolis — een toenemende mate van nauwkeurigheid. Dit valt eenvoudig te verklaren, doordat de ene reiziger kon uitgaan van de prenten van zijn voorganger en deze kon 'bijstellen' naar wat hij ter plaatse zelf waarnam. De volgende reiziger kon op zijn beurt de 'bijgestelde' prent verder 'bijstellen', enzovoorts. De geschiedenis van de weergave van de ruïnes in Persepolis toont aldus een toenemende precisie en volledigheid, waarbij trouw aan de werkelijkheid het hoofddoel was en overwegingen van artistieke aard een rol van ondergeschikt belang speelden.

2. Tekenen in de vlakte van Mervdasht

De bezoekers van de ruïnes in Persepolis maakten hun beschrijvingen en tekeningen dikwijls onder moeilijke omstandigheden. Doordat Persepolis onbewoond was, waren zij gedwongen om vanuit een dorp in de buurt dagelijks op en neer te reizen of, zoals bijvoorbeeld Flandin, een kamp bij de ruïnes op te slaan. Geheel zonder gevaar was dit laatste niet: tot twee maal toe probeerden onbekenden 's nachts Flandin en zijn mannen te overvallen, omdat zij hen niet aanzagen voor archeologen, maar schatgravers. Overdag had men te kampen met hitte en vermoeidheid. Carsten Niebuhr moest afzien van het schetsen van een van de graven in de oostelijke rotswand, omdat zijn ogen door langdurig turen en het felle zonlicht te veel hadden geleden (p. 150). Iets dergelijks overkwam Porter toen hij tot slot van zijn verblijf hetzelfde graf wilde natekenen: ziekte ten gevolge van hitte en vermoeidheid verhinderde hem de rotswand te beklimmen om het graf van nabij te bestuderen en dwong hem zelfs Persepolis te verlaten (p. 678). Morier ging tijdens zijn tweede reis tevergeefs naar Persepolis. Ondanks de gravers in zijn gevolg, die hij speciaal in dienst had genomen om nieuwe vondsten te doen, weigerde de gouverneur van Mervdasht hem de toestemming om opgravingen te verrichten. Onverrichterzake moest Morier zijn reis door Perzië voortzetten (p. 118-119). Hij was er overigens wel in geslaagd een aantal losliggende stukken op transport naar Engeland te stellen.

Naast dergelijke omstandigheden belemmerde tijdsdruk de reizigers dikwijls om hun voorstellingen en beschrijvingen de gewenste nauwkeurigheid te geven. Kaempfer verbleef slechts drie dagen in Persepolis en ging tijdens het eten door met het maken van tekeningen en notities. Maar om volledig te zijn, meende hij, „zou zelfs een verblijf van twee maanden op deze plaats nauwelijks voldoende zijn" (p. 335). Mandelslo meende dat er in Persepolis genoeg te zien viel „om een goed en bekwaam schilder meer dan zes maanden bezig te houden" (p. 12) en Ouseley schreef dat zelfs als zijn verblijf van drie dagen was verlengd tot even zo veel weken of maanden, dan nog „deze periode nauwelijks genoeg was geweest voor een beschrijving en weergave van de monumenten, zoals zij die in mijn opvatting verdienen" (p. 228). Geen wonder dat Niebuhr gretig de gelegenheid greep om samen met een vriend twee dagen langer in Persepolis te blijven, „om mijn tekeningen met de werkelijkheid te vergelijken en vollediger te maken" (p. 163).

De tekeningen van de monumenten moesten zo nauwkeurig mogelijk zijn, in

zowel de weergave van afmetingen en verhoudingen als de uitbeelding van details en decoraties. De lengte en breedte van de monumenten vielen betrekkelijk eenvoudig op te meten, maar de hoogte bood problemen. Carsten Niebuhr loste die op door de hoogte van de zuilen aan hun schaduw op de grond af te meten, maar de kapitelen ervan kon hij alleen op het oog natekenen (p. 135). Voor zijn gezichten op Persepolis maakte Niebuhr gebruik van een camera obscura (p. 136), een hulpmiddel dat al sinds de zeventiende eeuw in gebruik was bij tekenaars van landschappen en stadsgezichten. Porter behielp zich met een verrekijker om kleine details op afstand goed te kunnen zien. Aldus kon hij een hoog aangebrachte inscriptie op een der graven van Naqsh-i-Rustam nabij Persepolis „met veel inspanning, geduld en tijd, en met behulp van een telescoop" toch kopiëren (p. 524). Evenmin als zijn voorgangers was hij in staat om de hoogte van de ruïnes exact weer te geven. Daarom bevolkte hij de ruïnes in zijn tekeningen met een of enkele mensen, zodat de beschouwers met de mens als maatstaf „een redelijk nauwkeurige indruk" kregen van de grootte van de bouwvallen in Persepolis (p. 587). Terwille van de *couleur locale* tekende hij deze mensen tussen de ruïnes in Perzische kledij (fig. 29). De Bruijns prenten tonen eveneens veelvuldig (Perzische) mensen naast en tussen de ruïnes, waarschijnlijk ook met de bedoeling om een beeld van de verhoudingen te geven (fig. 11).

Overigens dwaalden er ook in werkelijkheid geregeld Perzen rond tussen de ruïnes van Persepolis. Voor onze reizigers vormde hun aanwezigheid een aangename onderbreking van de doorgaans eenzame dagen, getuige bijvoorbeeld Flandin (p. 171):

> Onze verschillende werkzaamheden van onderzoek en bestudering voltrokken zich gewoonlijk in volledige eenzaamheid en in diepe rust. Af en toe boog een reiziger, die in de verte door de vlakte trok, van zijn weg af om de mooie ruïnes te bekijken. (...) Vanzelfsprekend waren het altijd Perzen.

Deze Perzen veronderstelden dat Flandin zo ver gereisd had, omdat Europa niet zo veel moois te bieden had als hun land. Overigens toonden de Perzen wel veel belangstelling voor de ruïnes van Persepolis, maar hadden zij slechts een flauwe notie van het verleden van het paleizencomplex. De Bruijn greep deze belangstelling van de Perzen aan om naar zijn voorgangers te snieren. Zelfs „de geringste luiden", zo schreef hij (p. 224), kwamen met vrouwen, kinderen en kamelen de ruïnes bekijken, „met meerder ijver zeker dan de Fransche schrijver Tavernier".

De wijze waarop de ruïnes in beeld werden gebracht, verschilde per reiziger. Sommigen brachten niets in beeld en beperkten zich tot een beschrijving, zoals Mandelslo. Niebuhr maakte met opzet van een aantal monumenten geen tekening, omdat Chardin of De Bruijn er al een goede weergave van had gemaakt (p. 120, 123, 150). Op zijn beurt zag Morier weer van een aantal uitbeeldingen af, omdat Niebuhr die al vervaardigd had (eerste reis, p. 190):

> Terwijl ik het plan van deze schikking (van de Apadana) teeken, vind ik, dat het in allen deele evenredig is, en in allen opzigte aan mijne verbeelding voldoet, en bij eene vergelijking van hetzelve met het plan, door Niebuhr geteekend, zie ik, dat mijne

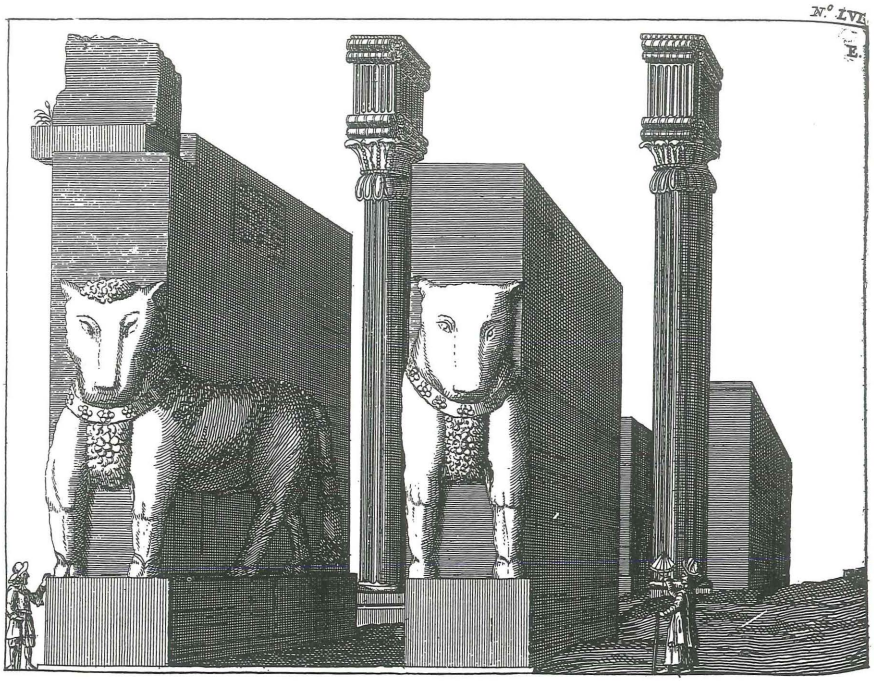

17. Chardin (1735), bij p. 143, de stieren aan de 'Poort van alle Landen'

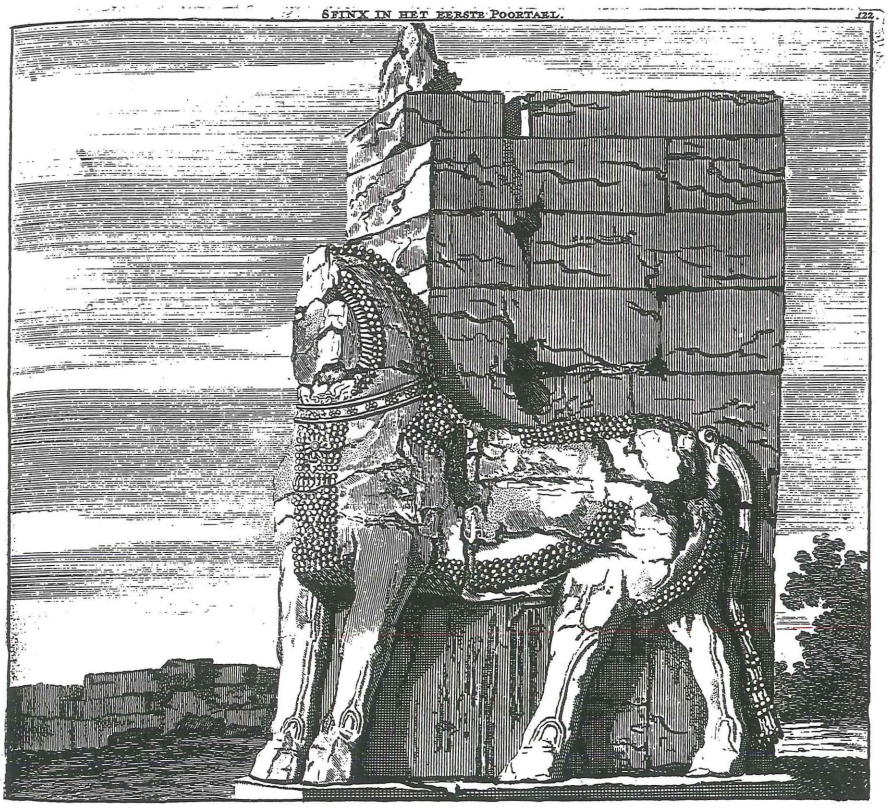

18. De Bruijn (1711), een stier aan de 'Poort van alle Landen'

denkbeelden niet slechts hierin; maar ook in de wijze van het groote geheel dezer puinhoopen voor te stellen, met die van dezen beroemden reiziger zo volmaakt overeenkomen, dat ik het voor overbodig beschouw, om mijnen arbeid aan het Publiek medetedeelen.

Niet alle reizigers maakten zelf tekeningen. De Persepolis-beschrijving van Chardin bijvoorbeeld, behoort weliswaar tot de rijkst geïllustreerde, maar geen enkele illustratie is van zijn eigen hand. Chardin had namelijk met opzet een schilder meegenomen, hetgeen voor de nodige problemen zorgde. Over de schilder die hem in 1666 vergezelde was hij niet tevreden (p. 140). De schilder die in 1676 met hem meereisde — Guillaume Joseph Grélot — maakte tekeningen van Persepolis en andere plaatsen, maar liet hem in de steek. Hij vond namelijk dat Chardin hem hooghartig behandelde. Toen zij tijdens hun verblijf in Isphahan Ambrogio Bembo ontmoetten, liet Grélot Chardin achter en reisde verder als schilder van Bembo.

De Bruijn bracht de ruïnes zelf in beeld. Hij had geen behoefte aan een schilder, omdat hij zelf een kunstenaarsopleiding genoten had. De Bruijn maakte zijn schetsen in waterverf, zoals hij zelf beschreef (p. 223-224): „Ik bragt tot grooter onderscheit alles met waterverf naer 't leven op papier, op die wijze als het wezentlijk zich vertoont". Maar volgens Carsten Niebuhr leidde De Bruijns techniek niet tot „grooter onderscheit", maar tot onduidelijkheid (p. 149): „Naar mijn oordeel heeft De Bruijn veel tekeningen ter plaatse alleen met potlood gemaakt en ze pas daarna met inkt getekend, waardoor veel onherkenbaar is geworden". Helaas is geen van De Bruijns oorspronkelijke waterverfschetsen van Persepolis nog bekend; wel zijn enkele waterverfschetsen van andere plaatsen behouden gebleven.

3. Van tekening tot gedrukte prent

De illustraties die in de gedrukte reisverslagen voorkomen, zijn prenten naar de tekeningen die de reizigers uit Persepolis hadden meegebracht. Deze tekeningen werden niet door de reizigers zelf in prent gebracht, maar door professionele graveurs. In vrijwel alle gevallen bedienden zij zich van de ets-techniek, waarbij de voorstelling eerst in zogenaamde etsgrond (een soort was) wordt getekend en vervolgens via een chemisch procédé in een koperplaat aangebracht. De voorstelling in de koperplaat wordt vervolgens ingeïnkt en afgedrukt. De ets-techniek was eenvoudiger en goedkoper dan de gravure-techniek, waarbij de voorstelling met de hand in het koper wordt gestoken, maar zij genoot minder aanzien. Bij Kaempfer komen ook enkele houtsneden voor en bij Porter, in 1821-1822, is de ets-techniek gecombineerd met de aquatint-techniek, die omstreeks 1765 tot ontwikkeling was gebracht (fig. 28). In latere, negentiende eeuwse reisbeschrijvingen komen ook prenten voor in houtgravure, een techniek die omstreeks 1775 was geïntroduceerd (fig. 42, 46). Maar via welke prenttechniek een voorstelling ook wordt gereproduceerd, het resultaat is altijd dat de afdruk spiegelbeeldig is ten opzichte van de voorstelling in de koperplaat. Met andere woorden: wil de afdruk niet omgekeerd zijn ten opzichte van de oorspronkelijke, getekende voorstelling, dan moet de voorstelling in spiegelbeeld in de koperplaat worden aangebracht. Dat werd echter

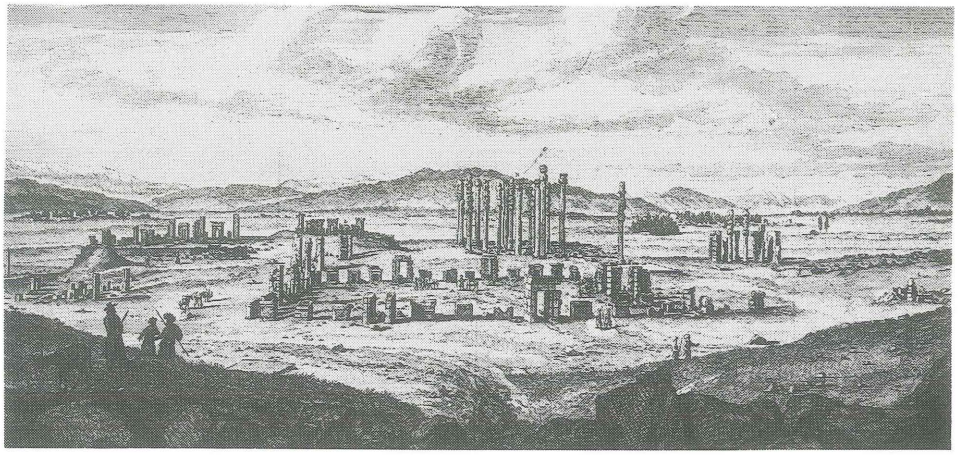

19. De Bruijn (1711), Persepolis vanuit het Oosten

lang niet altijd gedaan, met als resultaat dat de afdrukken die als illustraties van de boeken dienden, dikwijls spiegelbeeldig ten opzichte van de oorspronkelijke tekening zijn. Voor een nauwkeurige vorser die alleen op afbeeldingen was aangewezen, kon dat voor de nodige verwarring zorgen. Een voorbeeld van dergelijke verwarring vormen de uitbeeldingen van een der graven ten oosten van Persepolis door Chardin en De Bruijn (resp. fig. 9 en fig. 10): niet alleen vertonen de beide illustraties grote onderlinge verschillen in de weergave van details, maar bovendien zijn zij spiegelbeeldig ten opzichte van elkaar. Dankzij foto's valt eenvoudig vast te stellen dat Chardins weergave in spiegelbeeld staat, maar zonder dit moderne hulpmiddel viel in dezen alleen maar zekerheid te krijgen door persoonlijke observatie ter plaatse. En dat was slechts een enkeling beschoren.

Spiegelbeeldig of niet, de prenten verschilden altijd enigszins van de oorspronkelijke tekening. Dat kwam niet alleen doordat natekenen altijd verschillen met het origineel oplevert, maar het kon ook een gevolg zijn van het feit dat de tekeningen op een ander formaat moesten worden overgebracht. Kaempfer bijvoorbeeld, klaagde dat er bij het verkleind in prent brengen van de oorspronkelijke tekeningen op folio-formaat allerlei afwijkingen in de voorstelling waren geslopen (p. 313). Verschillen konden tevens optreden doordat de graveur niet goed 'begreep' wat er in de oorspronkelijke tekening was weergegeven. Zo zorgden de verschillende gebeeldhouwde fabeldieren in Persepolis voortdurend voor problemen: waar de een in een bepaald beest een paard zag, hield de ander het voor een leeuw, terwijl de derde met stelligheid meende dat het een stier was (zie bijvoorbeeld Flandin, p. 151). Hoe kon de arme graveur, die zelf nooit in Persepolis geweest was, ooit dit fabeldier correct weergeven? Het is dan ook niet al te verwonderlijk dat Chardins graveur de dieren van het fries boven de toegangspoort van een der koningsgraven in de oostelijke rotswand weergaf als een rij vrolijke biggetjes (fig. 9).

Desondanks kunnen dergelijke omstandigheden niet verhullen dat in een aantal gevallen onkundigheid van de graveur een belangrijke oorzaak van afwijkingen en

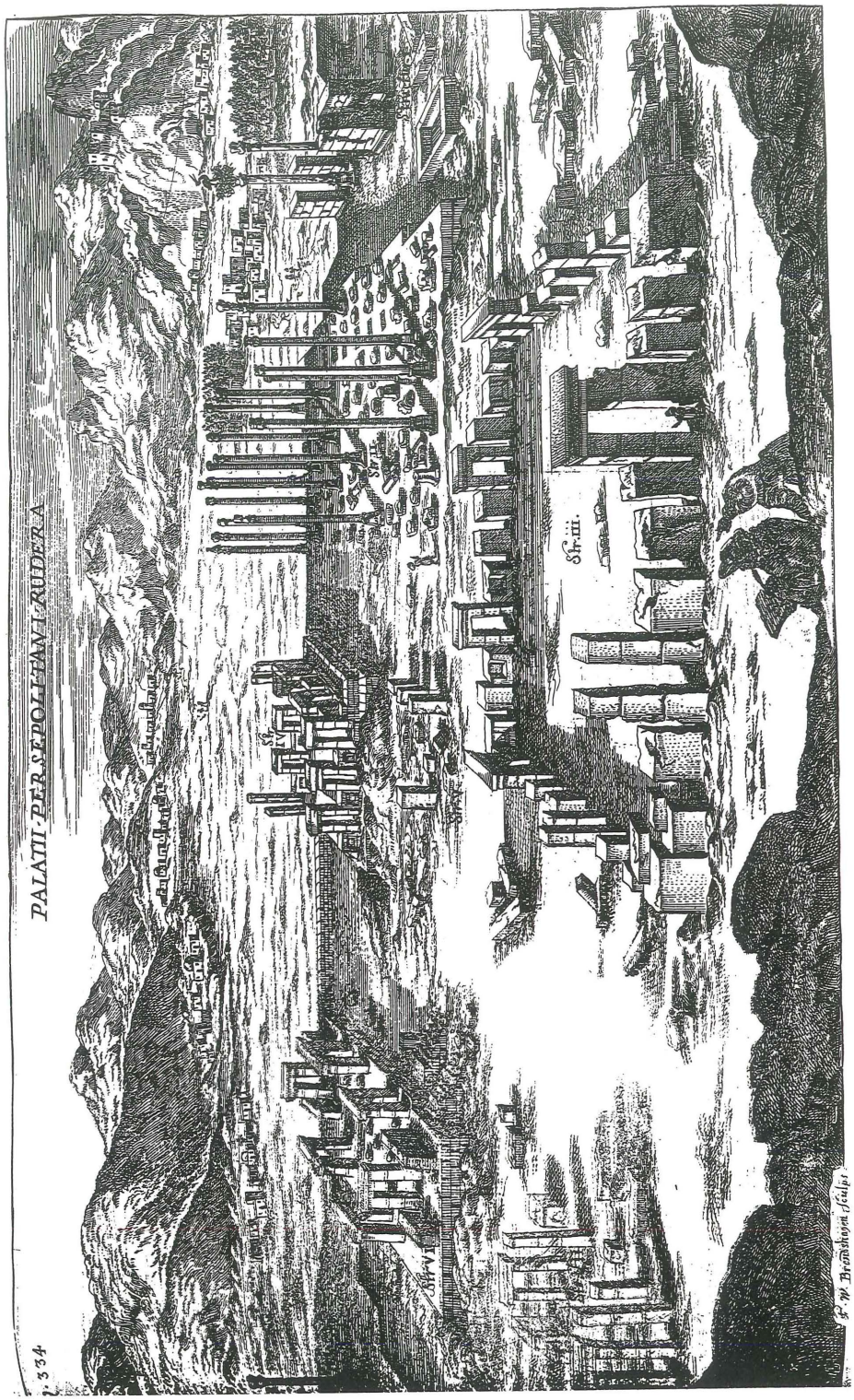

20. Kaempfer (1712), p. 334, Persepolis vanuit het Oosten

onnauwkeurigheden was. De illustraties in de uitgave van Chardins *Voyages* uit 1735 bijvoorbeeld, zeggen meer over de geringe talenten van de graveur dan over de monumenten van Persepolis. Kaempfer was zelfs zo ontevreden over het werk van zijn graveur — F.W. Brandshagen — dat hij de lezer waarschuwde voor de onbetrouwbaarheid en slordigheid van diens werk. „Hier kan ik alleen maar de eigenzinnigheid van mijn graveur de schuld geven ...", schreef hij over de (inderdaad) onnauwkeurige illustratie van een der koningsgraven (p. 313; fig. 12), en na nog meer terloops gemopper (p. 317) over „die vadsige graveur van mij" (p. 332) eindigde hij moedeloos bij een illustratie die de graveur gemaakt had in afwezigheid van Kaempfer en waar hij „is doorgeslagen (*hallucinatus*) in verhoudingen evenzeer als ordening en plaatsing". De enige reden om de illustratie toch te handhaven was een lange beschrijving te vermijden (p. 340). Hoeck daarentegen, was in zijn verhandeling over de monumenten van het oude Medië en Perzië vol lof over zijn graveur, E.L. Riepenhausen (1765-1840), die eerder al een Persepolis-illustratie voor A.H.L. Heeren (*Ideeën over de Staatkunde ... van de voornaamste volken der Oudheid*) had gemaakt. Omdat Hoeck zelf niet in Persepolis was geweest en dus niet over eigen tekeningen beschikte, kopieerde Riepenhausen simpelweg enkele prenten uit eerdere boeken over Persepolis. Desondanks roemde Hoeck hem als „een zeer vermaard kunstenaar, met een nijvere en ervaren hand ..." (p. VI).

Het kopiëren van illustraties was niet ongebruikelijk. Riepenhausen deed het omdat hij niet over ter plaatse gemaakte tekeningen van Hoeck beschikte, maar doorgaans werd het gedaan omdat de koperplaten waarin de illustraties waren aangebracht, waren versleten. Voor een nieuwe uitgave werden dan de illustraties gekopieerd in nieuwe koperplaten. Vrijwel altijd betekende dit verlies aan kwaliteit en nauwkeurigheid, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de verkleinde kopieën van De Bruijns illustraties in de Franse uitgave van 1725 (fig 15 en 15a).

In enkele gevallen is het duidelijk dat de graveur over ter plaatse gemaakte tekeningen noch prenten uit eerdere boeken beschikte en dus uitsluitend op beschrijvingen aangewezen was. Het resultaat vertoont dan weliswaar allerlei elementen die in de beschrijvingen worden genoemd, zoals een lange trap, reliëfs van fantastische dieren en afgebroken zuilen, maar stemt als geheel niet in het minst overeen met de werkelijke aanblik van de ruïnes in Persepolis. De enige Persepolis-illustratie in Mandelslo's reisverslag (later ook gebruikt voor de Nederlandse Della Valle-uitgave van 1666) vormt hiervan een duidelijk voorbeeld (p. 8; fig. 7):

> Men gaat op 4 trappen met 95 sporten na beneden ... Boven op 't plat, niet verre van de trap, ziet men vier stukken van mueren, welke schijnen twee groote Poorten geweest te zijn. Aan de voorste twee mueren zijn twee Paerden uytgehouwen met vreemde hooftvercierzels en zadels. Aan d'ander muer of poort waren twee andere dieren gelijk paerden, maar met leeuwskoppen, dragende kroonen en vleugels hebbende. Niet verre hier van daan ter rechter-hant staan 19 hooge Pylaren ... en daar benevens 11 kleyne stukken van zodanige Pylaren. (...) Wanneer men van de Pylaren wat hoog af gaat, zijnder twee kleyne kamers geweest, aan welke noch enige Deur- en Venster-posten ... gezien worden ... Dan binnen bij de deuren zijn allerhande oude Figuren en Beelden van onnatuurlijke grote uytgehouwen, van de welke enige zitten en enige staan ... (...) Niet verre van hier zijn noch twee Kamers van diergelijken aart te

bekennen, waar van niet meer als de deuren en vestergaten te zien zijn. (...) Niet verre van deze kamers staat noch een vierkante pilaar ... op dezelve gelijk ook op enige marmeren tafels was vreemt schrift gehouwen, 't welk niemant lezen kon ...

Johannes Kip (1652/1653-1722), de graveur van de *Aanmerkelijke en rampspoedige reijsen* van J.J. Struys, liet zijn fantasie de vrije loop en produceerde een prent die zeer aanmerkelijk was, maar voor serieuze vorsers rampspoedig (fig. 4). In plaats van ruïnes ziet de beschouwer een enorm paleis opdoemen, met zware zuilen, een zevental koepels en alom versieringen met guirlandes. Het geheel doet veeleer denken aan een onnauwkeurige weergave van de S. Marco te Venetië op een feestdag dan aan de verlaten puinhopen van Persepolis. Ouseley mopperde dan ook over een „vreemde weergave, een absurd produkt van de fantasie van die leugenachtige reiziger Struys, als tenminste een zodanige persoon ooit werkelijk in Persepolis is geweest" (p. 232).

De graveurs die de tekeningen van de reizigers in prent brachten, waren doorgaans nauwelijks bekende personen. Van de reeds genoemde Brandshagen, Riepenhausen en Kip is slechts weing bekend, evenals van Matthijs Pool (1670-1732), die voor De Bruijn werkte, en Menno Haas (1752-1833), die de illustraties van Carsten Niebuhr verzorgde. Chardin en Porter werkten met meer dan één graveur. De naam van Jan Luyken (1649-1712) is niet volledig vreemd: hij is namelijk de maker van de nog steeds populaire prentjes die allerlei ambachten laten zien. Maar zijn bijdrage aan de Nederlandse uitgave van de reizen van De Thévenot (Amsterdam, 1682) bestond slechts in het kopiëren van een deel van de illustraties uit de eerdere, Franse edities. In de illustratie bij de Persepolis-beschrijving (een der graven van Naqsh-i-Rustam) veranderde hij alleen een paar figuurtjes op de voorgrond (fig. 13). De prenten van deze graveurs werden vaak vele malen afgedrukt en voor verscheidene her-uitgaven opnieuw gebruikt. Dit kwam de kwaliteit niet ten goede: door het veelvuldig afdrukken van de voorstelling op de koperplaat gaan de oorspronkelijke licht-donker contrasten geleidelijk verloren en gaan de lijnen alle dezelfde, grijzige tint vertonen. Bovendien werd de koperplaat nog wel eens met enige nonchalance afgedrukt. Zo zijn in de 1712-uitgave in het bezit van de universiteitsbibliotheek te Groningen de etsen van F.W. Brandshagen, waar Kaempfer toch al zo ontevreden over was, uiterst slordig afgedrukt, waardoor de lijnen van de voorstelling vaag zijn en het geheel er morsig uitziet (fig. 12, 14).

4. De artistieke kwaliteiten van de tekeningen

Nauwkeurigheid in de weergave van de monumenten was het belangrijkste doel van alle reizigers en tekenaars in Persepolis. Overwegingen van artistieke aard speelden hoogstens een rol op de achtergrond. Maar dat wil niet zeggen dat alle prenten van Persepolis slechts dorre weergaven van de werkelijkheid zijn. De illustraties van De Bruijn bijvoorbeeld, vallen niet alleen op door betrekkelijk grote nauwkeurigheid, maar ook door artistieke kwaliteiten. Dit is niet zo verwonderlijk, omdat De Bruijn, in tegenstelling tot geleerden als Chardin en Niebuhr, een schildersopleiding had genoten. Zijn afbeeldingen tonen goed doordachte composi-

ties, met meestal donkere voorwerpen of figuren als *repoussoir* op de voorgrond, om een effect van diepte te bereiken (fig. 19). De voorstellingen zijn niet opgebouwd uit lijnen die alleen contouren van mensen en objecten aangeven, maar bestaan vrijwel geheel uit lichtere en donkere arceringen, die voor 'kleur' en contrasten zorgen. Zelden toont De Bruijn Persepolis in verlaten staat: tussen de ruïnes en bij de monumenten zijn bijna altijd mensen te zien die met elkaar praten, lopen te kijken of zitten uit te rusten (fig. 11). Wellicht wilde De Bruijn hierdoor een indruk van de grootte van de ruïnes geven. Het is echter ook mogelijk hierin de invloed te herkennen van De Bruijns verblijf in Rome in de jaren 1670, waar hij omging met een groep Nederlandse schilders die zich de Bentveughels noemden. Veel van hen schilderden scènes uit het dagelijks leven van de eeuwige stad, die zich gewoonlijk afspeelden tussen de ruïnes uit de Oudheid. Net als De Bruijns prenten vertonen deze schilderijen dus een combinatie van de vervallen resten van het verleden en eigentijdse mensen temidden daarvan.

Ook de illustraties in de reisbeschrijving van Porter zijn met smaak ontworpen. Veel ervan — vooral die welke afzonderlijke monumenten of beeldhouwwerken laten zien — zijn opgevat als lijntekeningen die contouren en details weergeven, terwijl arceringen zo veel mogelijk zijn vermeden (fig. 27). Wellicht is hier de invloed voelbaar van de Engelse kunstenaar John Flaxman (1755-1826), die met vergelijkbare contourtekeningen de werken van Homerus, Aeschylus en Dante had geïllustreerd. Porters gezichten op Persepolis (en andere steden) zijn overwegend uitgevoerd in aquatint, een chemisch procédé dat het mogelijk maakt om prenten een grote verscheidenheid aan grijstinten te geven, zonder enig gebruik van arceringen. Dit procédé was aan het eind van de achttiende eeuw tot ontwikkeling gebracht en nam in de negentiende eeuw een grote vlucht, in het bijzonder in Engeland. De aquatintprenten van Porter uit 1821-1822 getuigen daarvan. Op het eerste gezicht doen zij sterk aan waterverfschilderingen denken, al bevatten zij uiteraard geen kleuren, maar uitsluitend grijs-tonen (fig. 28). Overigens waren kleurenillustraties — evenals heden ten dage — duurder dan zwart-wit afbeeldingen, doordat de vervaardiging ervan meer tijd, arbeid en technische kennis vereiste. Tot in de negentiende eeuw was het dan ook gebruikelijk boeken te illustreren met zwart-wit prenten. De eerste Persepolis-beschrijving die is voorzien van kleurenillustraties — namelijk die van Ch. Texier — verscheen in 1839 te Parijs.

Veel beschrijvingen van Persepolis bevatten illustraties van dezelfde monumenten, al kan per beschrijving de weergave daarvan sterk verschillen. Tot de meest voorkomende afbeeldingen behoort een gezicht op Persepolis vanuit het westen: men ziet het 'terras' waar het paleizencomplex op is gebouwd, oprijzen vanuit de vlakte, met de grote trap, de toegangspoort en de resterende zuilen van de Apadana als blikvangers. Op de achtergrond is de bergwand met de grafmonumenten ten oosten van Persepolis weergegeven (fig. 15, 28). Soms zijn ter wille van de duidelijkheid de verschillende monumenten gemarkeerd met letters, waarnaar wordt verwezen in de tekst. Veelal bieden deze illustraties eerder een algemene indruk van het voorkomen van het complex dan een gedetailleerde weergave (zie bijvoorbeeld Chardin en Porter, fig. 15, 28). De Bruijn heeft echter gezichten op de stad vanuit

alle vier de windrichtingen gemaakt (pl. 117 t/m 120, tussen p. 216 en 217) en in de tekst daarbij verklaard vanaf welk standpunt zij zijn weergegeven. Zo schrijft hij ter verklaring van plaat 119 (p. 216; fig. 19):

> Het derde gezicht op no. 119 is getekent aan d'Oostzijde tegens het opgaen van het gebergte, zoo als ik zat regt onder het eerste gemelde graf. (...) Men ziet hier alle de vervallen van elkander afgescheiden, zoo als zij leggen. Hierom nam ik dit gezicht met voordagt zoo hoogh tot verlichting des beschouwers.

Tot de meest nagetekende monumenten behoren de Poort van alle Landen en de zuilen van de Apadana, die zowel in hun geheel als in afzonderlijke onderdelen werden weergegeven. De reden van de populariteit van deze twee monumenten kan zijn dat zij niet alleen in tamelijk herkenbare staat verkeerden, maar bovendien de eerste monumenten waren die men trof bij betreding van het paleisterras. Vanaf de Poort van alle Landen liep men doorgaans namelijk via de Apadana naar de zuidzijde van het complex, om vervolgens langs de oostkant in noordwaartse richting terug te keren. Al gaande lijkt men het zicht op de oorspronkelijke situatie van de diverse resten te hebben verloren en daarmee verdween de noodzaak of interesse om er tekeningen van te maken. Onafhankelijk van hun plaats trokken wel alle sculpturen en reliëfs de volle aandacht. Het meest in het oog vallend waren de enorme fabeldieren van de Poort van alle Landen en de reliëfs van de trappen aan de noordzijde van de Apadana (die aan de oostzijde waren nog onbekend), maar ook de gebeeldhouwde voorstellingen die men elders aantrof werden intensief bestudeerd. Zowel Chardin als De Bruijn hebben de fabeldieren van de Poort van alle landen en de reliëfs van de Apadana-trappen uitvoerig weergegeven, waarbij De Bruijn zich onderscheidt door zijn zorg en nauwkeurigheid (fig. 17, 18, 21, 22, 25, 26). Hoewel veel volgende bezoekers van Persepolis kritiek hadden op zijn werk, was Porter pas de eerste die zich in de uitvoerigheid en zorgvuldigheid van zijn weergaven kon meten met De Bruijn (fig. 29). Men probeerde niet alleen zo nauwkeurig mogelijk, maar ook zo volledig mogelijk te zijn. De Bruijn kopieerde met „groote moeite" inscripties in spijkerschift waar hij niets van begreep (p. 218) en Porter liet in de grond verzakte reliëfs uitgraven en schoonmaken, „om er duidelijk zicht op te krijgen" (p. 670). Ouseley nam in zijn boek ook illustraties op van brokstukken uit Persepolis, die zich niet meer ter plaatse bevonden. Zij waren namelijk meegenomen door verscheidene Engelse reizigers die vóór hem Perzië bezochten, en zij bevinden zich nu in het British Museum in Londen (zie Barnett 1957, 55ff.).

5. *„Tot meerder naeukeurigheit"*

Voor de huidige geleerden en geïnteresseerden, die kunnen beschikken over foto's van Persepolis, is de vraag naar de nauwkeurigheid en betrouwbaarheid van de verschillende uitbeeldingen alleen nog van belang in het geval van monumenten die inmiddels verdwenen zijn. Daarmee is de belangrijkste functie ervan — waarheidsgetrouwe weergave van de monumenten ter plaatse — komen te vervallen. Beoordeling van de prenten op artistieke gronden heeft niet zo veel zin, omdat zij

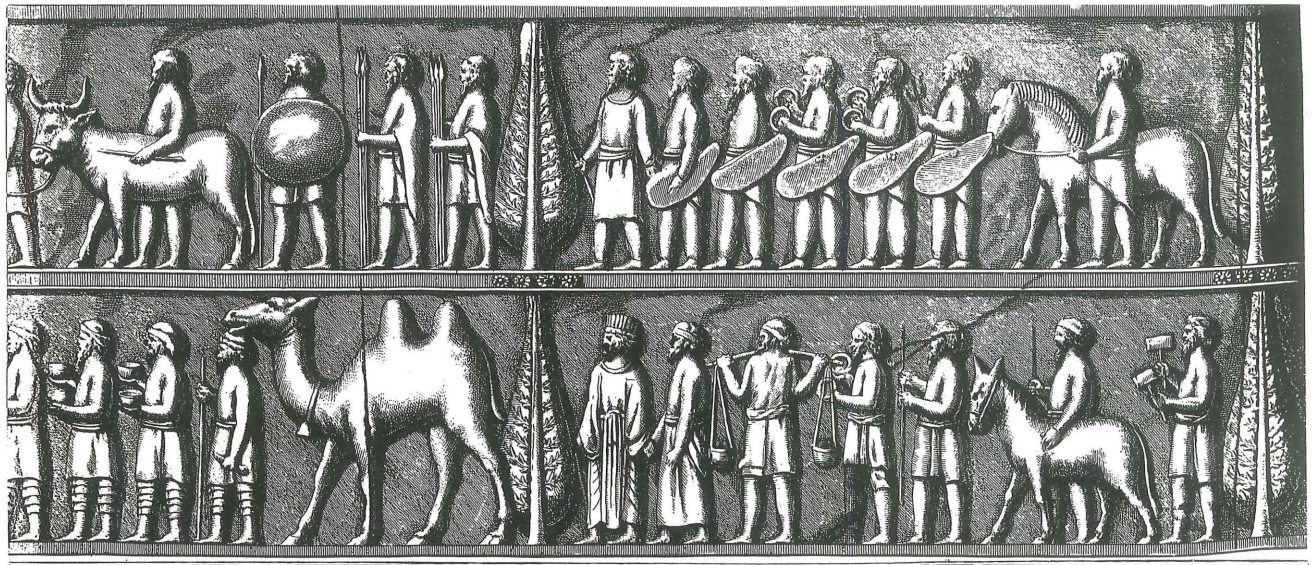

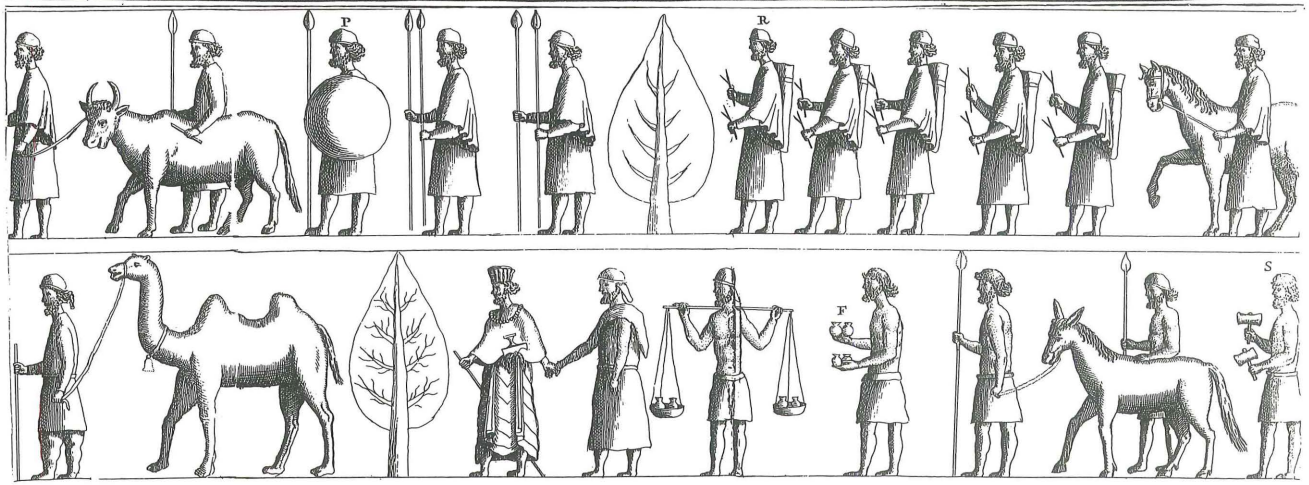

21. De Bruijn (1711), detail van de Apadana-reliëfs (boven)

22. Chardin (1735) detail van Apadana-reliëfs (onder)

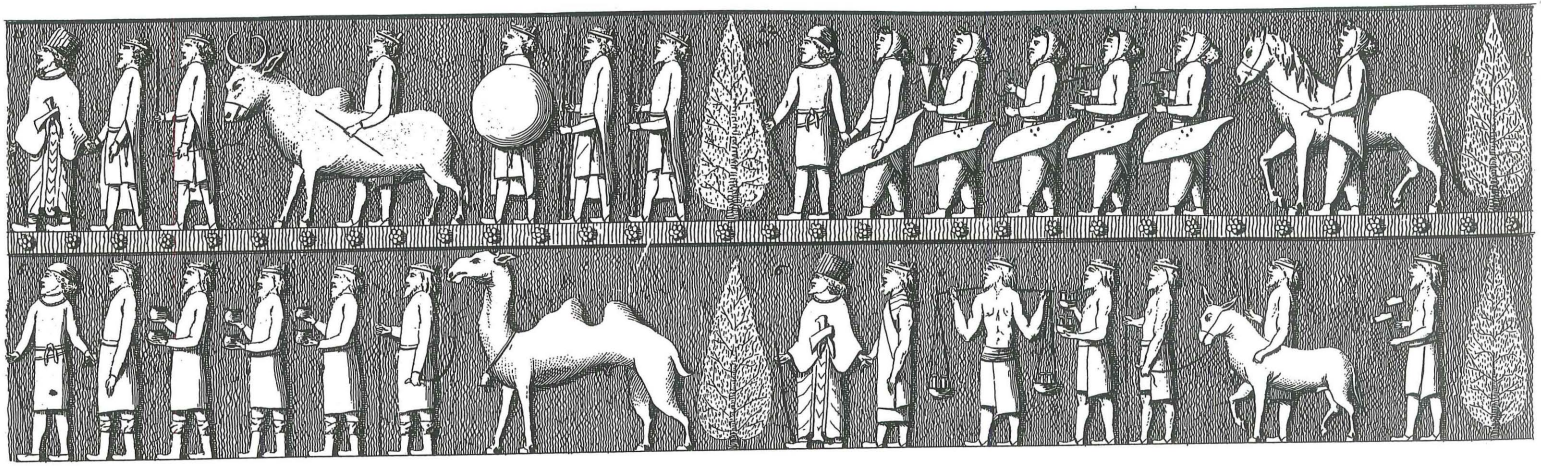

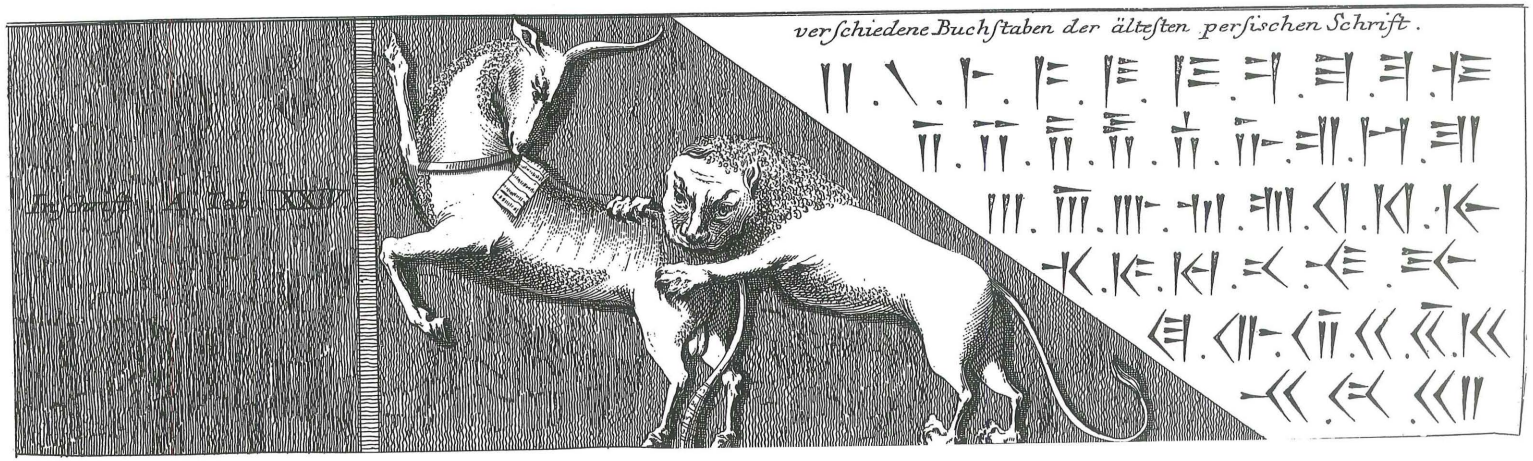

23. Niebuhr (1778), bij p. 132, detail van Apadana-reliëfs met leeuw en stier synplegma en het oud-Perzische 'alfabet'

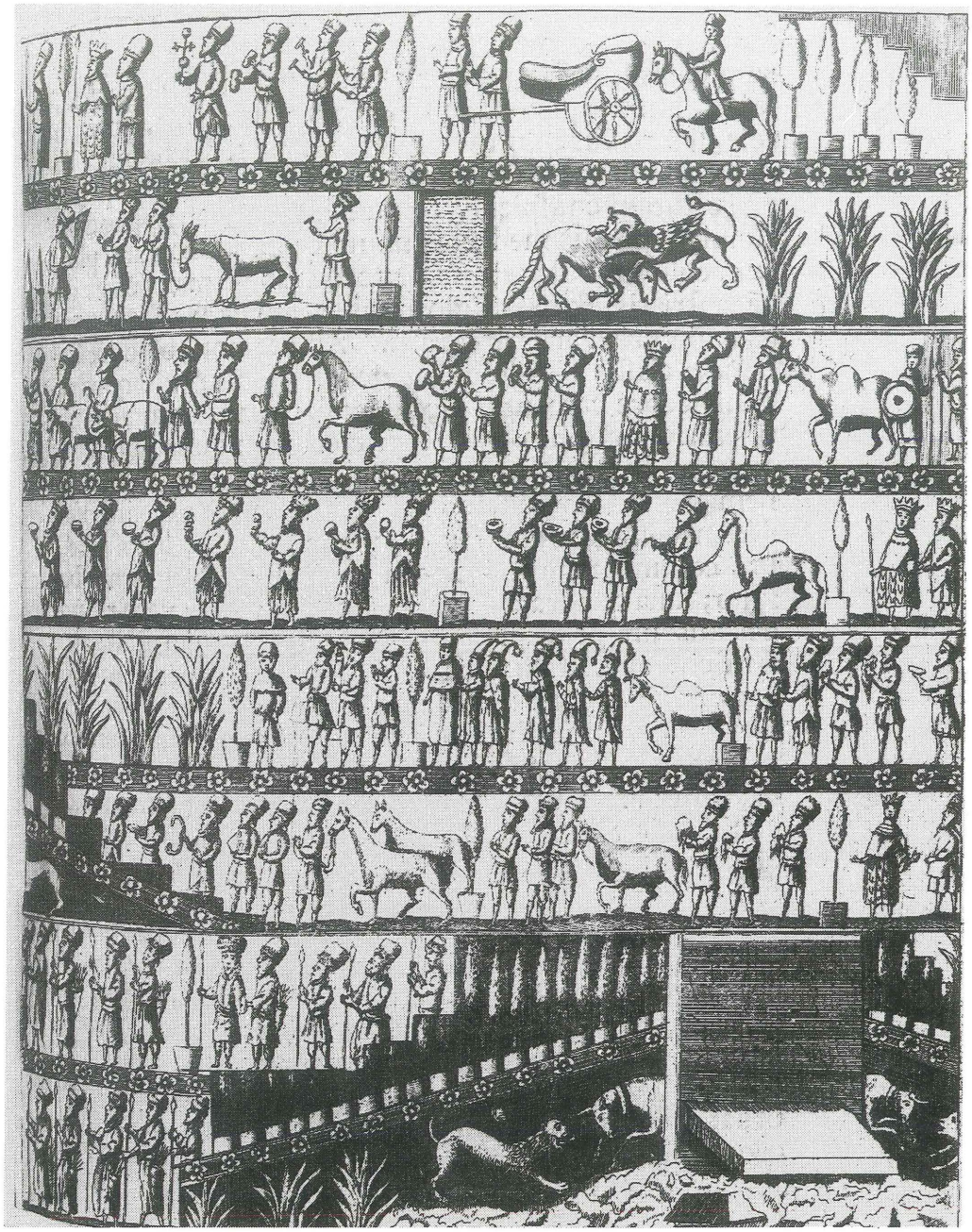

24. Kaempfer (1712), p. 341, overzicht van de volkeren-delegaties op de Apadana-reliëfs

25. De Bruijn (1711), delegatie op Apadana-reliëfs

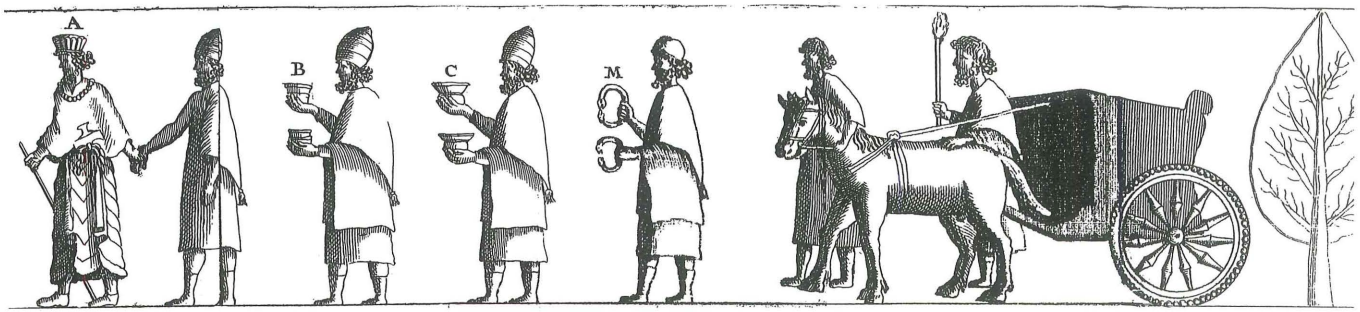

26. Chardin (1735), zelfde delegatie

27. Porter (1821), dezelfde delegatie

daarvoor niet in de eerste plaats gemaakt zijn. Maar hoe beoordeelden de tijdgenoten die 'realisme' verlangden, de verschillende afbeeldingen van de monumenten te Persepolis?

In het algemeen leverde iedere bezoeker ter plaatse kritiek op het werk van zijn voorganger en beweerde zelf veel betrouwbaarder te zijn. Chardin leverde kritiek op Serlio en Struys (p. 152), maar kreeg zelf ook de nodige kritiek. Na opmerkingen aan zijn adres van onder anderen De Bruijn, Niebuhr en Porter, deed Flandin de deur dicht door maar te zwijgen over „die handelaar in brokken steen, die Perzië bezocht om er rijk van te worden, een archeoloog zonder voorkennis en niet in staat om de monumenten te begrijpen" (p. 151). De Bruijn tekende volgens eigen zeggen de monumenten „tot meerder naeukeurigheit" (p. 220), zonder de werkelijkheid te verfraaien. „Ik heb in mijn aftekeningen daer ook niet af of bij willen doen, maer alles vertoont zoo als het mij voorgekomen is" (p. 223). Vanuit dit standpunt hekelde hij geregeld de „onagtsaemheit der Reisbeschrijveren" (p. 223), hetgeen de ergernis opwekte van anderen, onder wie Niebuhr (p. 149):

> De Bruijn had er beter aan gedaan als hij zijn opmerkingen over Chardin en Kaempfer voor zich gehouden had, want daarmee beticht hij deze reizigers vaak van fouten, om de fouten van zijn eigen tekeningen te verdedigen.

Toch kon ook Niebuhr het niet laten om verwijten te maken aan het adres van voorgangers als Kaempfer en De Bruijn (p. 134), en Chardin, die hij ervan beschuldigde bepaalde reliëfs van de noordelijke trappen van de Apadana wel te hebben weergegeven in een illustratie, „maar zeker niet naar het origineel (te hebben) getekend" (p. 133). In het voorwoord van Porters *Travels* werd op zijn beurt Niebuhr onzorgvuldigheid verweten (p. VI-VIII), hoewel ook Porter zelf niet in staat was de gewenste duidelijkheid te scheppen. Zo toont hij op plaat 33 een der stenen fabeldieren van de poort der landen met voorpoten die aan de wand vastzitten (zoals het in werkelijkheid het geval is), en op plaat 32 met vrijstaande voorpoten (fig. 29)!

Merkwaardig is dat dergelijke verwijten van onzorgvuldigheid — waarvan zonder moeite nog veel meer voorbeelden te geven zijn — niet alleen werden geuit door reizigers die konden oordelen op basis van persoonlijke waarneming. Ook vanuit de studeerkamer werd beschuldigend met de vinger gewezen. Professor A.H.L. Heeren bijvoorbeeld, gaf een uitvoerige beschrijving van Persepolis in zijn *Ideeën over de Staatskunde ... van de voornaamste volken der Oudheid*, zonder zelf ter plaatse te zijn geweest. Dat weerhield hem er niet van Porter te verwijten dat hij een der dieren van de poort der landen als een stier beschreef, terwijl „niet alleen de horens ontbreken, maar kop, nek en hoef het duidelijk als paard herkenbaar maken; ja, zelfs de teugels zijn weergegeven!" (p. 230; Porter reageerde overigens met de opmerking (p. 587), dat de professor „meer dan eens op het verkeerde spoor is gezet door de wijze waarop reizigers deze reliëfs hebben weergegeven"). Ook Hoeck nam achter zijn studeertafel een aantal afbeeldingen onder de loep en oordeelde over bijvoorbeeld De Bruijn (p. 8-9):

> Dikwijls geeft hij monumenten weer in slechtere toestand dan in werkelijkheid; hij toont ze gebroken en vervallen, waar ze nauwelijks geleden hebben onder de tand des tijds.

De uitvinding van de fotografie bracht deze serie verwijten ten einde: aan het waarheidsgehalte van de foto's van Stolze uit 1882 en volgende fotografen valt niet te twijfelen. De discussie kon zich nu verplaatsen naar de mate van waarschijnlijkheid van de verschillende getekende reconstructies van het oude Persepolis.

De discussie over de nauwkeurigheid van de Persepolis-prenten was niet zinloos. Telkens weer waren de reizigers gedwongen de monumenten scherper te bekijken en nauwkeuriger in prent te brengen dan hun voorgangers. In Europa werden hun prenten vervolgens kritisch vergeleken met eerdere afbeeldingen. Aldus nam de kennis van de monumenten in Persepolis toe en hand in hand daarmee steeg de waardering. Naarmate men de bouw- en beeldhouwwerken beter kende, ging men beseffen dat men ze moest beoordelen naar andere maatstaven dan de Europese bouw- en beeldhouwkunst. Men ging ze zien — en waarderen — als het voorspel tot de Griekse kunst en men vergeleek ze in een volgend stadium met andere kunstwerken uit Perzië. Zo leerde men ze in hun oorspronkelijke context zien en naar de maatstaven uit de tijd van ontstaan beoordelen.

Della Valle kon nog maar weinig waardering opbrengen voor wat hij in Persepolis zag. Zo schreef hij over enkele reliëfs (p. 88):

> ... men bemerkt dat dit werk niet uit de handen van een kunstig meester is gekomen; en dat de treffelijkheid daar af alleenlijk in d'oudheit der klederen bestaat, die naturelijk uitgebeeld zijn, en in de grootheit en heerlijkheit der stenen, daar af dit gebou gebout is.

Mandelslo nam als vanzelfsprekend aan dat de zuilen tot een der Grieks-Romeinse orden hadden behoord (p. 9) en De Thévenot meende dat de zuilen weliswaar „buitengewoon" waren, maar niettemin verbanden met de Dorische orde vertoonden (p. 505). Na het aanschouwen van de monumenten van Persepolis trok Chardin de gangbare opvatting van zijn tijdgenoten in twijfel, dat de schone kunsten hun oorsprong in Griekenland hadden: „De Grieken beroemen zich op de uitvinding van het merendeel der kunsten en wetenschappen, maar sinds ik het Oosten doorkruist heb, verleen ik hun die eer nog maar in een klein aantal gevallen ..." (p. 160). Desondanks had Chardin zich nog niet geheel losgemaakt van de maatstaven van zijn tijd, blijkens zijn oordeel over enkele sculpturen (p. 189):

> Ik geef toe dat de tekening (*dessein*) niet helemaal volmaakt is en dat men hier en daar fouten ontdekt tegen de regels en tegen de wetten van het perspectief, maar toch, over het geheel genomen, is dit beeldhouwwerk van goede smaak, verheven, plechtig, en zeer goed uitgevoerd.

De Bruijn begreep dat de Perzische kunst gebaseerd was op andere principes dan de kunst van zijn eigen tijd, maar hij kon er niet veel waardering voor opbrengen (p. 223):

> De kunst is ... niet regelmatig. Want in de naakte beelden verneemt men geen spieren, of kentekens van de beweging der zelve: zoodat de kunst toen zoo verre niet moet

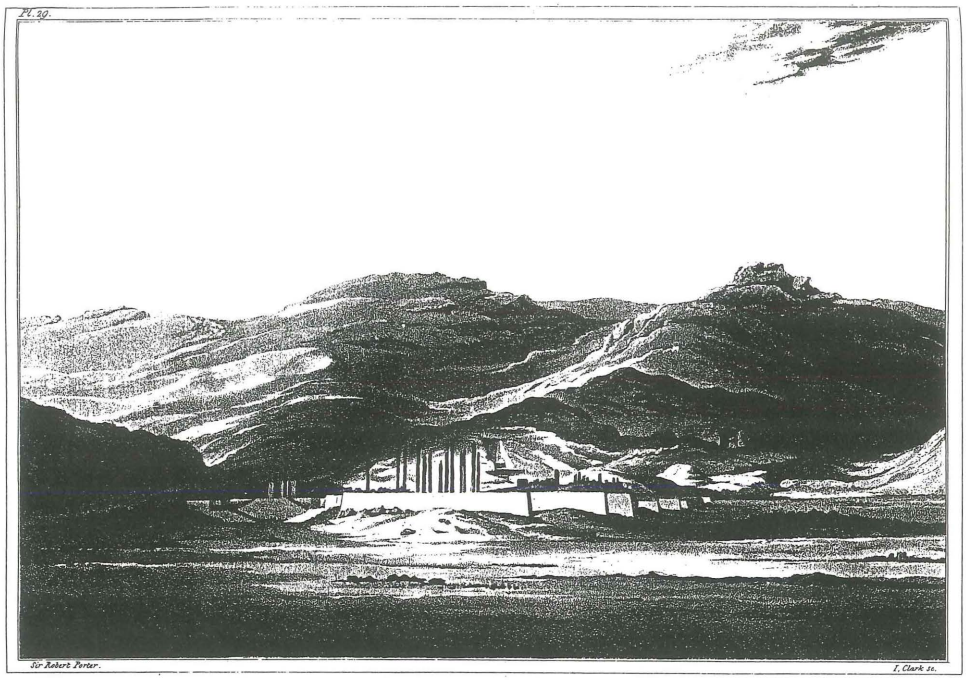

28. Porter (1821), pl. 29, Persepolis in aquatint

> geweest zijn, of de gewoonte dier tijden geweest is alleen den algemeenen omtrek der deelen waer te nemen. Hier uit is wel te begrijpen, dat alles stijf, roereloos, en zonder eenige bevalligheit wezen moet.

Niebuhr meende, net als Chardin, dat de monumenten in Persepolis bewezen dat de schone kunsten niet hun oorsprong in Griekenland hadden: „Men ziet daar, dat de Perzen al lang voor de Grieken de bouw- en beeldhouwkunst op een hoog niveau hebben gebracht" (p. 148). Ook Morier beoordeelde, na aanvankelijke verbazing, de „beroemde puinhopen niet naar regels, die daarop niet kunnen worden toegepast" (eerste reis, p. 181). Flandin was dezelfde mening toegedaan. Hij vond de sculpturen een stijve indruk maken (p. 209) en in de verhoudingen van mensen en dieren niet correct,

> ... maar dat zijn onregelmatigheden voortkomend uit conventies of grillen waar men aan gewend dient te raken bij de bestudering van oude basreliëfs, want men stuit daar dikwijls op. Meestal — en in het bijzonder in Persepolis — zijn dergelijke eigenaardigheden niet zo zeer het gevolg van lompe onwetendheid als wel van een bepaalde stellingname: zij komen voort uit een sterk conventionele instelling (p. 166).

Flandins woorden getuigen van de opvattingen die leefden in de eerste helft van de negentiende eeuw, het tijdperk van de zogenaamde romantiek. Er was, op het gebied van de kunsten, belangstelling en waardering ontstaan voor meer dan alleen de klassicistische kunst die zich richtte op de Grieken en Romeinen. Men zocht inspiratie in onder andere de vergeten kunst der Middeleeuwen, die door haar

onbekendheid gevoelens opriep van huiver en melancholie. Ook eenzame, uitgestrekte landschappen en verlaten bouwwerken en ruïnes riepen die gevoelens op, en men trok er zich in terug om te verzinken in sombere overpeinzingen. Het is dan ook geen wonder dat de verlaten puinhopen van Persepolis bij Porter, die midden in deze periode leefde, droefgeestige gedachten opriepen (p. 631-632):

> Bij het bestijgen van het terras waarop eens het paleis van Tchehilminar stond, kan niets indrukwekkender zijn dan de aanblik van de ruïnes: zo uitgestrekt en luisterrijk, zo vervallen, mismaakt en stil: het hof van Cyrus en het toneel van zijn weldaden; het gebouw van Alexanders triomf en — helaas! — het schrikwekkende gedenkteken van de baldadigheid van zijn macht. Maar ieder voorwerp was bij aanschouwing even mooi als triest. Temidden van de aangename herinneringen van het verleden rees de schrijnende spijt, dat dergelijke edele monumenten van der mensen ingenieuziteit zijn nagelaten aan de woestijn alleen; dat de opeenstapeling van menselijke arbeid is voorbestemd, door de wisselvalligheden van revoluties en de gril, de onwetendheid en het fanatisme van later tijden, om achter te blijven in volledige verwaarlozing, of — indien opgemerkt — verdoemd tot de hamer der roofzucht en iedere andere vorm van ondoordachte vernielzucht.

Porters sombere bespiegelingen tonen duidelijk de invloed van de denkbeelden uit de Romantiek. Maar er klinkt een waarschuwing in door, die over de grenzen van zijn tijd ook de mensen van nu tot nadenken moet stemmen.

In dit artikel wordt naar de volgende in de catalogus opgenomen werken verwezen: Chardin (Amsterdam 1735), De Bruijn (Amsterdam 1711), De Thévenot (Parijs 1689), Della Valle (Amsterdam 1666), Flandin (Parijs 1851), Heeren (Göttingen 1821-26, deel 10), Hoeck (Göttingen 1818), Kaempfer (Lemgo 1712), Mandelslo (Leiden 1719), Morier eerste reis (Haarlem 1814), tweede reis (Haarlem 1820), Niebuhr (Kopenhagen 1774-78), Ouseley (Londen 1819-23), Porter (Londen 1821-22), Struys (Amsterdam 1676).

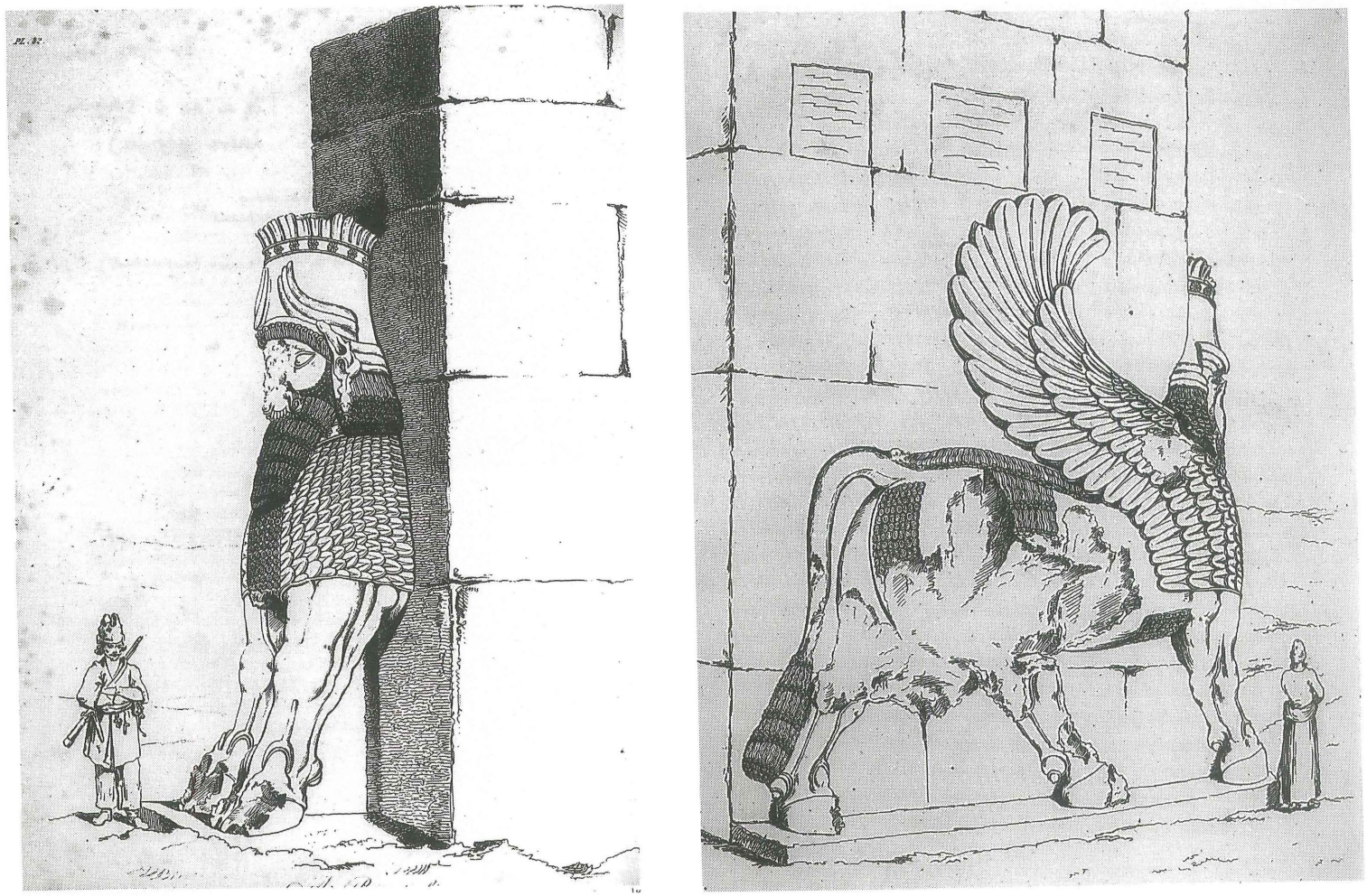

29. Porter (1821) t.o.v. p. 590 en 591, de sfinx van de 'Poort van alle Landen'

„DEEZ TEKENDE EN SCHREEF NIET ANDERS DAN HIJ ZAG" CORNELIS DE BRUIJN, NICOLAES WITSEN EN GYSBERT CUPER

JAN WILLEM DRIJVERS

Cornelis de Bruijn, de Nederlandse reizende schilder-tekenaar, mag van alle reizigers die Persepolis hebben bezocht en die van hun verblijf in woord en beeld verslag hebben uitgebracht zeker een van de belangrijkste worden genoemd. Zijn prenten van de ruïnes van het paleis van de Achaemenidische vorsten en zijn tekeningen van de daar aanwezige spijkerschriftinscripties vormden door de consciëntieuze wijze waarop ze zijn gemaakt een belangrijke toevoeging aan de bestaande wetenschappelijke kennis over Persepolis en Naqsh-i Rustam.

Over De Bruijn's leven, is afgezien van zijn reizen, niet veel bekend. Hij werd in 1652 in 's Gravenhage geboren en stierf in 1726 of 1727 op het bij Utrecht gelegen buitenverblijf 'Zijdebalen' van zijn vriend David van Mollem.[1] Over zijn afkomst weten we vrijwel niets. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat hij een bloedverwant was van een andere Cornelis de Bruijn, een van de vier Prinsgezinden die op 21 juni 1672 een (mislukte) aanslag op de Raadspensionaris Johan de Witt hadden beraamd en uitgevoerd. Uit hoofdstuk LXXVI van zijn eerste reisverslag blijkt dat onze reiziger zich moest verweren tegen beschuldigingen van landgenoten in Italië en Smyrna die hem identificeerden met een van de daders van deze aanslag. De identificatie van De Bruijn met de aanrander van Johan de Witt is echter onjuist. De laatste was een Haagse koopman in granen en officier van de schutterij; bovendien was hij gehuwd en voorzover bekend is Cornelis de Bruijn altijd vrijgezel gebleven. Een familierelatie tussen beide De Bruijns kan wel tot de mogelijkheden behoren (Hotz 1911, 17-19). Het enige dat bekend is over Cornelis' vroege jaren is dat hij zich onder leiding van Theodoor van der Schuer bekwaamde in het tekenen en schilderen (Hotz 1911, 19, n.2)

In 1674 vertrok de Bruijn op 22-jarige leeftijd, daartoe financieel in staat gesteld door Nicolaes Witsen, naar het buitenland. Over Duitsland reisde hij naar Rome waar hij werd ingewijd in het beroemde en beruchte genootschap van de *Bentveughels*, een exclusieve club van Nederlandse en Vlaamse schilders die vooral bekendheid genoten om hun eet- en drinkgelagen. Na een verblijf van ruim twee

[1] Hotz 1911, 1; Kampman 1951-52, 160, noemt 1719 als sterfjaar. Over De Bruijn is tot op heden geen grondige studie verschenen maar Hotz geeft een indruk van het leven van De Bruijn en zijn relaties met Witsen en Cuper op basis van de brieven waarvan hij de belangrijkste in deze publicatie heeft opgenomen. Verdere relevante en hier gebruikte literatuur voor de levens van De Bruijn, Cuper en Witsen en de contacten die deze drie met elkaar hebben gehad: Gebhard Jr. 1881-82 (2 dln.), waarin de gehele briefwisseling tussen Witsen en Cuper is opgenomen; zie voor De Bruijn in Rusland Scheltema 1818, dl.3, 119-130. Voor De Bruijn's activiteiten als schilder zie De Loos-Haaxman 1935, 218 e.v.; Kampman 1970-1971, 5-14; voor een korte levensbeschrijving zie Van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*.

jaren in Rome vertrok hij naar Smyrna van waaruit hij zijn eerste reis door de Oriënt maakte die zo'n zes jaren heeft geduurd. Op zijn reizen hield hij een nauwgezet journaal bij en maakte hij tekeningen van steden, gebouwen, dieren en mensen. Na zijn eerste reis vertrok hij in 1684 naar Venetië om na een verblijf van acht jaren aldaar in 1693 in 's Gravenhage terug te keren. Daar was hij vanaf 1695 lid van de Schilder-confrerye Pictura. Het zal in deze tijd zijn geweest dat De Bruijn, wellicht daartoe aangespoord door anderen, het plan opvatte om het verslag van zijn reis aan het publiek te presenteren. Het reisjournaal verscheen in 1698 in Delft onder de titel *Reizen Van Cornelis de Bruyn Door de vermaardste Deelen van Klein Asia, De Eylanden Scio, Rhodus, Cyprus, Metelino, Stanchio, etc Mitsgaders de voornaamste Steden van Aegypten, Syrien En Palestina, Verrijkt met meer als 200 kopere Konstplaaten, vertoonende de beroemdste Landschappen, Steden, etc. Alles door den Autheur selfs na het leven afgetekend.* Het boek werd in de Nederlanden en daarbuiten uitstekend ontvangen en verkocht. De oplage bedroeg 3000 à 4000 exemplaren (Kampman, 1951-52: 158), voor die tijd een fors aantal en al snel kwamen er ook Franse en Engelse edities op de markt. De eerste Franse uitgave verscheen in 1700 onder de titel *Voyages en Levant*, eveneens uitgegeven in Delft. Een tweede Franse editie verscheen in 1704 in Parijs onder de auteursnaam Le Brun. Deze verfransing van zijn naam leidde ertoe dat De Bruijn later wel eens als Fransman is beschouwd. De Engelse editie verscheen in 1702 in Londen.

Waarschijnlijk aangespoord door het succes van zijn reisverslag verliet De Bruijn op 28 juli 1701 wederom 's Gravenhage en begon hij aan zijn tweede grote reis. Deze bracht hem naar Rusland, Perzië en Indië. Het was ook nu Witsen die hem de nodige financiële middelen ter beschikking stelde. Nicolaes Witsen, koopman en burgemeester van Amsterdam, was een man die zeer geïnteresseerd was in de wetenschap. Naast zijn handels- en staatsbemoeienissen zag hij o.a. kans een uitgebreide correspondentie te onderhouden met geleerde mannen over onderwerpen van zeer verschillende wetenschappelijke aard. Hij was één van die typische exponenten van zijn tijd die belangstelling hadden voor alles wat hun kennis van de wereld kon vergroten. Witsen's speciale interesse ging uit naar de geografie en de volkenkunde. Op dat terrein publiceerde hij zelf een werk met de titel *Noord en Oost Tartarye, ofte bondig ontwerp van eenige dier Landen en Volken welke voormaels bekent zijn geweest. Beneffens verscheide tot noch toe onbekende, en meest nooit voorheen beschreve Tartersche en nabuurige gewesten, landstreken, steden, rivieren en plaetsen, in de Noorder en Oosterlykste gedeelten van Asia en Europa.* Deze belangstelling voor de Russische gebieden bracht Witsen ook in contact met Peter de Grote, een eveneens wetenschappelijk geïnteresseerd man. Beide heren waren goed met elkaar bevriend en tijdens het verblijf van de tsaar in de Nederlanden was Witsen zelfs enige tijd zijn gastheer.

De Bruijn verbleef ruim twintig maanden in Rusland, waar hij wellicht enige speciale opdrachten voor het koopmanshuis van Witsen en De Hochepied moest uitvoeren. Ook was hij van persoonlijke brieven van aanbeveling aan de tsaar voorzien waardoor hij in persoonlijk contact kwam met Peter de Grote. Deze was zeer geïnteresseerd in De Bruijn's reizen. Beide heren kwamen op goede voet te

staan en aan het tsaristische hof werd De Bruijn een welkome en geziene gast. Peter gaf hem de opdracht de drie dochters van tsaar Iwan te portretteren alsmede een stadsgezicht van Moskou te vervaardigen. De tsaar was blijkbaar zo op de reiziger gesteld dat hij hem zelfs permissie gaf om alles wat hij maar wilde te schilderen en te beschrijven, een vrijheid die voorheen nooit een vreemdeling had genoten (Scheltema, 1818, dl.3, 119-130).

Vanuit Rusland reisde De Bruijn naar Perzië. Op 9 november van het jaar 1704 arriveerde hij in Persepolis waar hij tot 23 januari van het volgende jaar bleef. Het vervolg van zijn reis voerde hem o.a. naar Indië. Via Rusland keerde De Bruijn op 24 oktober terug in de Nederlanden. Hij vestigde zich in de Hartstraat in Amsterdam (Hotz 1911, 19) waar hij de uitgave van zijn tweede reisverslag voorbereidde. Dit reisverslag met de titel *Reizen over Moskovie, door Persie en Indie: Verrykt met Driehondert konstplaten, Vertoonende De beroemdste lantschappen en steden, ook de byzondere dragten, beesten, gewassen en planten, die daer gevonden worden: Voor al derzelver oudheden En wel voornamentlyk heel uitvoerig, die van het heerlyke en van oudts de geheele werrelt door befaemde Hof van Persepolis, By de Persianen Tchilminar genaemt* verscheen in 1711 in Amsterdam in een oplage van 1000 exemplaren. De populariteit van het boek was zo groot dat in 1714 een tweede druk nodig was terwijl in 1718, eveneens in Amsterdam, een Franse editie in twee delen en in 1720 in Londen een Engelse in drie delen verscheen. Uit de titel van het boek blijkt dat De Bruijn de prenten en de beschrijving van Persepolis, dat de hoofdstukken XXXIX-XLIII beslaat, als centrale thema's van zijn journaal beschouwde. Hierbij dient te worden opgemerkt dat de beschrijving van het oude Persepolis op basis van antieke auteurs, de hoofdstukken XLI-XLIII, niet van de hand van De Bruijn is maar geschreven is door een zekere Praetorius, die in Haarlem woonde.[2] Dit blijkt uit een brief van De Bruijn van 12 december 1712 aan de geleerde Gysbert Cuper:

> Het bijvoegsel der outheden is gemaekt door de Heer Pretorius, woonachtig tot Haerlem, welkers naem niet als bij weijnige mijner beste vrienden daer voor bekent staet. (Hotz 1911, 7[3])

Deze Praetorius over wie verder weinig bekend is, was blijkbaar een zonderling en eenzelvig heer. Zacharias Conrad von Uffenbach beschrijft hem in zijn *Merkwürdige Reisen*, een verslag van zijn bezoeken aan interessante bibliotheken en personen van zijn tijd, als volgt:

> Sonst hätten wir auch gerne Herrn Prätorius gesprochen, von welchem wir in Lüneburg von Herrn Lippert gehört, dass er ein Liefländische Historie schreiben wollen, und eine schöne Bibliothek habe. Es soll aber ein gar seltsamer Mann sehn,

[2] Dus niet door De Bruijn zelf zoals Kampman 1951-52, 159, veronderstelt.

[3] Ook Witsen verwijst in een brief van 12 oktober 1712 = Gebhard 1881-82, II, 343, naar Praetorius: „...een seker ander geleert man welke in de werken van Sr de Bruyn over het Persepolis heeft geschreven, hij woont tot Haerlem, dog sijn naem schiet mij niet in." In een brief van 15 februari 1713 = Gebhard 1881-82, II, 359, aan Cuper heeft Witsen het over: „De geleerde Hr die sijn vrint is tot Haerlem, is genaemt Pretorius, mij dunkt een Koerlander of Hoogduyts Heer, is getrouwt aen een aensienlijke Dame tot Haerlem."

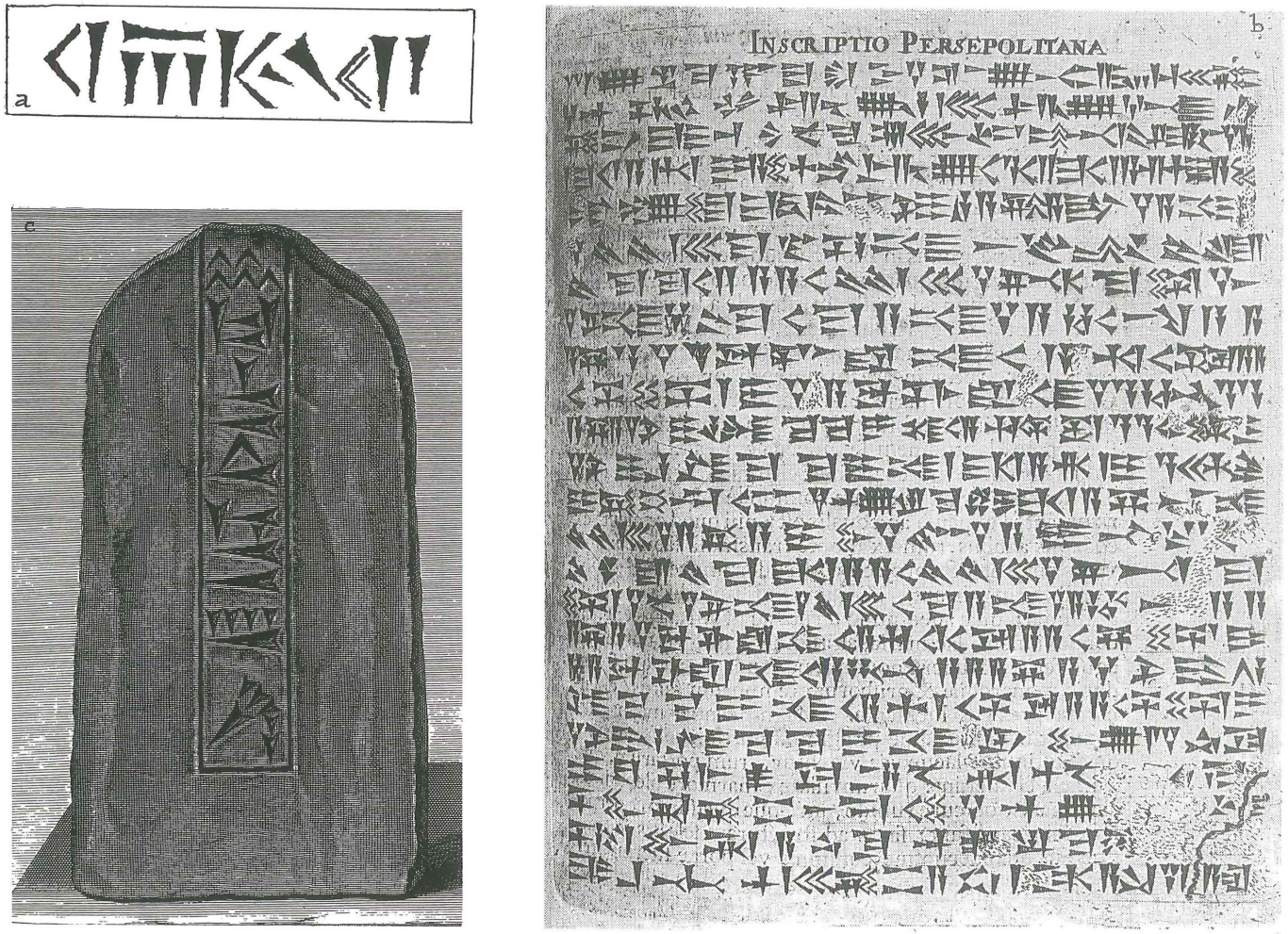

30. Het spijkerschrift getekend door Della Valle (a), Kaempfer (b), De Bruijn (c).

> und ob wir gleich öfters zu ihm op het Spaer by de melk brugge, allwo er wohnet, geschickt, hat er sich doch allezeit verleugnen, und uns endlich sagen lassen, er wolle in Amsterdam zu uns kommen (Uffenbach III, 532).

Kennelijk had Praetorius er geen behoefte aan om gestoord te worden door vreemde pottekijkers die slechts oppervlakkig geïnteresseerd waren in zijn geleerde werkzaamheden want ook in Amsterdam heeft Uffenbach Praetorius niet meer gesproken.

2. De Bruijn's prenten van Persepolis

Niet alleen in zijn eigen tijd maar ook later zijn het het verslag over Persepolis en vooral de prenten van de ruïnes die er voor gezorgd hebben dat De Bruijn gelezen en gewaardeerd bleef worden. Wat maakt zijn prenten van Persepolis nu zo anders en beter dan die van andere reizigers? Voor een antwoord op die vraag kunnen we het beste bij De Bruijn zelf te rade gaan. Het belangrijkste criterium dat hij hanteerde was dat zijn prenten overeen dienden te komen met de realiteit d.w.z. dat hij plaatsen, gebouwen, steden etc. tekende zoals ze waren. Dat vereiste uiteraard een grote nauwkeurigheid en juist aan deze voorwaarde ontbrak het vele reizigers waardoor hun tekeningen vaak nauwelijks de realiteit verbeeldden. Zelf noemt De Bruijn zijn manier van werken nieuw, zoals uit het voorwoord „Gunstige Leezer" bij zijn *Reizen Door de Vermaardste deelen van Klein Asia* blijkt:

> 't Geen ik het grootste in mijn werk beoogd heb, is geweest het geeven van naauwkeurige aftekeningen van de Steden, Plaatzen, en Gebouwen die ik ontmoet heb, in welke ik zonder vermetenheid mag zeggen yts gedaan te hebben, dat van niemand ondernomen is. Wat de getrouwigheid van mijne teekeningen belangd, dewijl ze alle op de plaatzen zelfs, dikwils met groot gevaar van mijn leeven, ontworpen zyn, en met alle vereischte naauwkeurigheid gemaakt, durf ik my verzekeren, dat ze van niemand tegengesprooken konnen werden: daar in tegendeel de afbeeldingen in de meeste Reys-boeken, wanneer ik dezelve met de gedaante en hoedanigheden der zaaken wilde over een brengen, dikwils zo verre daar af verscheelden, als of men Romen voor Constantinopolen wilde verbeelden.

We weten dat De Bruijn op zijn eerste reis de reisverslagen van Della Valle, Thévenot en de geschiedenis van het Perzische Rijk van Olfert Dapper bij zich had en hij moet geschokt zijn geraakt door de onzorgvuldigheid van deze publicaties. De onnauwkeurigheid van met name de prenten wijt De Bruijn in hetzelfde voorwoord ten eerste aan het feit dat de prenten pas bij thuiskomst op basis van een beschrijving werden gemaakt en ten tweede aan het gebrekkige geheugen van de reizigers. Ook in het voorwoord „Aan den Lezer" bij zijn *Reizen over Moskovie* klaagt De Bruijn over de onzorgvuldigheid en onbekwaamheid waarmee vele vroegere reizigers hun beschrijvingen en prenten hadden vervaardigd. Wanneer hij het in zijn voorwoord heeft over Perzië zegt hij het volgende:

> En niet anders is het gelegen met Persie, en het van outs befaemde Hof van Persepolis, waer van wel veelen zich onderwonden hebben te schryven; maer de meeste van hun hebben de doorluchtige overblyfsels, die daer te vinden zyn, of niet, of half, of in het voorbygaan maer en ter loops gezien en aengetekent, en daer uit gesmeedt een verhael,

> dat meer zweemt naer eenige verdichte historie of Roman, dan naer eene waeragtige ontdekking van zaken, aen het weten van welke zelfs den allergeleerdste vernuften veel gelegen was. Waer door zy oirzaek zyn geweest van vele dwalingen en verkeerde verbeeldingen, door de lezeren opgevat.

De reiziger in dienst van de wetenschap en de vermeerdering van de kennis, dat was het standpunt waarop De Bruijn zich stelde. Omdat de overdracht van die kennis correct moet zijn en de geleerde noch de geïnteresseerde leek misleid mag worden, moet de reiziger in zijn beschrijvingen en tekeningen niet afwijken van de waarheid en dient hij zich ter vervulling van zijn opdracht de nodige moeite te getroosten:

> Want gelyk het onderzoeken dezer outheden het voornaemste oogmerk dezer tweede reize geweest is: zoo hebben wy ons der moejelykheden, en gevaren, die daer aen vast waren, met een doorstaende gedult getroost, nochte ons ontzien eenigen arbeit, moeite en tydt, om tot onzen wensch te geraken, en allen lezeren, geleerden en ongeleerden voldoening te geven zoo veel in onze magt is geweest, met een onveranderlyk en onverzetbaer besluit van noit af te wyken van het richtsnoer der waerheit, zonder welke alle arbeit ydel en vruchteloos is. („Aan den Lezer")

De prenten die De Bruijn van Persepolis heeft gemaakt kunnen in twee groepen worden onderverdeeld. Ten eerste de beroemde „Gesigten van Persepolis", getekend vanuit elk van de vier windstreken: het eerste gezicht vanuit het westen, het tweede vanuit het zuiden, het derde vanuit het oosten en het vierde vanuit het noorden. Ten tweede de zg. „verbeeldingen der byzondere stukken", prenten van afzonderlijke delen van het paleiscomplex. De Bruijn's nauwkeurigheid blijkt uit zijn manier van werken ter plekke. De tekeningen die hij maakte waren niet slechts ontwerpen die later werden uitgewerkt maar werden ter plaatse tot in detail uitgevoerd en zelfs met waterverf ingekleurd. Uffenbach, die De Bruijn in 1711 in Amsterdam heeft bezocht, beschrijft deze werkwijze:

> Er hat sie nicht allein mit Indianischer Dinte, sondern auch meistentheils mit allerhand Wasserfarben nach dem Leben verfertiget, und zwar nicht als blose Entwürfe, sondern er hat sie jedesmal in loco, wie er versicherte, ausgearbeitet und ausgeführt, mit dem Vorgrund und ganzer Ausstaffierung. (Uffenbach III, 676)

Hoewel De Bruijn blijkens zijn eigen woorden en werkwijze zo nauwkeurig en wetenschappelijk verantwoord mogelijk te werk is gegaan, nam hij voor alle zekerheid oudheden uit Persepolis mee terug naar de Nederlanden om eventuele kritiek met bewijzen te kunnen weerleggen:

> Dogh omdat in het uitgeven van boeken niet wel te ontgaen is de afgunst en bedilzucht veeler menschen, gewoon dingen te berispen, die ze zelfs niet weten uit te voeren, hebben wy, als zulk tegenstreven wel voorziende, de oirspronkelyke rotsen zelfs met hunne beelden en karakteren voor een gedeelte uitgehouwen en met ons gevoert. („Aan den Lezer")

Uffenbach heeft bij De Bruijn nog een aantal van deze oudheden gezien, ofschoon de reiziger een groot deel ervan ook al had verkocht of geschonken aan o.a. Witsen en de Hertog van Wolfenbüttel (Uffenbach III, 676). Uffenbach merkt overigens op dat De Bruijn de van zijn reizen meegebrachte voorwerpen wel van de hand moest doen om in zijn onderhoud te kunnen voorzien:

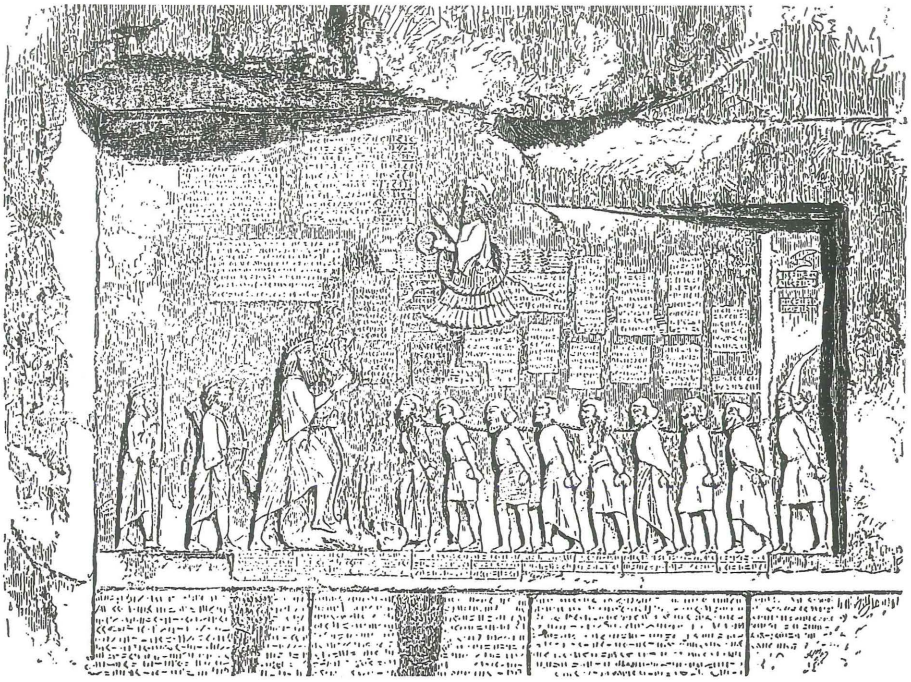

31. Rawlinson (1948) pl. 1, het reliëf van Behistun

> Es war aber nichts besonders mehr vorhanden, und schiene das beste schon hinweg zu sehn; wie es uns dann vorkam, als wenn er solche Sachen aus Dürftigkeit verkauffte. (Uffenbach III, 674)

Ook heeft Uffenbach bij De Bruijn spijkerschriftinscripties uit Persepolis gezien. Ook hiervan had De Bruijn er enige uitgehakt en naar de Nederlanden meegenomen:

> Uit...begeerte om iets hier van met my in het Vaderlant te brengen, hakte ik een stuk uit een der vensteren, dat met verscheide dusdanige karakteren bezaeit was. (*Reizen over Moskovie*, 219, afb. No. 137, zie fig. 30)

3. De Bruijn, Cuper en het spijkerschrift

Het Perzische spijkerschrift intrigeerde De Bruijn, al begreep hij in het geheel niet wat de tekens betekenden. Desalniettemin heeft hij zich de nodige inspanningen getroost om de karakters juist na te tekenen:

> Wat aengaet de andere oude karakters, zy zyn geenzins meer bekent. Ik heb zeer veel vlyt aengewend om den gront daer van te verstaen, maer vergeefs: niemant ook gevonden, die bequam was om een eenige letter daer van uit te leggen. Ik verbeeldde my al te voren niets anders. Evenwel heb ik groote moeite genomen om ze net af te tekenen... (*Ibidem*, 218)

Men was in het westen niet onbekend met het spijkerschrift. Figueroa, die aan het begin van de 17de eeuw Persepolis had bezocht, publiceerde in zijn reisverlag

een inscriptie en ook Chardin en Kaempfer namen spijkerschriftinscripties in hun reisverslagen op. Voorts is er een brief van Della Valle waarin hij een aantal tekens heeft opgenomen en terecht constateerde dat het schrift van links naar rechts gelezen moet worden. Het spijkerschrift vertalen kon men evenwel nog niet. Dit leidde tot curieuze interpretaties van de tekens. Sommigen meenden dat het magische tekens waren, anderen zagen er een vroege vorm van het Grieks in,[4] en de geleerde 17de eeuwse professor Thomas Hyde, die een dubbele leerstoel in Oxford bekleedde (Regius Professor in Hebrew, Laudian Professor of Arabic), meende dat het in het geheel niet om een schriftvorm ging maar dat de tekens door de architect van Persepolis waren ingegraveerd om te bezien hoeveel verschillende bouwvormen mogelijk waren met dezelfde soort bouwelementen. Cornelis de Bruijn leverde een substantiële bijdrage aan de verspreiding en bestudering van de spijkerschrift-inscripties door vijf inscripties met een totale lengte van ca. 2000 karakters in zijn *Reizen over Moskovie* op te nemen waardoor het voor het eerst mogelijk werd de tekens in hun context, ordening en variëteit te bestuderen. Desalniettemin zou het nog zo'n anderhalve eeuw duren voordat Rawlinson het Perzische spijkerschrift wist te ontcijferen. Bij eerdere pogingen van bij voorbeeld Grotefend is De Bruijn's publicatie van onschatbare waarde geweest alhoewel blijkens de woorden van Carsten Niebuhr, die in 1765 in Persepolis zelf de inscripties heeft bestudeerd, de kopieën van De Bruijn niet geheel correct waren:

> Aber das wünschte ich mich, dass ein künftig kommender Europäer noch mehrere von den daselbst befindlichen alten Schriften copiren möchte, und zwar so, dass man in der Zeichnung, wie auf dem Original jeden Buchstab unterschieden könne. Diess ist weder von Kämpfer, Chardin noch le Bruyn geschehen, und ich vermuthe, dass diess die Ursache sei, warum noch kein Gelehrter sich an ihre Erklärung gemacht hat.[5]

Ook in de Nederlanden was de belangstelling voor de door De Bruijn meegebrachte en gepubliceerde inscripties groot en ondernam men pogingen het schrift te ontcijferen zoals Uffenbach meedeelt:

> ...Sprachen- und Antiquitäten-Liebhaber in Holland haben sich sehr bemüht, etwas zu dechiffrieren... (Uffenbach III, 676)

Het was met name Gysbert Cuper, een van de correspondenten van Witsen, die grote belangstelling toonde voor dit oude schrift. Gysbert Cuper werd op 14 september 1644 te Hemmen in Gelderland geboren. Hij volgde zijn opleiding in Nijmegen en in Leiden. Na de beëindiging van zijn studietijd vertrok hij voor een 'Grand Tour' naar Frankrijk. Toen hij op het punt stond vanuit Frankrijk naar Italië af te reizen, werd hij teruggeroepen naar de Republiek om in 1668 als hoogleraar in de Griekse en Latijnse letterkunde, geschiedenis en oudheden te

[4] Zo bijv. Olfert Dapper, *Asia, of nauwkeurige beschrijving van het Rijk des Grooten Mogols, en een groot gedeelte van Indien, beneffens eene beschrijving van Persie, Georgie, Mengrelie en andere Gebuurgewesten*, 1672, 11, gebaseerd op het reisverslag van Herbert: „Men schijnt'er eenige Grieksche letteren van ouden stijl in te vinden, die uit brengen *Ahasverus Theos*: dat's *de God Ahasverus*."

[5] Niebuhr 1778, 149-150. Zie voor de geschiedenis van de ontcijfering van het spijkerschrift Pope 1975, 85-110.

worden benoemd aan het Athenaeum te Deventer. In 1675 werd hij burgemeester van Deventer en in 1681 legde hij zijn professoraat neer om namens de provincie Overijssel gecommitteerde te worden in de Staten Generaal. In 1693 deed Cuper afstand van zijn lidmaatschap van de Staten Generaal en werd in hetzelfde jaar lid van de Provinciale Staten van Overijssel. In 1706 werd hij benoemd tot gecommitteerde te velde maar in 1707 verliet hij de nationale politiek; wel bleef hij burgemeester van Deventer. Naast zijn bestuurlijke functies bleef Cuper zich bezighouden met de oudheid. Hij schreef op dat terrein verhandelingen over zeer uiteenlopende onderwerpen die in binnen- en buitenland hogelijk werden gewaardeerd.[6] Ook onderhield hij een uitgebreide nationale en internationale correspondentie met velerlei geleerden. Zijn internationale vermaardheid op het gebied van de oudheidkunde werd in 1713 nog eens benadrukt door de verlening van het door velen fel begeerde lidmaatschap van de prestigieuze Parijse 'Académie des Inscriptions'. Op 22 november 1716 overleed Cuper op 73-jarige leeftijd.

In 1709 heeft Cuper De Bruijn in Amsterdam een bezoek gebracht en hij was daar zeer onder de indruk geraakt van de bijzondere oudheden en vooral van de spijkerschriftinscripties die de reiziger uit Persepolis had meegebracht. Op 1 juni 1709 verzocht Cuper per brief aan De Bruijn om een aantal kopieën van de inscripties met de bedoeling ze aan enige van zijn correspondenten te sturen opdat die misschien helderheid omtrent de vreemde tekens zouden kunnen verschaffen:

> Ik koome UEd. van herten bedancken voor het laaten sien van soo veele seltsaemheden en heb niet naegelaaten nae Roomen Parijs en verscheyde plaatsen in Duytsland te schryven alle het gheene by UEd. met verwonderinge heb beschouwt. UEd. soude mij ondertusschen veel vruntschap doen bij aldien soo goet beliefde te weesen van mij toetesenden 3 a 4 copien van eene van de Inscriptien die bestaan uit onbekende letters, ende sigh haest alle gelijcken. Ick soude die dan met desselfs goetvinden laaten toekoomen aen verscheyde liefhebbers van de Orientaalse taalen of veel ligh d'een of d'ander, daer van ietwes soude kunnen uytlegghen; ende ick sal niet nalaeten aen UEd. mede te deelen alle het gheene mij dien-aengaande sal werden toegesonden. Ick hoope dat UEd. mij dit niet sal weygeren...(Hotz 1911, 9)

De Bruijn zond Cuper op 19 juni 1709 enige kopieën van een inscriptie en een begeleidende brief:

> Uyt Uw Ed. bijsonder aengename van Primo Junij hebbe met groot genoegen gesien, het contentement van UwEd. int beschouwen mijner versamelde curieusheden op de reijse. Den vlijt daer toe aengewend, is geschiet met hoop sodanige verstanden als UwEd. bij de weereld bekent staet, eenigsins te mogen voldoen, en om het gedaene in de jongelingschap te verbeteren. Volgens UwEd. begeven, sende hiernevens drie deferente partijen van weijnige inscriptien der oude Persische karakteren, sijnde deselve van een der vensteren tot Persepolis. En die met letter A is aengewesen het begin van de bovenste rij. Met B neemt sijn aenvank de linker rij. C de regter. Het waer te wenschen daer eenige uytlegging van te becomen. Dog ik gelove dat alle moeijten daer toe sal vrugteloos uytvallen...(Hotz 1911, 9)

Cuper stak zijn enthousiasme voor De Bruijn's bezoek aan Persepolis en de

[6] Zie voor een overzicht van zijn publicaties *Lettres de Critique* 1743, XXII-XXIV.

32. Kaempfer (1712), p. 344, koninklijke held in gevecht met fabeldier

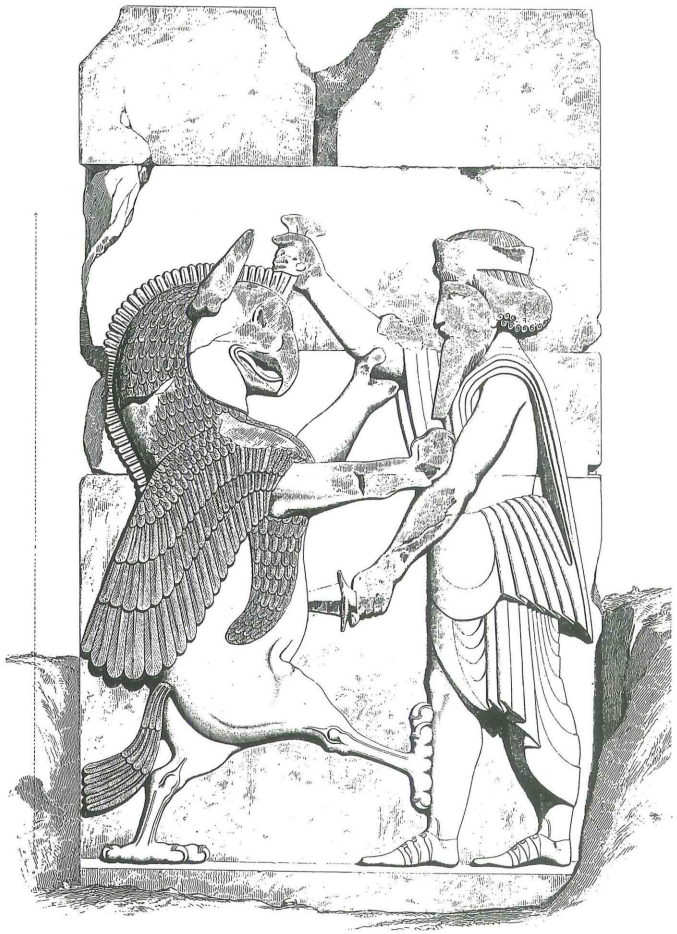

33. Flandin et Coste (1841), pl. CLII, koninklijke held met griffioen

spijkerschriftinscripties in zijn buitenlandse correspondentie niet onder stoelen of banken. Op 1 juni 1709 schrijft hij aan Mr. La Croze:

> J'ai parlé à Amsterdam à Corneille De Bruyn, & j'ai vu chez lui des raretés extraordinaires; il n'a pas été en Tartarie (Cuper had het daarvoor in zijn brief o.a. over de Tartaren gehad) mais il a traversé la Moscovie, la Perse, & s'est de là rendu aux Indes. Il a été six semaines à dessiner les ruïnes de Persepolis & de Zelminar, & il en a fait diverses planches, par lesquelles l'on peut voir distinctement ce merveilleux bâtiment, taillé dans un roc presque aussi dur que le fer. Il en a apporté des Inscriptions dons les caractères sont entièrement inconnus, & qui se ressemblent presque tout-à-fait; les statuës mêmes, & des pierres où ces caractères sont taillés. J'ai mon imagination encore pleine de ces merveilles, & je ne puis assez la hardiesse du dessein, qui est digne assurement d'un des plus grands Rois du Monde. J'y ai remarqué un ordre d'Architecture, qui ne ressemble en rien à ceux que nous avons empruntés des Grecs & des Romains, & ces Colonnes sont si bien travaillées, & les Chapitaux, & les autres ornemens si proportionnés, que j'ai pris le plus grand plaisir du monde à les examiner. (*Lettres de Critique*, 25[7])

Op 9 juli 1709 schrijft Cuper wederom aan La Croze en zendt hem een van De Bruijn's kopieën van de inscriptie om zijn krachten aan de ontcijfering te wagen:

> Je vous envoye copie d'une Inscription en Lettres ou Caractères inconnus, que Mr. De Bruyn a copiée à Persepolis; toutes ces Lettres sont presque semblables, & je crois que leur multiplication, & leurs divers arrangemens en sont la diversité. La règle, qui est marqué de la Lettre A, est le commencement d'une Inscription, qui est au dessus d'une fenêtre; la lettre B nous donne celle qui est à la gauche, & C celle, qui est à la droite de la même fenêtre... Si vous en pouviez trouver l'interpretation, la République des Lettres en général, & ceux qui aiment la connoissance des Langues mortes en particulier, vous rendroient un million des graces. Vous sçavez que Mr. Della Valle parle aussi de ces caractères, & que Dapper dans sa Description de la Perse en fait mention, sans qu'ils en disent autre chose, ou tâchent de les expliquer. Je crois que l'affaire sera très dificile, & que cela ne se sera pas à moins qu'on trouve quelque Inscription, où la même chose, qu'elle contient, soit exprimée aussi en Grec. (*Lettres de Critique*, 27-28)

Ongetwijfeld heeft Cuper eveneens aan anderen deze inscripties voorgelegd maar ook zijn geleerde correspondenten konden de vreemde schrifttekens niet ontcijferen zoals De Bruijn reeds verwacht had en zoals blijkt uit een passage van een brief van De Bruijn aan Cuper van 6 januari 1711:

> Maer tot de uytlegging der karakters weet niemant raet. Soo verneme ik ook niets daer van in UE. brief gemelt, in antwoort op de gesonde afdrucken of weynige gekopieerde letteren. (Hotz 1911, 13)

4. Cuper's bedenkingen

Is het de mislukking van Cuper's navorsingen ter ontcijfering van het spijkerschrift geweest die zijn aanvankelijke enthousiasme voor De Bruijn's verslag van Persepolis hebben doen omslaan in een kritische houding tegenover de reiziger of moeten de oorzaken elders worden gezocht? Het geval wil namelijk dat Cuper

[7] Vgl. ook Cuper's brief van 21 mei 1709 aan Mr. l'Abbé Dignon, *Lettres de Critique*, 222.

bekend raakte met de *Voyages du Chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient* en later via Witsen met de *Amoenitates* van Kaempfer.[8] Hij constateerde tussen De Bruijn's prenten van Persepolis en die van Chardin en Kaempfer grote verschillen. Cuper richt zich vreemd genoeg aangaande deze kwestie niet rechtstreeks tot De Bruijn maar correspondeert hierover met o.a. La Croze:

> Mr. Le Bruyn m'a écrit, que son Livre ne se traduira pas en François, que cette entreprise demande un autre tems, & qu'il ne croit pas qu'elle puisse s'executer si-tôt. Mais vous pouvez, Monsieur, vous dédommager par le Voyage du Chevalier Chardin en trois volumes *in Quarto*. Les ruïnes de Persepolis y sont aussi, & en comparant celles qu'il nous donne & celles de Mr. Le Bruyn, je trouve par-ci par-là quelques différences, qui me paroissent dignes d'attention. Par exemple, M. Le Bruyn nous donnes des Bêtes à une corne, mais dans le Livre du Chevalier elles en ont deux, ou un flocon de grin, qui est dans la main du Chasseur. J'ai dessein d'écrire là-dessus à Mr. Le Bruyn, quoique je sois persuadé qu'à l'égard d'autres Statuës, il les donne telles qu'on les voit aujourd'hui, & qu'il a plus exactement copié le naturel, que Mr. Chardin, à moins qu'on ne veuille dire, que *tempus edax rerum* les ait gâtées depuis. (19 oktober 1712; *Lettres de Critique*, 114-115, zie fig. 16)

Ook bij Witsen kaart Cuper deze kwestie aan met het verzoek of deze de problemen aan De Bruijn wil voorleggen. Witsen doet dat maar niet direct omdat De Bruijn zich buiten Amsterdam bevindt.[9] Op 1 januari 1713 schrijft Witsen aan Cuper dat hij De Bruijn heeft gesproken en Cuper's twijfels aan hem heeft voorgelegd (Gebhard 1881-82, II, 351). In dezelfde brief verzekert Witsen Cuper:

> Ik hebbe de Hr de Bruyn van voor seer veele jaeren gekent, hij is een eerlijk man, en ik heb aen hem voorschrijvingen gegeven gehadt toen hij de reyse aenvong, en instructie gegeven en bijsonder aen hem gerecommandeert sig vlijtig te leggen om dit Persepolis af te beelden, hij is een schilder van sy konst, en het tekenen is syn fort, men neme egter de lof van den Hr Chardijn niet weg, die ik mede de eer heb gehadt van te kennen, so te Londen als in den Haag, de text van sijn werk gaet die van den Hr de Bruyn verre te boven, en men moet seggen dat hij overkundig is in het persijaensche wesen, dog omtrent de tekeningen heeft hij de hant van een ander geleent. (Gebhard 1881-82, II, 353)

Op 29 december 1712 schreef De Bruijn een brief aan Cuper die een reactie vormt op een brief van Cuper aan De Bruijn van 7 november van hetzelfde jaar waarin hij hem opmerkzaam heeft gemaakt op de verschillen tussen zijn eigen prenten en die van Chardin:[10]

[8] Witsen aan Cuper op 14 november 17(12?) = Gebhard 1881-82, II, 347: „Dog het is waerdig dat UEd.: leest een boek door de Hr. Kemper in latijn doen drucken, genaemt Amenitates, hij verhandelt daerin mede het Persepolis en al seer geleert...”; Witsen aan Cuper op 1 januari 1713 = Gebhard 1881-82, II, 353: „Het boek van Kemper Amoenitates genaemt sal ik UEd: senden als het weder open water is...”.

[9] Witsen aan Cuper, 14 november 17(12?) = Gebhard 1881-82, II, 347: „Sr. de Bruyn is buyten deze stat, men wagt hem weder hier, als hij komt sullen wij alles nasien en aen Uwel. Ed: gest: berichten.” Witsen aan Cuper, 29 november 1712 = Gebhard 1881-82, II, 350: „De Hr. de Bruyn is nog niet in de stat, ik wagt hem van Haerlem, als wanneer over den inhout van UEd: brief aen hem sal spreken...”

[10] „U Ed. sal veel light verstaen hebben uyt de Heer Burgemeester Witzen, dat ik mij verwonderde, hoe het bij konde komen, dat tusschen de Ruinen van Persepolis bij de Heer Du Chardin en U. Ed. uitgegeven, hier en daer een merkelijk ondersceit wierde gevonden.” (Hotz 1911, 37)

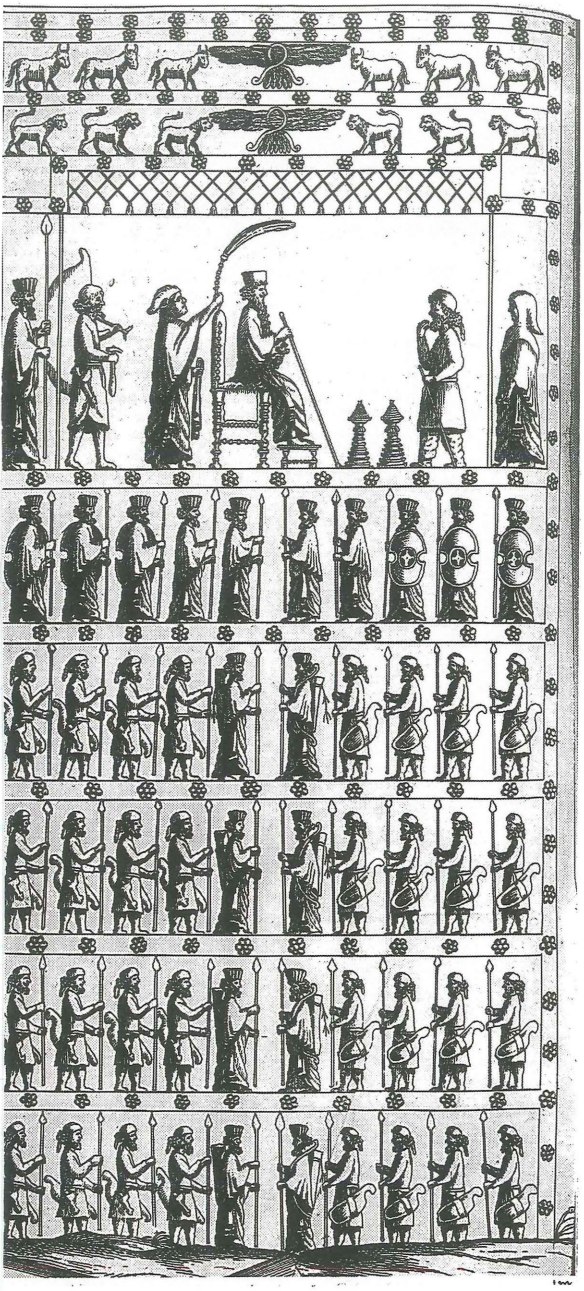

34. Chardin (1735) bij p. 157, reliëf in deurportaal

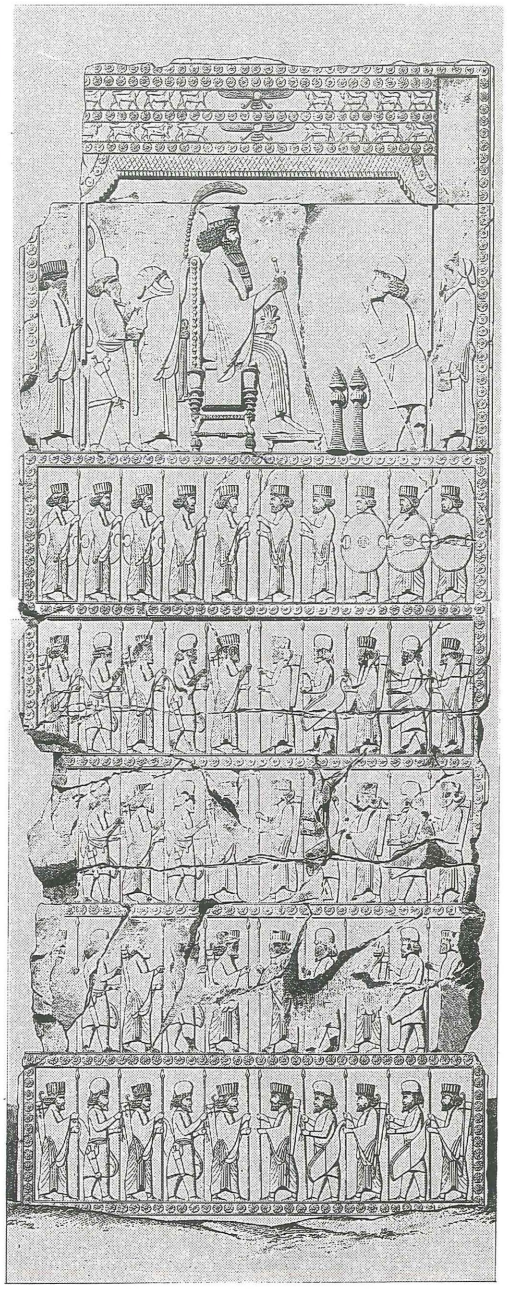

35. Flandin & Coste (1841), pl. CLIV, reliëf in deurportaal

> U Edele aangename missive van 7 November soude eerder sijn beantwoort geweest, indien ik mij niet buijten deze stadt had onthouden. Ik hebbe dan met de Edele achtbare Heer Burgemeester Witzen de verbeeldingen van Persepolis, door de Heer Du Gardin uijtgegeven, bij de mijne nagesien, welke deferentie niet kleijn bevinden, de reden daervan is gelijk in mijn versoek reets sij gesegt. Ik twijfel niet of U Edele sal vergenoeging vinden in het antwoort van bovengemelde Heer,[11] waer aen mij ditmael referere, evenwel sal ik in korte alles nog naeukeuriger nasien en mijne aentekening daer over op papier stellen alsdan U Edele 't selve mede deelen. (Hotz 1911, 7)

5. De Bruijn's aanmerkingen op Chardin en Kaempfer

Op 26 januari 1713 brengt De Bruijn, zoals hij had beloofd, in een brief aan Cuper zeer uitgebreid verslag uit van de fouten in de prenten van Chardin en Kaempfer, een brief die de basis zou vormen voor het hieronder genoemde en door De Bruijn uitgegeven werkje *Aenmerkingen*. Prent voor prent vergelijkt hij de tekeningen van de Franse en Duitse reiziger met die van hemzelf en toont aan welke fouten zijn collega's hebben begaan:

> Volgens belofte in mijn laetsten brief soo gaet hier nevens het geen ik uyt de reis van de Hr. Du Gardin hebbe aengetekent dat U Ede. nasiende sodanig bevinden sal. Ik oordeel ook goet het selve weereldkundig te maeken om te doen sien dat mijn werk waerachtig en 't geen door andere uytgegeven, meerendeel gefingeert en niets van de aloude hoedanigheyt bezit. Ik heb ook in kort aengenoteert de misslagen van Engelbert Kempher, gelijk U Ed. in het bijgaende sult sien, alsoo mij bewust is, dat de Edele achtbare Heer Burgemeester Witsen 't selve boek in 't latijn beschreven U E soude toesenden, ik sal met verlangen UEd. genoegen en sentiment daerover tegemoet sien... (Hotz 1911, 39)

De Bruijn geeft vervolgens een lange lijst van fouten bij Kaempfer en Chardin onder de resp. titels „Aentekeningen uyt de reis door Engelbert Kempher in 't latijn uytgegeven waerin de tegenstrydigheden der Prentverbeeldingen van Persepolis werden aengetoont" en „Onwaerheden in de reis van de Heer Du Gardin aangetoont". Het is uiterst merkwaardig dat Cuper juist op deze brief van De Bruijn nooit gereageerd schijnt te hebben. Wel schreef hij op 7 februari 1713 aan Witsen dat hij De Bruijn's brief had ontvangen en verzoekt hij de Amsterdamse burgemeester aan de reiziger mede te delen dat hij met diens opmerkingen kan instemmen:

> Ik heb ook op den selfden dag ontfanghen eenen brief van de Heer De Bruyn waerin deselve handelt van de misgrepen, die door de Heeren Chardin en Kempferus zijn begaen in het aftekenen van de overblijfselen van het paleys van Persepolis, van welke stoffe aldewijl ik spreke in desen brief, soo sal U Wel Ed. soo goed believen te sijn, van die me te deelen aen gedaghten Heer De Bruyn, kunnende deselve mede sien dat wij in verscheyde saaken het eens zijn. (Hotz 1911, 47)

Had Cuper er moeite mee te accepteren dat de bedenkingen die hij aanvankelijk had geuit aangaande de verschillen in de tekeningen tussen De Bruijn, Chardin en Kaempfer nu zo grondig door De Bruijn waren weerlegd? Voelde Cuper zich

[11] Nl. Witsen in zijn brief van 1 januari 1713 waarin hij een aantal verschillen tussen de prenten van De Bruijn en Chardin uiteenzet en verklaart (= Gebhard 1881-82, II, 351-353). Deze passage in Witsen's brief is ongetwijfeld opgesteld door De Bruijn.

wellicht door de overtuigende brief van de eenvoudige schilder-reiziger De Bruijn enigszins in zijn wetenschappelijke status aangetast? In elk geval getuigt het van enige kleinzieligheid dat Cuper via Witsen aan De Bruijn laat weten dat hij zich door zijn brief heeft laten overtuigen: „Ik ben noghtans volkoomen van U Wel Ed. gevoelen, dat de Heer De Bruyn meer gelooft verdient als de andere..." (Hotz 1911, 48). Voor Cuper was daarmee de kous af. Het is overigens opvallend dat hij op 4 maart 1713 aan een van zijn Franse correspondenten schrijft en met geen woord rept over De Bruijn's brief van 26 januari en de geloofwaardigheid die hij zelf hecht aan de prenten van De Bruijn. Was hij misschien toch niet geheel overtuigd?

> Les ruïnes de Persepolis sont le sujet de la deuxième Dissertation, & j'y ai examiné ce que Mrs. Chardin, Le Bruyn & Kempfer en ont dit, en montrent les differences, que se trouvent en assez grand nombre dans leurs descriptions. Mr. Le Bruyn a dessein de défendre ses tailles-douces, & d'illustrer mes remarques... (*Lettres de Critique*, 298)

De Bruijn moet door de bedenkingen van Cuper gemeend hebben dat zijn oprechtheid in twijfel werd getrokken. En het was juist deze eerlijkheid waar hij blijkens de voorwoorden van zijn reisverslagen terecht zo prat op ging. Dit bracht hem ertoe, zoals de net geciteerde briefpassage van Cuper aangeeft, om in 1714 in Amsterdam een (nu zeer zeldzaam) werkje te publiceren met de titel *Aenmerkingen Over de Printverbeeldingen van de Overblyfzelen van het Oude Persepolis, Onlangs uitgegeven door de Heeren Chardin en Kempfer, waer in derzelver mistekeningen en gebreken klaer worden aengewezen, door Cornelis de Bruin*, waarin hij uitgebreider dan in zijn brief van 26 januari aan Cuper de fouten bij Chardin en Kaempfer aantoont en vergelijkt met zijn eigen prenten. Op een van de eerste bladzijden geeft De Bruijn aan waarom hij deze publicatie in het licht heeft gebracht:

> 't Is dan, dat ik door eenige voornaeme en geleerde Heeren verzogt was onderrechting te geeven aangaende het groot verschil, dat gevonden word in de Printverbeeldingen van *Persepolis* in de Reisbeschryving van de Heer *Chardin* en de myne: waerop ik die Heeren het nodige hebben geantwoordt: Doch op dat de nieusgierige Wereld den staet van dit verschil mede begrypen, en naer waerheid oordeelen zoude kunnen, wie van ons beiden geloof verdient, want een is'er zekerlyk aan misgreep schuldig, zou hebbe ik goed geoordeeld, een ieder, is het mogelyk, dienaengaende genoegen te geeven, en ten dien einde al het gene van die befaemde Overblyfzelen, door andere na my in 't licht gebracht is, heel nauwkeurig na te zien, en de tegenstrydigheden en gefingeerde verbeeldingen zoo van 't werk in zyn geheel, als van ieder beeld in 't byzonder, klaer aan te wyzen; zonder evenwel den lof by dien Heeren verdiend te verminderen, of de eere die hen in andere geleerdheid toekomt, te benadeelen, maer enkel om het myne in dat talent te bevestigen. (*Aenmerkingen*, 3-4)

Interessant is dat De Bruijn ook de redenen aangeeft waarom Chardin het mis heeft. Er zijn daarvoor drie oorzaken: een gebrek aan kennis van de oudheden en de tekenkunst, een gebrek aan tijd om alles rustig en nauwkeurig te beschrijven en het gebrekkige werk dat de tekenaars in Europa hebben geleverd die op grond van onzorgvuldige beschrijvingen hun prenten moesten maken:

> ...naemelyk hoe eenige het wit, dat zy beoogden, hebben mis geschooten, veele dwaelingen en verkeerde verbeeldingen opgesteld, zoo uit manquement van kennisse

> der Oudheden of Teekenkonst, ook door kortheid des tyds, die zy daer toe besteedden, alles overgeloopen: Waerdoor dan de Aenteekeningen als een raadzel by een gebracht, en naderhand de Teekeningen eerst werden geformeerd, die onmogelyk met de waerheid kunnen overeen komen. Zoo nu iemand voor loon tot zulks te doen word gebruikt, gelyk de Heer *Chardin* bekend gedaen te hebben, alzoo hyzelf geen Teekenkonst verstond, niet alleen in zijne schriften, maer zelf mondeling aen myn eigen persoon. Zodanige loontrekkers nu zyn door zulke liefde tot waerheid niet aengeprikkeld, die daer toe word vereischt; gelyk in het werk van dien Heer genoegzaam blykt. (*Aenmerkingen*, 5-6)

De voornaamste kritiek die De Bruijn op Chardin heeft is dat hij in zijn prenten aanvullingen geeft die niet met de realiteit overeenkomen, dat figuren worden afgebeeld met onjuiste kleding en/of attributen en dat vaak het aantal afgebeelde figuren op een prent niet met het werkelijke aantal overeenstemt. Ook geeft Chardin in zijn beschrijving onjuiste afmetingen van het paleiscomplex of onderdelen daarvan. De Bruijn's kritiek op Kaempfer is van dezelfde aard. Hij heeft eveneens prenten die in het geheel niet met de situatie ter plaatse overeenkomen. Wanneer De Bruijn Kaempfer's prenten van Naqsh-i Rustam behandelt is hij zelfs zeer fel in zijn kritiek:

> Buiten de beuzelagtigheid van de Printjes worden door dezen schryver veele zaeken vertoond, die daer ter plaetze niet en zyn, en andere, die'er waerlyk gevonden worden, niet vertoond. (*Aenmerkingen*, 35)

Kaempfer geeft hiervoor zelf de schuld aan de graveurs die van zijn originele tekeningen een potje gemaakt zouden hebben:

> Hoewel deze Schryver in de Voorreden van zyn Werk zegt, dat onder andere bezwaerlykheden, hem in het uitgeven van 't zelve ontmoet, de onkunde en botte onwetendheid der Plaetsnyders eene der voornaemste geweest is. Want, vervolgt hy, zy hebben de Beelden, die ik met myn eigen hand correct, en met het origineel overeenkomende, hoewel in verscheide groote, hadde geteekend, niet naer behooren in kleiner form overgebragt, en zodanig mishandeld, dat indien zy niet tot verklaering der zaeken volstreckt noodig hadden geweest, ik dezelve, als een schandvlek van myn Werk, zoude verworpen hebben. (*Aenmerkingen*, 32)

Maar De Bruijn kan het hiermee niet eens zijn en vindt het kwalijk dat Kaempfer alle fouten in zijn prenten toeschrijft aan de graveurs. Ook de originelen en/of beschrijvingen moeten naar zijn mening misvattingen hebben bevat:

> Het is mede qualyk te begrypen, hoe de fauten aen den Plaetsnyder alleen konnen worden toegeschreven, alzoo zy haer moeten reguleren naer de schetzen, of vertellingen die zy daer van ontfangen... (*Aenmerkingen*, 32)

De Bruijn eindigt de verdediging van zijn eigen werkzaamheden met de opmerking dat zijn prenten door de zorgvuldigheid waarmee ze zijn gemaakt boven die van Chardin en Kaempfer moeten worden gesteld: „...ik oordele boven anderen geloof by regtschape Liefhebbers verdiend te hebben" (*Aenmerkingen*, 50). Dit wordt nog eens bevestigd door een aan De Bruijn gerichte brief die als appendix bij de *Aenmerkingen* is opgenomen en als titel heeft meegekregen: *Brief Van een braef Liefhebber der Oudheid, aen my geschreven, vervattende deszelfs oordeel over de*

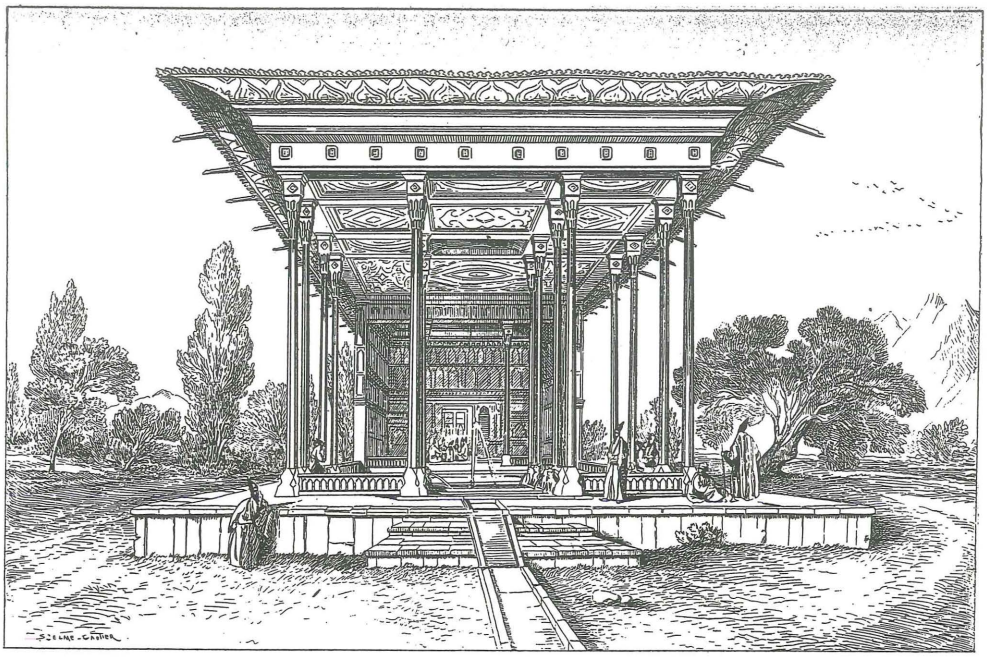

36. Perrot & Chipiez (1890), pl. XLIV, het paviljoen der spiegels te Ispahan dat de inspiratie vormde voor reconstructies van de Apadana

bovengemelde aenmerkingen, hebbende zulks van zyn Ed. speciael verzorgt. De brief is ondertekend met de initialen H.P., ongetwijfeld die van de bovengenoemde Praetorius.

5. Besluit

Het hoeft niet betwijfeld te worden dat de prenten van De Bruijn van grotere nauwkeurigheid en wetenschappelijke waarde zijn dan die van Chardin en Kaempfer, alleen al omdat De Bruijn drie maanden in Persepolis heeft doorgebracht en gewerkt, Chardin slechts vijf dagen en Kaempfer niet meer dan drie. Beide laatsten hebben gewoon te weinig tijd gehad en misten de kundigheid om het gehele paleiscomplex met de vereiste precisie te schetsen en te beschrijven. Het is daarom jammer dat De Bruijn's reisverslag reeds in de 19de eeuw in eigen land in vergetelheid is geraakt en toenmalige reizigers zonder enige kennis of gebruikmaking van het fundamentele werk van deze schilder-reiziger hun reisverslagen publiceerden. Een mooi voorbeeld daarvan is te vinden in de *Nederlandsche Spectator* uit 1873. In een recensie van het reisverslag van Jonkheer T.M. Lycklama à Nyeholt, die Rusland, Perzië, Syrië en Palestina had bereisd, klaagt de recensent over de minimale verwijzingen naar De Bruijn in het verslag van Lycklama en „de miskenning die den moedigen en genialen de Bruijn van zijnen landgenoot is te beurt gevallen" (363). Volgens de recensent had Cornelis de Bruijn een grotere bekendheid verdiend vooral vanwege zijn nauwkeurige prenten en beschrijving van

Persepolis, die wezenlijke bijdragen aan de wetenschappelijke kennis over deze Achaemenidische residentie vormden, en waarmee hij eerdere en latere beschrijvingen verre overtrof. Het is een mening die ook nu nog onze instemming geniet. De stimulans die De Bruijn gegeven heeft aan de wetenschappelijke studie van Persepolis en het Perzische spijkerschrift in Europa is groot geweest en De Bruijn's reisverslag, de basis waarop die bestudering verricht kon worden, was in tegenstelling tot vele andere verslagen betrouwbaar omdat „Deez tekende en schreef niet anders dan hij zag."[12]

In dit artikel wordt verwezen naar de volgende werken die in de catalogus zijn opgenomen: De Bruijn 1711, De Bruijn 1714, Cuper KB verz. Cuper 72G19, Be68b, Dapper 1672, Chardin 1785, Kaempfer 1712, Niebuhr 1772, Hyde 1760, Della Valle 1672. Voor de overige geciteerde literatuur zie de bibliografie achterin.

[12] Dichtregel uit een gedicht door Johannes Brandt aan De Bruijn opgedragen en opgenomen in *Reizen Door de Vermaardste deelen van Klein Asia.*

„ENDE ICK PRESENTEER MIJN LANDT OPEN VOOR DE COOPLUYDEN VAN U LANDT ...". DE VERENIGDE OOSTINDISCHE COMPAGNIE IN PERZIË, 1623-1765.[1]

H.K. s'Jacob

„Ende ick presenteer mijn landt open voor de coopluyden van U landt ..." Dit lazen de HoogMogende Heeren van de Staten-Generaal in maart 1626 in een vertaalde brief van Sjah Abbas I van Perzië (Dunlop ed. 1930, 181). Voor de Portugezen was Perzië toen al meer dan honderd jaar toegankelijk.

1. Hormoez en de handel tussen Azië en Europa

Jan Huygen van Linschoten was één van de eerste Nederlanders die lange tijd onder de Portugezen in Azië woonde en daar een uitgebreid verslag van maakte. Hij bezocht in 1584 Hormoez, een eilandje in de nauwe Straat van Hormoez tussen de Perzische Golf en de Arabische Zee. Van Linschoten beschreef de handel te Hormoez als volgt: „(het eiland) heeft die stapel van geheel Indien, Persen, Arabien ende Turckyen, ende alle die omligghende plaetsen ende contreyen, ende in't ghemeen ist vol Persianen, Armeniers, Turcken ende alle natien, ende oock Venetianen ..." (Itinerario 1955, 35). In Hormoez werden volgens Van Linschoten Oosterse specerijen en edelstenen verhandeld tegen 'Perzische' kleden, Turkse stoffen van kameelhaar, Arabische kruiden en paarden, rozijnen, dadels, noten en andere lekkernijen. Bovendien konden er Perzische munten, de larijnen, ingekocht worden.

Hormoez was een stapelhaven. Zulke havens ontstaan niet willekeurig; de omstandigheden moeten daar gunstig voor zijn. Zij kunnen voortvloeien uit permanente geografische factoren, uit de mogelijkheid verbindingen te leggen tussen gebieden waar vraag is naar wederzijdse produkten, en uit de steeds wisselende politieke situatie. De kaart van het oostelijke wereldhalfrond laat zien dat Azië en Europa grotendeels één landmassa vormen: Eurazië. De verbindingen over deze landmassa lopen in eerste instantie over land, maar zij kunnen ook langs de kust over zee gelegd worden. De eilanden in het Zuidoosten van Azië: de Indonesische archipel, de Filippijnen en Japan kunnen alleen over zee bereikt worden. Er is een weg tussen Azië en Europa die grotendeels over zee gaat, namelijk langs de kust van het Aziatische vasteland, via de Perzische Golf of de Rode Zee, langs een relatief kort landtraject naar de Middellandse Zee. Over het landtraject ging de reis in karavanen.

[1] Veel dank ben ik verschuldigd aan de studenten in mijn werkcollege die openhartig kritiek op de eerste versie van mijn artikel leverden. Het zijn Jeroen ten Dam, Hendie Deykers, Anneke ten Koppel, Jeroen Mäkel, Cecil Scholten, Wendy Schutte, Irma Twickler en Ineke v.d. Werf.

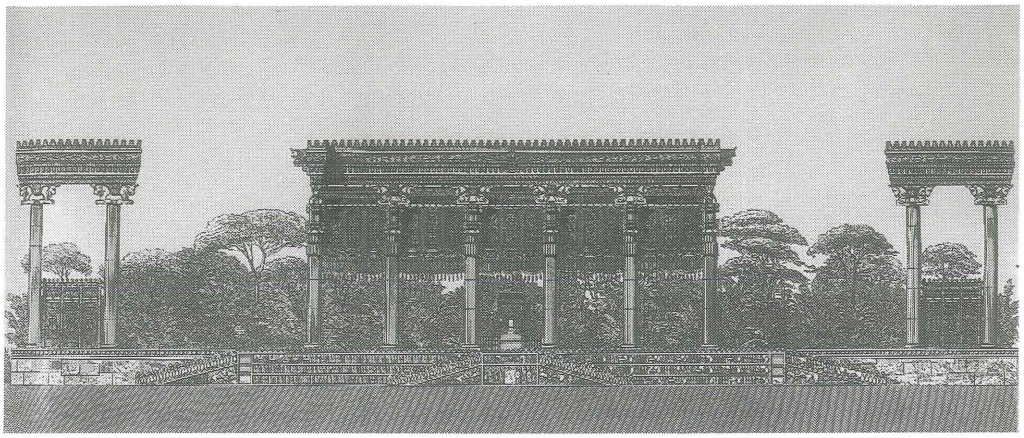

37. Perrot & Chipiez,(1890) pl. IV, Reconstructie van Apadana door Chipiez

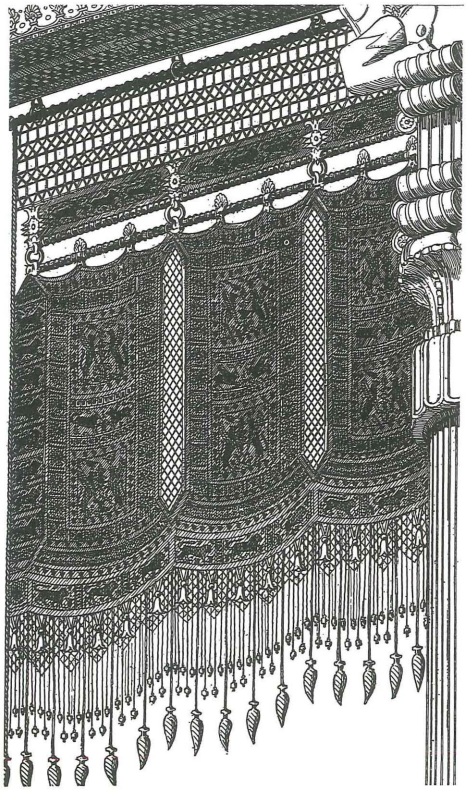

38. Perrot & Chipiez, (1890), fig. 437, detail van reconstructie van Apadana door Chipiez

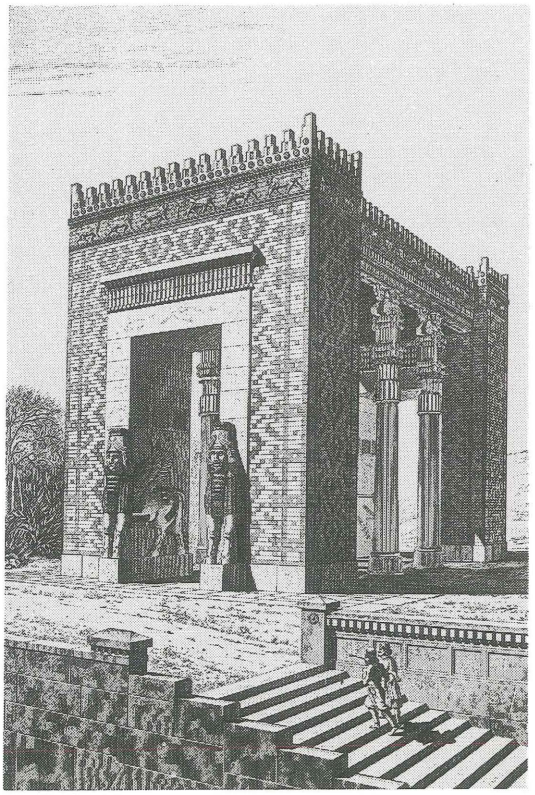

39. Perrot & Chipiez, pl. III, reconstructie van 'Poort van alle Landen' door Chipiez

Hormoez lag op deze karavaanroute. Het was zeer geschikt om waren uit het Oosten te verkopen en er waren uit het Noorden voor in te kopen. Azië had Europa enkele bijzondere produkten te bieden: specerijen, textiele stoffen, zijde, edelstenen om de voornaamste te noemen. Wat Europa in ruil aan Azië te bieden had was minder duidelijk. Natuurlijk konden de Aziatische produkten met edele metalen in de vorm van geld betaald worden. De Europeanen waren er echter niet happig op hun kostbare geld naar Azië uit te voeren.

De handel tussen Azië en Europa baande ook een weg voor culturele contacten. Soms waren er kooplieden met enige eruditie die hun waarnemingen en belevenissen op papier zetten. Meer uitgebreide kennis over de Oost werd vergaard door reizigers. Zij volgden de handelswegen en stelden hun avonturen te boek. In Europa was er veel belangstelling voor deze curieuze verhalen.

2. De weg rond de Kaap

De mens heeft echter meer pijlen op zijn boog. Hij kan nieuwe technieken creëren en die uitbuiten. Azië was tot aan de industriële revolutie technisch zeker niet minder ontwikkeld dan Europa, maar Europa zette de techniek in om rijkdom te verwerven en winst te maken. De Portugezen ontwikkelden nieuwe scheepstypen en navigatietechnieken, waarmee zij de Atlantische Oceaan bedwongen. Vasco da Gama voer in november 1497 rond Kaap de Goede Hoop en verder over de Indische Oceaan naar de westkust van India. Toen zijn vloot van vier schepen op 20 mei 1498 even ten noorden van Calicut het anker liet vallen, was een nieuwe zeeweg tussen Europa en Azië geopend (Diffie/Winius 1977,176-181). De Portugezen zouden de Aziatische wateren via de achterdeur bij de Kaap de Goede Hoop onveilig gaan maken.

De nieuwe route rond de Kaap veroorzaakte een revolutie in de contacten tussen Azië en Europa. Had Europa voordien Aziatische produkten, nadat ze door vele handen waren gegaan, in de handelssteden van de Levant opgekocht, nu kochten de Portugezen ze zo dicht mogelijk bij de produktieplaatsen in en vervoerden ze zelf over zee rond de Kaap naar Europa. Zij probeerden bovendien de handelsstromen in Azië vanuit stategisch gelegen steunpunten te beheersen en de karavaanroute af te sluiten. Daarom legden ze in 1515 in Hormoez een garnizoen (Steensgaard 1974, 193). In de afsluiting van de karavaanroute slaagden zij niet; de oude route en de nieuwe bleven concurreren.

3. De EIC en de VOC

Op het einde van de zestiende eeuw verschenen echter ook de Engelsen en de Nederlanders op de zeeroute naar Azië. Zo werd het Portugese monopolie pas na bijna honderd jaar doorbroken. In 1589 voeren voor de eerste maal Engelse schepen rond de Kaap naar Azië. Deze reis bracht echter weinig op (Dunlop ed. 1930, X-XI). De eerste Nederlandse tocht naar Azië in 1595-1597 was financieel geen echt succes, maar één ding was nu wel duidelijk: de Portugezen konden anderen de vaart rond de Kaap niet meer beletten (Gaastra 1982, 14). Gezamenlijk

optreden bij zulke verre, dure en gevaarlijke reizen, en het uitsluiten van concurrentie door landgenoten leek geboden. Daarom richtten de Engelsen in 1600 hun East India Company (EIC) op. De Nederlanders volgden in 1602 met hun Verenigde Oostindische Compagnie (VOC). Beide maatschappijen hadden een monopolie voor de vaart op Azië.

De Portugezen hadden op het eind van de vijftiende eeuw met het vinden van de zeeweg naar Azië een geografische revolutie bewerkstelligd. De Engelsen en Nederlanders brachten met hun vaart via de Kaap een economische revolutie tot stand: de handelsstroom via de karavaanroute moest nu echt wijken voor die via de Kaap. Hadden de Levant en de landen rond de Middellandse Zee voordien nog peper gekregen via de karavaanroute, in 1614 en 1615 exporteerden de Engelsen voor het eerst peper naar deze streken. Peper aangevoerd via de zeeroute rond de Kaap kon dus concurreren met die aangevoerd langs de karavaanweg. Met de Perzische ruwe zijde ging dat evenwel moeilijker. Deze bleef Europa bereiken via de oude route (Steensgaard 1974, 169-174).

Politieke veranderingen in het Perzische Rijk maakten het voor de EIC en de VOC mogelijk om daar ruwe zijde in te kopen en ze via de Kaap naar Europa te vervoeren. De dynastie van de Safaviden, die onder Sjah Ismaïl (1501-1524) was begonnen Perzië te verenigen, bereikte onder Sjah Abbas I, of de Grote (1588-1629), het toppunt van haar macht. Abbas bedreef politiek op wereldschaal: hij zond gezanten naar Europa om er bondgenoten tegen het Ottomaanse Rijk te vinden en hij bedreef economische politiek.

Wat de zijde betreft bestond deze economische politiek van Abbas uit twee elkaar aanvullende maatregelen. Hij maakte de verkoop tot een koninklijk monopolie en hij verzekerde zich van nieuwe afnemers door de EIC en de VOC in Perzië toe te laten (Steensgaard 1974, 334). Daarmee waren de Portugezen van het 'Perzische' tapijt verdreven. Hun reeds afbrokkelende macht had in de Perzische Golf een gevoelige klap gekregen door de uitbreiding van de invloed van de Safaviden over Zuid-Perzië. De Perzen hadden de Portugezen in 1601 uit Bahrain verdreven; in 1614 deden zij hetzelfde in Gamron, dat later Bandar Abbas werd genoemd (Steensgaard 1974, 231, 296). De voor de Portugezen beslissende klap was het verlies van Hormoez. Perzische troepen gesteund door Engelse schepen namen deze sleutel tot de Perzische Golf in 1622 in (Steensgaard 1974, 336-343). Deze Portugese verliezen illustreerden de nieuwe machtsverhoudingen: de gestage opbouw van zeerijken door de EIC en de VOC ten koste van het Portugese zeerijk. Met een bewuste economische politiek koos Sjah Abbas, als gelijke van de Europeanen, in plaats van de Portugezen de Engelsen en Nederlanders als afnemers van zijde.

4. De positie van de EIC en de VOC in Perzië

De commerciële activiteiten van de EIC in Perzië begonnen in 1616. De Compagnie hoopte in Perzië Engelse wollen stoffen, waarvan haar handelskantoor in Suratte (India) grote voorraden had, af te zetten. Uit het *firman* dat Sjah Abbas in 1617 de Engelsen verleende, blijkt dat hij er wel voor voelde om met hen handel te

drijven. Naast concessies op godsdienstig gebied — onder andere het bouwen van christelijke kerken en het inrichten van een dito begraafplaats — kregen de Engelsen vrijstelling van in- en uitvoerrechten. Spoedig werden zij tevens betrokken bij de strijd van Abbas tegen de Portugezen. Deze vreesden dat de Engelsen het monopolie van de inkoop van zijde zouden verkrijgen en daarom vielen zij in 1620 Engelse handelsschepen aan. Zij dolven evenwel het onderspit. Na deze vijandelijke daad hadden de Engelsen alle recht om de Portugezen in de Perzische Golf te bestrijden. In 1621 verscheen er weer een Engelse vloot. Sjah Abbas vroeg de kapiteins van deze schepen een gezamenlijke aanval op het Portugese fort op Hormoez te ondernemen. Omdat zij vreesden dat Abbas als drukmiddel het vervoer van zijde van Isfahan naar de kust zou verhinderen, gingen de kapiteins daar op in. Hormoez werd, zoals reeds vermeld, in het begin van 1622 ingenomen (Steensgaard 1974, 323-343).

Sjah Abbas had de Engelsen gebruikt om de Portugezen uit hun arendsnest Hormoez te verdrijven, maar hij stond de EIC niet toe hun positie over te nemen. De Compagnie mocht zich op het vasteland in Bandar Abbas vestigen. Daar kon Abbas de Engelsen in bedwang houden. Omdat hij niet over een vloot beschikte, zou dat op het eiland Hormoez onmogelijk geweest zijn (Steensgaard 1974, 345-347).

De bevoorrechte positie die de EIC in Perzië had gekregen, was een uitdaging voor de VOC. Aanvankelijk had de Nederlandse compagnie Engelse voorstellen voor gezamenlijke handel afgehouden, maar nu besloot zij zelfstandig door te tasten. Huybert Visnich werd naar Perzië gezonden. Hij was uitermate geschikt om de Compagnie daar te vertegenwoordigen. Hij had in de Levant als particulier handel gedreven; hij kende Arabisch en waarschijnlijk Turks en had in India van een Perzisch gezant aanbevelingsbrieven voor hoge ambtenaren in Perzië gekregen (Meilink-Roelofsz 1974, 7-8, 11-15).

Visnich kwam in juni 1623 in Perzië aan en sloot er in november een zeer voordelige overeenkomst met de Sjah. De VOC kon ongestoord en relatief goedkoop handeldrijven in Perzië, doordat haar waren niet gecontroleerd zouden worden en zij de gangbare huurprijzen voor lastdieren, vooral kamelen, zou betalen. Veiligheid en persoonlijke vrijheid werden de Nederlanders in zoverre gegarandeerd dat zij hun eigen mensen zelf mochten berechten, gestolen goederen zouden terugkrijgen en vrijheid van godsdienst hadden. Aziaten in dienst van de Compagnie zouden met rust gelaten worden. De VOC kreeg evenwel geen vrijstelling van in- en uitvoerrrechten en zij moest met de lokale heersers afspraken maken over de tollen die langs de handelswegen werden geheven (Meilink-Roelofsz 1974, 18-19). Hier zouden nog vele geschillen over rijzen.

De VOC vestigde zich in Perzië vooral om er ruwe zijde in te kopen voor de Europese markt. Zij ondervond daarbij concurrentie van de Engelsen, maar ook van de export van zijde via de karavaanroutes. Wanneer er oorlog tussen Perzië en het Ottomaanse Rijk was, waren deze routes te gevaarlijk, maar in vredestijd waren er voldoende, vooral Armeense, handelaren die de zijde opkochten en tegen betaling van een tolrecht over land mochten uitvoeren. Sjah Abbas had zo met zijn

monopolie van de zijdeverkoop een gunstige positie. Hij beschikte in vredestijd over drie groepen van afnemers, in oorlogstijd over twee, die hij tegen elkaar kon uitspelen (Meilink-Roelofsz 1974, 1; Steensgaard 1974, 377-381). Vooral in oorlogstijd streefde Abbas er naar om de zijde door de Europese compagnieën via de Kaap naar Europa te laten exporteren (Steensgaard 1974, 369). De Engelsen maakten daar slecht gebruik van, maar de VOC zette zich constant met grote kracht in voor de handel op Perzië (Steensgaard 1974, 367-375).

De VOC buitte de mogelijkheden van de intra-Aziatische handel goed uit. Gouverneur-Generaal Jan Pietersz Coen schilderde in 1619 met verve hoe de VOC allerlei Aziatische waren tegen elkaar kon verhandelen. Zo zou de Compagnie in Azië contant geld verdienen, waarmee de export naar Europa gefinancierd kon worden. Als de Heren Bewindhebbers maar voldoende schepen zonden om de handel in Azië mogelijk te maken, dan zou het zenden van geld overbodig worden (Jan Pietersz. Coen I, 1919, 485-486). De Engelsen konden daarentegen in Perzië naast geld voornamelijk slechts Europese goederen, vooral wollen stoffen, aanbieden. De Nederlanders voerden in Perzië voornamelijk peper uit Azië aan, hoewel zij er niet in slaagden het zenden van geld geheel overbodig te maken (Steensgaard 1974, 375).

In 1626 sloot de VOC met Mulaim Beg, die voor de Sjah de zijdeverkoop behartigde, een driejarig handelscontract. De Compagnie zou voor f 1.600.000,— zijde inkopen, voor een kwart te betalen met geld, het overige in ruil voor waren, tegen respectievelijk 45 en 48 toman per kameellast, waarbij de toman op f 40,— werd gesteld. Zo hoopte Visnich 2500 à 3000 balen te verwerven die bij inkoop f 5,— per Amsterdams pond kostten en bij verkoop op de Amsterdamse markt f 10,— moesten opbrengen, dus 100% winst (Dunlop ed. 1930, 184-186). Dit contract bleek voor Mulaim Beg geen succes te zijn. De VOC leverde een ander assortiment goederen dan overeengekomen was en helemaal geen geld. Mulaim Beg slaagde er niet in een aanzienlijke prijsdaling van de goederen door beide compagnieën geimporteerd te voorkomen. Aangezien hij tegen vaste prijzen vaste hoeveelheden van de compagnieën moest kopen, was hij het slachtoffer van de prijsdaling (Steensgaard 1974, 380-385).

Met de dood van Sjah Abbas in januari 1629 begon een langzame ondermijning van de door hem geëntameerde handelspolitiek. Zijn opvolger Sjah Safi en diens dienaren bleken niet in staat het monopolie op de zijde te handhaven en daarmee mislukten de pogingen om de hele export naar Europa via de zeeroute om de Kaap te leiden. De karavaanroute en de zeeroute bleven voor de Perzische zijde alternatieven (Steensgaard 1974, 385-386). Door de onzekerheden in de zijde-aanvoer kregen zowel de Engelse, als de Nederlandse vestiging een ander karakter. Na 1641 kocht de VOC slechts zijde voor zover zij die van de Sjah moest afnemen om haar bevoorrechte positie in Perzië te behouden. In ruil werden goederen aangeboden, maar deze werden ook voor contant geld verkocht waarvan een deel elders geïnvesteerd werd. Zo kostte de vestiging in Perzië de VOC geen geld, integendeel zij leverde geld op. Na 1643-44 was zij van inkoop- tot verkoopkantoor geworden (Steensgaard 1974, 385-394).

De totale jaarlijkse export van Perzische zijde door EIC en VOC is door Steensgaard onder voorbehoud gekwantificeerd. Hij stelde op basis van cijfers verzameld uit verschillende compagnies bronnen een tabel samen over de periode 1618/19 tot 1645/46. De EIC exporteerde bijna voortdurend zijde van 1618/19 tot 1640/41 met een maximum van 938 balen van 100 kg in 1627/28 en een minimum van 43 balen in 1640/41. De VOC exporteerde bijna voortdurend zijde van 1624/25 tot 1645/46. Haar minimale uitvoer bedroeg 52 balen in 1645/46 tot een maximum van 1620 balen in 1637/38 (Steensgaard 1974, 395).

De EIC en de VOC dreven niet alleen zelf handel, zij vervoerden ook Aziatische handelaren met hun goederen op hun schepen. Wat Perzië betreft was er een levendige Aziatische kramerhandel op de route Suratte - Bandar Abbas v.v. De compagnieën trokken zo enerzijds inkomsten uit de handel van Aziaten, anderzijds verschaften zij scheepsruimte aan hun concurrenten. Doordat zowel de EIC als de VOC dit deden, hielden zij elkaar in de tang, waar de Aziatische kramers weer gebruik van konden maken (Steensgaard 1974, 400-404).

5. De VOC in Perzië tot ongeveer 1645

De diplomatieke betrekkingen en de handel van de Republiek met Moslim landen, vooral het Ottomaanse Rijk, maar ook Perzië, stimuleerden de bestudering van het Arabisch, Turks en Perzisch. Hoogleraren aan de universiteit te Leiden kregen van de Staten-Generaal brieven van gezanten ter vertaling en kooplieden vroegen hulp bij hun handelscorrespondentie (Juynboll 1931, 11, 43, 44, 51, 175; Nat 1929, 57, 69).

De eerste vertegenwoordiger van de VOC in Perzië, Huybert Visnich, beleefde daar glorieuze tijden. Hij had bijzonder goede relaties met Sjah Abbas en vele contacten met Armeense kooplieden, die een sleutelrol in de Perzische handel speelden. Visnich trouwde met een Armeense, bij wie hij twee kinderen kreeg. Maar hij trad te eigengereid op voor een dienaar van de Compagnie. Zijn ervaring als particulier koopman in Aleppo zal daartoe bijgedragen kunnen hebben (Meilink-Roelofsz 1974, 25-26).

Visnich dreef ook handel voor eigen rekening. Dat was dienaren van de VOC niet toegestaan, maar zij deden het toch en Visnich beslist niet op kleine schaal. Sjah Abbas stelde de contacten met hem zeer op prijs, maar wilde toch graag onderhandelen met een ambassadeur van een niveau dat bij hem als Sjah paste. Hij zond in 1625 een hooggeplaatste gezant samen met de Nederlander Jan van Hasselt, die al jaren als hofschilder voor hem werkte, naar de Republiek om te vragen een gezant van aanzien naar Perzië af te vaardigen. De Staten-Generaal en de bewindhebbers van de Compagnie zaten nogal met dat gezantschap in hun maag. Zij wilden de betrekkingen met het Ottomaanse Rijk niet vertroebelen door een te grote toenadering tot haar traditionele vijand Perzië (Meilink-Roelofsz 1974, 23, 26, 28-29).

De Sjah kreeg zijn Nederlandse ambassadeur, maar hooggeplaatst en ervaren was die niet. Jan Smidt, die van 1628-1630 in Perzië vertoefde, was een failliet gegane koopman met geen enkele Aziatische ervaring. Hij bereikte weinig, maar liet wel

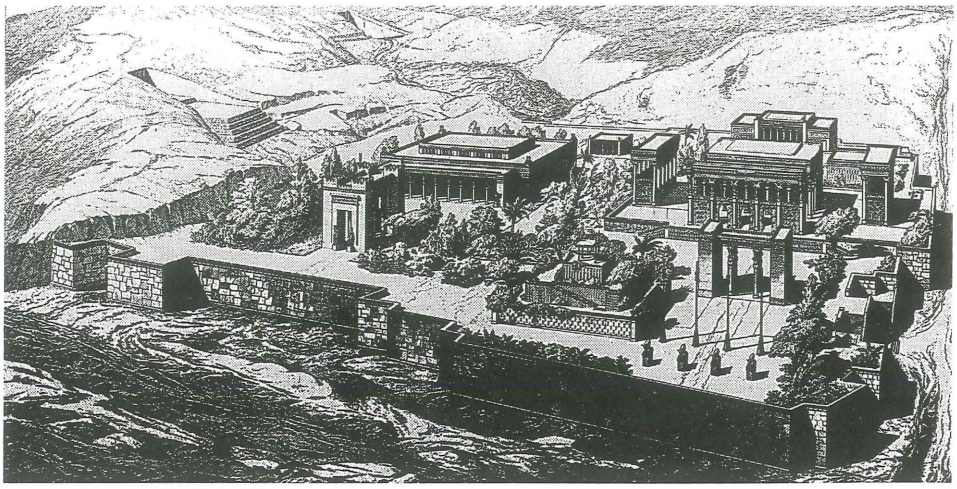

40. Perrot & Chipiez (1890), pl. X, Reconstructie van het gehele paleisterras door Chipiez

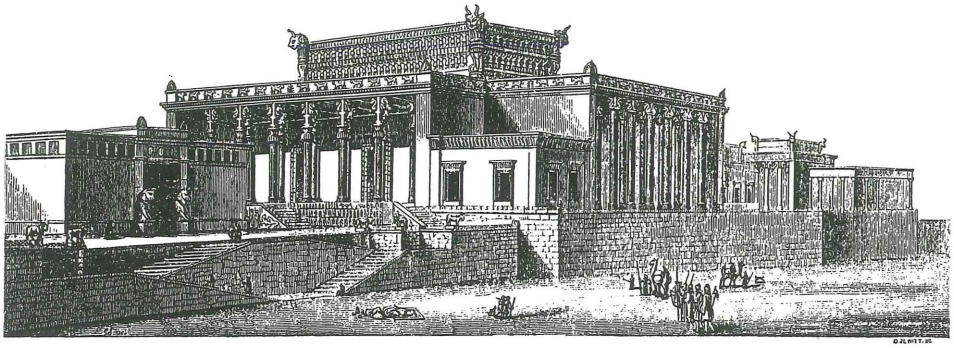

41. Fergusson (1851), reconstructie van Apadana

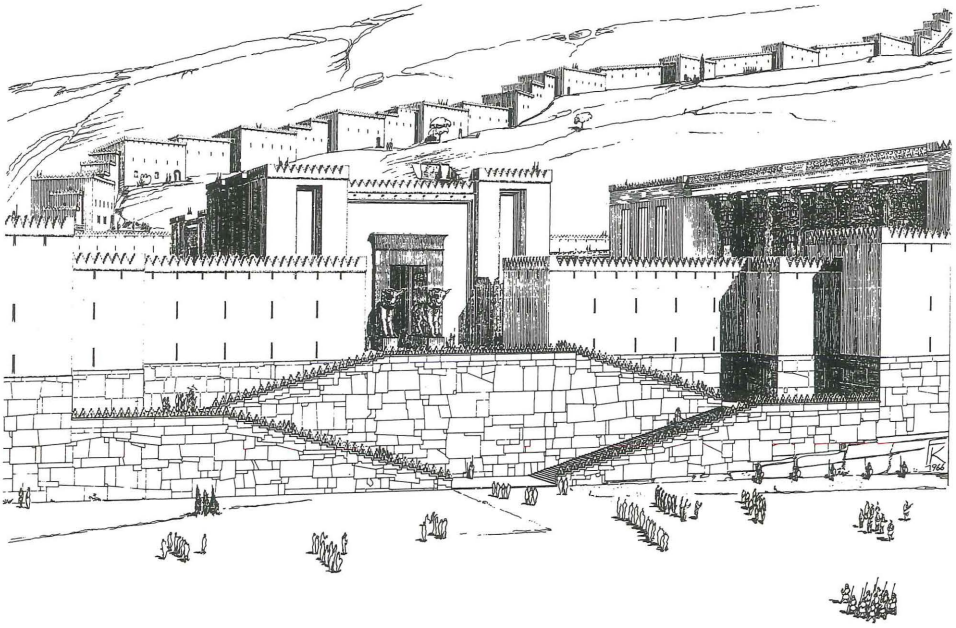

42. Krefter (1971), Beilage 21, reconstructie van 'Poort van alle Landen' en Apadana

een uitgebreid reisverhaal na (Meilink-Roelofsz 1974, 29; Dunlop ed. 1930, LXXIV, 729-761). De onervarenheid van Smidt steekt schril af bij de ervarenheid van Visnich. Na Smidt gingen er nog veel VOC-kooplieden en gezanten naar het Perzische hof, maar geen van hen had de kwaliteiten van Visnich.

Visnichs leven eindigde vrij droevig. De bewindhebbers van de VOC in Nederland stonden al langer kritisch tegenover hem, maar Gouverneur-Generaal Coen beschermde hem voortdurend. Er werd een VOC-beambte naar Perzië gezonden om Visnichs doen en laten te onderzoeken, maar deze kreeg niet veel greep op hem of wilde geen greep op hem krijgen, omdat hij zelf particuliere handel wilde drijven. Visnichs vrij comfortabele positie in zijn 'vrijgebied' Perzië werd ondermijnd door de dood van Sjah Abbas en van Gouverneur-Generaal Coen, beide in 1629. Zijn opvolger Antonio del Court dreef Visnich voorzichtig in het nauw en daarom probeerde deze om over de karavaanroute naar Nederland terug te keren. Een eenheid Ottomaanse Turken — Perzië was weer in oorlog met de Turken — nam hem echter gevangen en doodde hem (Meilink-Roelofsz 1974, 23-25, 28-33).

In het Perzische Rijk bracht iedere troonswisseling grote onrust. Een nieuwe Sjah moest weer een eigen machtsbasis opbouwen en eigen gunstelingen aanstellen. Hij erkende verdragen door zijn voorganger gesloten niet. Zo werd na de dood van Abbas het verdrag van 1623 tussen de VOC en Perzië herzien. Sjah Safi gaf de VOC nu duidelijk geen vrijstelling meer van in- en uitvoerrechten; tollen onderweg zouden naar gebruik geheven worden en de Compagnie mocht geen Protestantse kerk meer bouwen, maar nog wel eigen kerkhoven hebben (Dunlop ed. 1930, 679-682).

De VOC dreef haar handel vanuit handelskantoren, vaak aangeduid als loge of factorij. Het hoofdkantoor was in Bandar Abbas, voor de VOC Gamron. De loge in Isfahan had een zekere allure met twee tuinen, een stoeterij en binnenin stoffering met karpetten en fluwelen kussens. Vanaf 1631 had de VOC ook nog een loge in Lar, gelegen op de karavaanroute van Isfahan naar Bandar Abbas. Deze diende voornamelijk als pleisterplaats (Meilink-Roelofsz 1974, 16-17). Op de route van Isfahan naar Bandar Abbas lag Persepolis. De dienaren van de VOC die er langs kwamen, hebben er echter nauwelijks gewag van gemaakt. De opperkoopman van de loge te Isfahan onderhield vooral de contacten met het Perzische hof. Daarom moest hij niet alleen een goed koopman, maar ook een hoveling zijn die bovendien direct met de Perzen in hun taal kon onderhandelen. Als het laatste niet het geval was, dan moest hij zich op tolken verlaten „... die, schoon zij 't al beter weten, uyt eerbied, en een al te groote vreeze voor den Koning, en de Hovelingen, de zaaken dikwijls zoo niet recht durven voorstellen, waar bij dan de E. Maatschappij zomtijds door een qualijk verstaan of vertaald woord, zeer groote schade komt te lijden, 't geen de ervarenheid nu en dan al eens geleerd heeft" (Valentijn V, 1726, 219).

De zijde die de VOC van de handelsvertegenwoordiger of factor van de Sjah inkocht, kwam voornamelijk uit Gilan en Quazvin ten zuidwesten van de Kaspische Zee. Per karavaan kwam ze naar Isfahan waar de transacties met de Compagnie plaatsvonden. De Nederlanders begrepen zeer goed dat de zijdeleverantie bevorderd

kon worden door geschenken aan de Sjah, zijn gunstelingen of aan machthebbers in de produktiegebieden te geven. Als de macht van de Sjah groot was, kon hij het koninklijke zijdemonopolie handhaven, maar bij een zwakke Sjah sloegen partikuliere handelaren, vooral Armeniërs, hun slag. De Sjah of zijn dienaren waren dan tevreden met het recht dat deze kooplieden aan hen betaalden voor de zijde die zij inkochten (Meilink-Roelofsz 1974, 38-39).

6. De VOC in Perzië tot 1765

Een handzaam overzicht van de aktiviteiten van de VOC in Perzië tot het sluiten van de loges is te vinden in een zogenaamde Radicale beschrijving, opgesteld in 1756 in het kader van de beraadslagingen over deze sluiting (ARA - 2e afd. Collectie 57, G.J.C. Schneither nr. 132). Tenzij anders vermeld, is het volgende gebaseerd op dit ongepagineerde stuk.

In de jaren 1644-1648 zond de VOC-factorij te Bandar Abbas regelmatig vertegenwoordigers naar het hof van de Sjah. Deze missies hadden weinig succes. Dat was ook het geval met de ambassade van het lid van het college van Gouverneur-Generaal en Raden Joan Cunaeus. Hij bezocht de Sjah in 1652. Net als Jan Smidt was hij een nieuweling in de diplomatie ten aanzien van Perzië (Hotz ed. 1908, XXIX-XXXIV). Door toeval werd het journaal dat Cornelis Speelman van deze ambassade bijhield, van cultureel belang. Er komt een preciese en zakelijke beschrijving van Persepolis in voor. Hier zal waarschijnlijk de tweede man in het gezantschap Philip Angel, die tevens schilder was, de hand in gehad hebben. Zeker is dat hij de nauwkeurige afbeelding van de ruïnes vervaardigde. Angel werkte van 1652 tot 1655 als schilder aan het Perzische hof (Hotz ed. 1908, XXXI, XLII, LXXXIII-LXXXV, XCI-XCIII, 107-119).

Vanaf 1652 trad er een verbetering op in de betrekkingen tussen de VOC en Perzië. Sjah Abbas II, die in 1642 Sjah Safi was opgevolgd, had, toen hij volwassen was geworden, zelf het bestuur ter hand genomen. De VOC hoopte dat „... regt en geregtigheid in steede van geweld en dwingelandyen haare differenten zoude decideeren". Dat sloeg op de geschillen met de Perzische autoriteiten. Het ging goed met de handel: er werden geen rechten geheven op de VOC-invoer, noch op de zijde en de zijdeleveranties liepen op.

Na de dood van Abbas II in 1666 kwamen de tijden van 1629-1652 weer terug. Zijn opvolger Safi II was volgens de VOC zorgeloos; hij had zijn dienaren niet in de hand en was verslaafd aan de drank. De Perzische machthebber in Bandar Abbas, door de Nederlanders de hertog van Gamron genoemd, ruïneerde door zijn tiranniek optreden de handel. In 1678 waren vele kooplieden vertrokken en de VOC, die wegens slechte afzet in Europa weinig behoefte aan zijde had, werd gedwongen deze toch af te nemen. Daartoe was zij overigens verplicht, omdat er in 1652 overeengekomen was dat zij 300 balen per jaar zou afnemen. Toen de VOC in 1681 probeerde om slechts 150 balen te kopen, zou volgens de Radicale beschrijving de handelsvertegenwoordiger van de Sjah hierop geantwoord hebben: „... dat met geen kraamer maar met een Koning te doen hadden die het contract in 't geheel

voldaan begeerde en zoo wij dat niet konde aaneemen waarom daar in zijn land bleeven".

Omdat eerbied voor de VOC bij de Perzische machthebbers ver te zoeken was, werd besloten een vlootaktie te ondernemen. Met vier schepen en een hoeker nam de VOC in 1684 het eilandje Qishm in de Straat van Hormoez in, maar in de erop volgende onderhandelingen met het Perzische hof willigde de Compagnie alle Perzische eisen in. Tot de val van het Safavidenrijk in 1722 probeerden de Perzen op één of andere manier inkomsten uit de VOC-vestigingen te krijgen of in de vorm van tollen, of door verkoop van zijde, dan wel in geschenken in ruil voor toestemming om handel te drijven. De VOC zond met tussenpozen gezanten naar het hof: in 1690 Jan van Leene, direct daarna en in 1701 het hoofd van de loge Jacob Hoogkamer, in 1717 de directeur van de loge in Suratte Jan Joshua Ketelaar. De prijs van een baal zijde, die bij de komst van de VOC in Perzië op 50 toman was vastgesteld, zou eind 1694 niet meer dan 44 toman hoeven te bedragen. In 1701 werd afgesproken dat de Compagnie maar 100 balen zijde hoefde af te nemen.

De politieke instabiliteit van het Safavidenrijk en de afpersingen door plaatselijke machthebbers betekenden echter niet dat de VOC in eigen ogen in Perzië verlies leed. Tot 1712 zou de winst 4 à 5 ton per jaar bedragen hebben, nadien werd er verlies geleden. Deze winst kwam zeker niet meer voort uit de zijdehandel, maar uit de verkoop van andere waren. De loges in Perzië waren een schakel in het netwerk van de inter-Aziatische handel van de VOC. In 1756 behoorden de winsten echter al lang tot het verleden. De conclusie van de Radicale beschrijving luidt dan ook: het Perzische Rijk is een ruïne, redres is niet te verwachten, sluit daarom de loges. In 1758 kwam er een einde aan 135 jaar aanwezigheid van VOC-kooplieden in Bandar Abbas.

Toen na 1722 de handel van de VOC in Perzië steeds moeilijker liep, was er meer aandacht besteed aan de loge in Basra, gelegen aan de mond van Euphraat en Tigris. Een zeer kleurrijke figuur was daar vanaf 1749 de VOC-resident van aristocratische huize Tido Frederik Baron von Inn- und Kniphausen. Hij maakte zich evenwel in Basra onmogelijk en stichtte toen op Kharg voor de Perzische kust bij Bandar Rig een soort vrijhaven onder VOC-vlag. Deze eigenzinnige aktie liep op niets uit. In 1765 bezette de Perzische machthebber over Bandar Rig het eiland Kharg zonder veel moeite. De VOC, die zelf al van Kharg af wilde, legde zich daar bij neer (Meilink-Roelfsz 1967, 480-488).

7. *Slot*

De betrekkingen tussen de VOC en Perzië kwamen tot stand, doordat Sjah Abbas I een duidelijke expansie- en handelspolitiek voerde. De EIC en de VOC speelden daarop in; zij wilden de Perzische zijde inkopen om die via de zeeweg om de Kaap naar Europa te vervoeren en ze daar met goede winst af te zetten. Vanaf de jaren veertig van de zeventiende eeuw waren de VOC-loges in Perzië geen inkoopkantoren van zijde meer, maar afzetkantoren van allerlei Aziatische waren. De VOC schipperde onder de politieke instabiliteit van het Safavidenrijk na Sjah

Abbas I aardig door en behaalde nog tot 1712 winst. In het midden van de achttiende eeuw hadden de Perzische kantoren zichzelf echter overleefd. De Compagnie moest in deze jaren in haar totaliteit het oog goed in het zeil houden. Het ene plan tot hervorming volgde op het andere (Steur 1984, passim). In werkelijkheid gebeurde er echter niet veel. Onder het weinige dat wel gebeurde was de sluiting van de loges in Perzië. De VOC was door Sjah Abbas toegelaten in Perzië; zij vertrok zonder verlof te vragen.

In dit artikel wordt verwezen naar de volgende in de catalogus opgenomen werken: Cunaeus (ed. Hotz 1908); Valentijn 1726. De overige geciteerde literatuur is te vinden in de literatuurlijst achterin deze bundel.

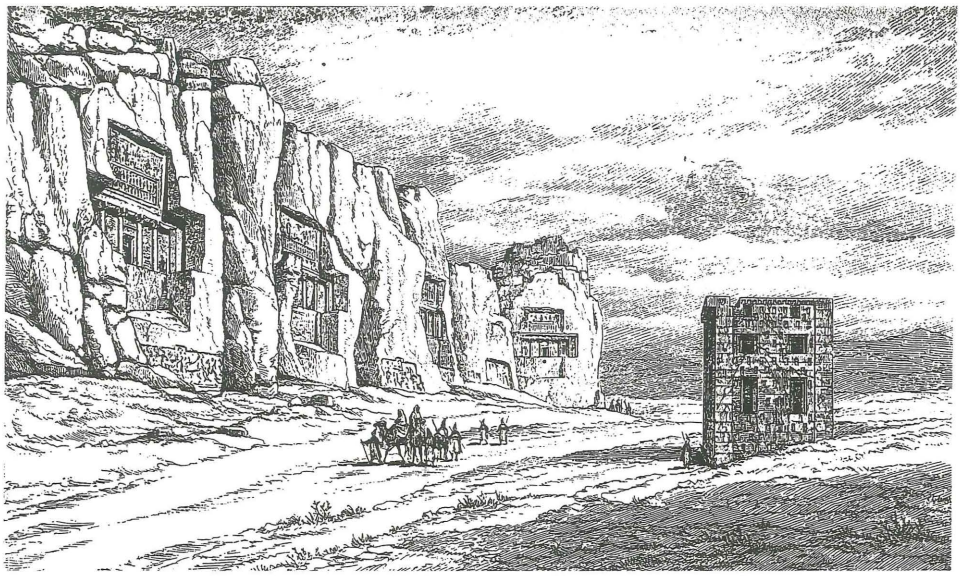

43. Overzicht van de necropool van Naqsh-i Rustam, uit Perrot & Chipiez (fig. 384), naar Flandin & Coste, CLXXII

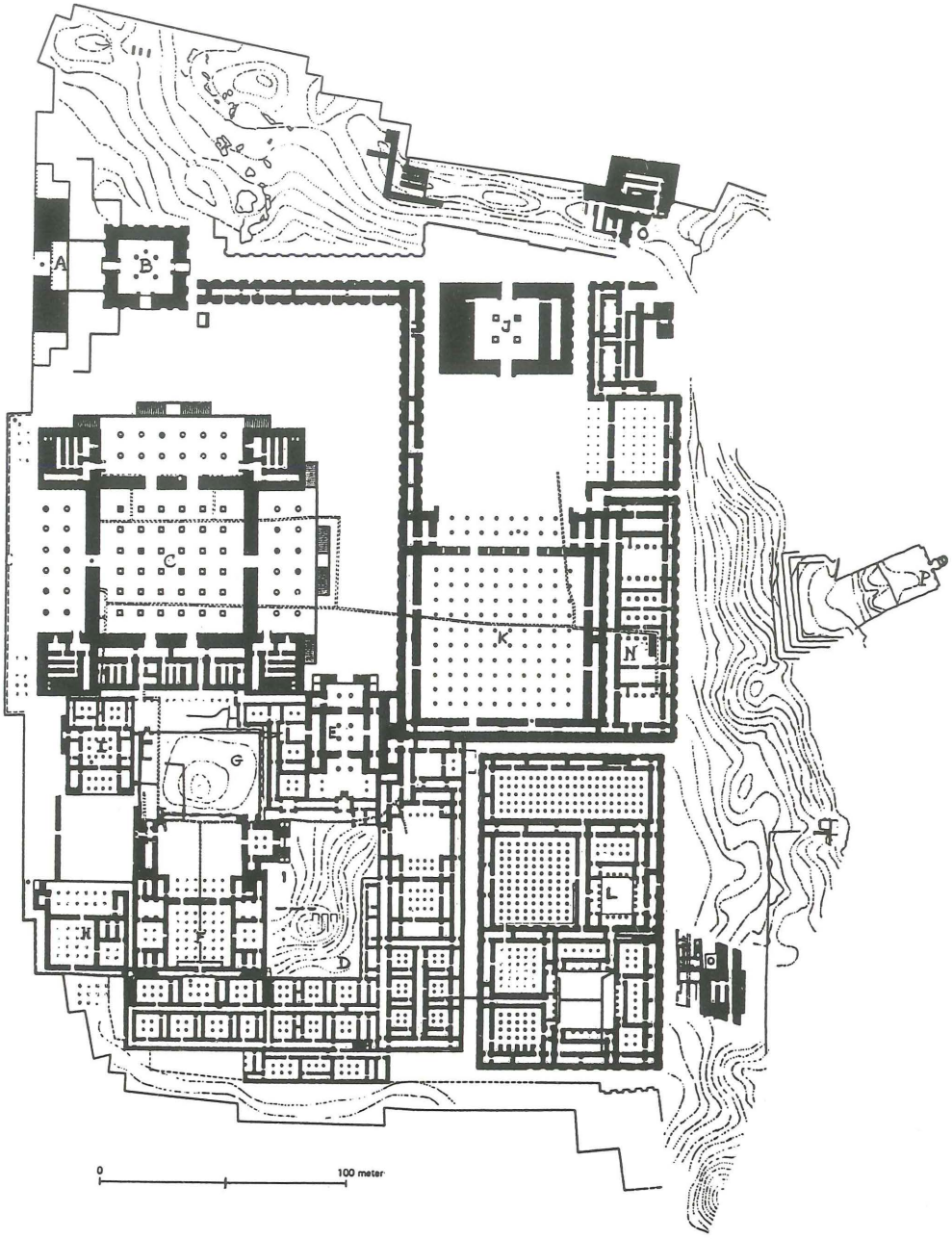

44. Plattegrond van de paleizen van Persepolis, (naar E.F. Schmidt.)
Legenda: A - toegangstrap; B - Poort van alle Landen; C - Apadana; D - Paleis D; E - Drievoudig poortgebouw; F - Paleis van Xerxes; G - Paleis G; H - Paleis H; I - Paleis van Darius; J - Onvoltooid poortgebouw; K - Troonzaal; L - Schathuis; M - Voorraadkamers; N -Stallen en garnizoenskwartieren; O - Verdedigingsmuren; P - Graf van Artaxerxes II

Alfabetische lijst van in de catalogus opgenomen auteurs

Barbaro	2	Hagemann	29	Perrot & Chipiez	52
Bedik	15	Heeren	34	Pordenone	1
vanden Berghe	62	Henry	28	Porter	31
de Bode	38a	Herbert	8	Rawlinson	40
Bradley-Birt	56	Hinz	59	Rich	38
Brugsch	44	Hoeck	33	Schmidt	60
de Bruijn	18, 19, 20	Hyde	25	Serlio	3
Buckingham	36	Jackson	55	Shoemaker	54
Chardin	16	Kaempfer	22	Speelman	9
Cunaeus	9	Koelz	61	Stack	50
Cuper	19	Krefter	66	Stolze & Andreas	48
Curzon	53	Lehmann-Haupt	58	Stronach	67
Dapper	10	Loftus	43	Struys	11
Dieulafoy	49	Lycklama à Nijeholt	47	Tavernier	13
Dunlop	57	Mandelslo	7	Texier	39
Fergusson	42	du Mans	17	Tilia	65
de Ferrières-Sauveboeuf	27	de Morgan	51	Thévenot	14
Figueroa	4	Morier	32	Ullens de Schooten	63
Flandin & Coste	41	Niebuhr	24	Ussher	45
Francklin	26	Nootebom	68	Valentijn	23
Fraser	37	Olearius	6	Vambéry	46
Freyer (= Fryer)	12	Olivier	30	della Valle	5
		Ouseley	35	Witsen, Lowthorp	21

Lijst van reizigers

Jaartal	Naam	No. catalogus/Ill
c. 1325	Odiric de Pordenone	1
1474	Ioseph Barbaro	2
1569	G. Ducket	
1618	Garcias de Silva y Figueroa	4
1620-25	H. von Poser	
1616-23	Pietro della Valle	5, fig. 30
1637-38	A. Olearius	6
1638-40	J. de Mandelslo	7, fig. 5,7
1627-28	Sir Thomas Herbert	8, fig. 8
1651-52	Cornelis Speelman /Joan Cunaeus	9
1671-72	J.J. Struys	11, fig. 4
1676-77	J. Fryer	12
1629-75	J.B. Tavernier	13
1664-67	J. de Thévenot	14, fig. 13
c. 1670	P. Bedik	15
1665-77	J. Chardin	16, fig. 9,15,16a,17,22,26,34
c. 1670	A. Bembo	
1656-1696	R. Du Mans	17
1703-04	Cornelis de Bruijn	18, fig.10, 11,16,18,19,21,25
1684-88	E. Kaempfer	22, fig. 12,14,24,32

1761-65	C. Niebuhr	24, fig.23
1786-87	W. Francklin	26
1784-85	Comte de Ferrières-Sauveboeuf	27
1796	G.A. Olivier	30
1818-20	R. Ker Porter	31, fig. 27,28,29
1808; 1811-15	J. Morier	32
1811-12	W. Ouseley	35
1816	J.S. Buckingham	36
1821-34	J.B. Fraser	37
1820-21	C.J. Rich	38
1841	C.A. de Bode	38a
1839-40	Ch. Texier	39
1834-60	H. Rawlinson	40, fig. 31
1839-41	E. Flandin & P. Coste	41, fig. 1, 33,35
1849-52	W.K. Loftus	43
1860-61	H. Brugsch	44, fig. A
1861	J. Ussher	45
1862-63	H. Vambéry	46
1865-68	T.M. Lycklama à Nijeholt	47
1874-81	F. Stolze & F.C. Andreas	48
1881-86	M. & J. Dieulafoy	49, fig. 6,43
1881	E. Stack	50
1889-1904	J. de Morgan	51
1889	G.N. Curzon	53
1902-03	M.M. Shoemaker	54
1903	A.V.W. Jackson	55
c. 1909	F.B. Bradley-Birt	56
c. 1910	H. Dunlop	57
1924	C.F. Lehmann-Haupt	58
1936	W. Hinz	59
1939-41	W.N. Koelz	61
1948	M.Th. Ullens de Schooten	63
1975	C. Nooteboom	68

CATALOGUS

In deze catalogus wordt verwezen naar paragrafen in de voorafgaande artikelen door middel van de volgende afkortingen: H.S.W. = Heleen Sancisi-Weerdenburg; J.d.J. = J.L. de Jong; J.W.D. = Jan Willem Drijvers; H.s'J. = H.K. s'Jacob. Het op de afkorting volgende nummer slaat op de betreffende paragraaf in het artikel van deze auteur.

De afkortingen UBG (Universiteitsbibliotheek Groningen), UBL (Universiteitsbibliotheek Leiden), UBA (Universiteitsbibliotheek Amsterdam), NINO (Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden) en ARA (Algemeen Rijksarchief), geven aan waar het betreffende werk zich bevindt.

1. H. Cordier, Les voyages en Asie au XIVe siècle du Bienheureux frère Odiric de Pordenone. Parijs, Leroux, 1891. (UBL)

Het reisverhaal van de Pordenone is veelvuldig afgeschreven en werd kennelijk veel gelezen. De vermelding van Persepolis (Comerun) is weinig zeggend. (Comm. H.S.W. 4)

2. P. Bizarus, Rerum Persicarum Historia, initia gentis, mores, instituta, resque gestas ad haec usque tempora complectens. In ea: Iosephi Barbari et Ambrosii Contareni Legatorum Reipublicae Venetae Itnieraria Persica. Frankfurt, Marnium & heredes Ioannis Aubrii, 1601. (UBG)

— J. Barbaro/A. Contarini, Travels to Tana and Persia. Londen, Hakluyt Society, 1873 (vert. W. Thomas). (UBG)

Bizarus geeft op p. 326-348 Perzische geschiedenis, waarbij hij gebruik maakt van de beschrijving van 'Cilminar' (p. 326) door Barbaro. In dezelfde band het reisverslag van de Venetiaanse ambassadeurs met een bezoek aan Persepolis op p. 474. (Comm. H.S.W. 4)

3. S. Serlio, Il terzo libro nel qual si figurano e descrivono le antiquita di Roma e le altre che sono in Italia e fuori d'Italia. Venetië, Fra Marcolino da Forlì, 1540. (UBG)

P. CI geeft een plaat van een paleis van Persepolis „se non come egli stava; almeno come io lo intendo" (als het niet zo was, tenminste zoals ik het bedoel!). (Comm. J.d.J. 5; H.S.W. 4, 13)

4. Garcias de Silva e Figueroa, L'ambassade de D. Garcias de Silva Figueroa en Perse. Parijs, 1667 (vert. F. de Wicquefort). (UBL)

Op p. 141-165 een beschrijving van het bezoek aan Persepolis. In de beschrijving wordt la „perfection et la vivacité" van de monumenten geroemd: nergens ter wereld zijn monumenten uit de Oudheid beter bewaard gebleven. (Comm. H.S.W. 4)

5. Pietro Della Valle, Viaggi di Pietro della Valle il Pellegrino con minuto ragguaglio di tutte le cose notabili osservate in essi, descritti da lui medesimo in 54 Lettere familiari all' ... amico M. Schipano. Bologna, Gioseffo Longhi, 1672 (4 dln.). (UBG)

De beschrijving van Persepolis en Pasargadae is te vinden op p. 333-359 van deel II. Op p. 340 de eerste afbeelding van spijkerschrifttekens die W. Europa bereikte. (Comm. H.S.W. 4, 5; J.W.D. 2, 3; J.d.J. 3)

— De volkome Beschrijving Der Voortreffelijcke Reizen van de deurluchtige Reisiger Pietro della Valle, Edelman van Romen. In veel voorname gewesten des Werrelts, sedert het jaer 1615, tot in 't jaar 1626 gedaan: Uit zijn Schriften, aan Mario Schipiano geschreven. Amsterdam, Wed. Jan Hendriksz. Boom, 1666 (vert. J.H. Glazemaker). (UBG)

In deze Nederlandse editie zijn de vier delen in een band gebundeld. De afbeelding van spijkerschrift ontbreekt in de beschrijving van de oudheden op p. 83-92 van het vierde boek. Wel is naast p. 64 een tekening opgenomen die is overgenomen uit het werk van Mandelslo.

— Viaggi. Descritti da lui medesimo in lettere familiari. La Persia. Venetië, P. Bernardon, 1681 (2 dln.). (UBL)

Een 'pocket-editie' voor reisgebruik.

6. A. Olearius, Persiaensche Reyse der vorstelijke Gesanten uit Holsteyn door Lijflant, Moskovien, Tartarijen en in Persien. Amsterdam, Ioost Hartgers, 1651. (UBG)
— Voyages très curieux et très renommez faits en Moscovie, Tartarie et Perse. Amsterdam, La Cène, 1727 (vert. De Wicquefort). (UBG)

Korte beschrijving van Persepolis op p. 520 van Franse ed. (Comm. H.S.W. 4)

7. J. de Mandelslo, Voyages du Sr. Jean Albert de Mandelslo considérablement augmentez en cette dernière édition et divisez en deux parties. Leiden, Pierre van der Aa, 1719 (vert. A. de Wicquefort). (UBG)

Col. 9-12 bevatten een korte discussie van Persepolis en een vergelijking met wat over het complex door klassieke auteurs wordt meegedeeld. (Comm. H.S.W. 4; J.d.J. 2, 5)

8. Sir Thomas Herbert, Some years travels into divers parts of Africa, and Asia the Great. Describing more particularly the Empires of Persia and Industan. Londen, 1677, Everingham, voor R. Scot e.a., (4e druk). (UBL)

Herbert's reisverslag werd veel gelezen en veel geraadpleegd. De oorspronkelijke editie van 1634 werd al in 1638 in uitgebreide vorm herdrukt. De prent in deze editie van 1677 is evident na terugkomst en niet ter plaatse getekend. (Comm. H.S.W. 4; J.W.D. 2)

9. Journaal van de reis van Joan Cunaeus, raad-ordinarius van Indië naar den koning van Perzië en commissaris van de comptoiren Perzië, Ceilon, Coromandel en Malakka. 1651 September 15 - 1652 November 12. (ARA, Eerste afd. Aanwinsten 1935, III,2).
— Journaal der reis van den gezant der O.I. Compagnie Joan Cunaeus naar Perzië in 1651-1652 door Cornelis Speelman uitgegeven door A. Hotz met route-kaart en plattegrond en plaat van Persepolis. Amsterdam, Johannes Müller, 1908 (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, Utrecht, derde serie, No.26). (UBG)

Deze eerste beschrijving van Persepolis in het Nederlands munt uit door soberheid en precisie. Speelman, de schrijver van het journaal, waagt zich niet aan speculaties maar geeft weer wat hij gezien en gemeten heeft. (Comm. H.S.W. 4; H.s'J. 5)

— Brief van de vorst van Perzië aan de Staten-Generaal „ofte den Coninck van Hollandt" z.d. (1625 of 1626). Met vertaling in het Nederlands. (ARA)

Originele brief die handelt over de openstelling van de handel in Perzië voor de Republiek.

10. Olfert Dapper, Asia of naeukeurige Beschrijving van het Rijk des Grooten Mogols ... beneffens een volkoome Beschrijving van geheel Persie, Georgie, Mengrelie en andere Gebuur-gewesten. Amsterdam, Jakob van Meurs, 1672. (UBG)

Op p. 9-14 een discussie over Tzehelminar en over de reizigers die daar mededelingen over hebben gedaan. (Comm. H.S.W. 4, J.W.D. 2)

11. J.J. Struys, Drie aanmerkelijke en seer rampspoedige Reysen door Italien, Griekenlandt, Lijflandt, Moscovien, Tartarijen, Meden, Persien, Oost-Indien, Japan en verscheyden andere gewesten. Amsterdam, Jacob van Meurs/Johannes van Someren, 1676. (UBG)

De beschrijving van het bezoek aan 'Tchehelminar' is al even fantasievol als de plaat van Persepolis bij p. 348. Mogelijk zijn onderdelen van dit verslag overgenomen van Dapper. (Comm. H.S.W. 4, 13; J.d.J. 3. 5.)

12. J. Freyer, Negenjaarige Reyse door Oostindien en Persien. 's Gravenhage, Abr. de Hondt, e.a., 1700. (UBL)

Verslag van een bezoek aan Persepolis op p. 334-338 met vele vergelijkingen met de Griekse oudheid: afgebeelde figuren lijken op een falanx en zijn meer gelijk de oude Grieken dan gelijk de eigentijdse Perzen gekleed (p. 336). (Comm. H.S.W. 5)

13. J.B. Tavernier, Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, Ecuyer Baron d'Aubonne, en Turquie, en Perse et aux Indes, suivant la copie imprimée à Paris, (Holland?), 1679. (UBG)
— De zes reizen van de Heer J.B. Tavernier, Baron van Aubonne, die hy gedurende de tijt van veertig jaren, in Turkijen, Persiën en in d'Indiën langs alle wegen die derwaarts strekken, gedaan heeft. Amsterdam, Wed. Johannes van Someren, 1682 (vert. J.H. Glazemaker, 3 delen in 1 band). (UBG)

In de korte beschrijving die Tavernier aan Persepolis wijdt in het eerste deel van zijn werk (p. 727-729 in Franse editie; p. 542-543 in Ned. ed.) oordeelt hij dat het eigenlijk nauwelijks de moeite waard is. De Hollandse schilder Philip Angel die hij bij de ruïnes heeft ontmoet is het met hem eens. (Comm. H.S.W. 4; J.d.J. 2)

14. J. de Thévenot, Suite du voyage de Mr. de Thévenot au Levant. Parijs, Charles Angot, 1689, seconde partie. (UBG)
— Gedenkwaardige en zeer naauwkeurige Reysen Van den Heere de Thévenot; In de welke gehandeld word van de Staaten, staande onder 't gebied van den Grooten Heer, der zelven Zeden, Godsdiensten, Krachten, Bestieringen en Taalen, etc. Amsterdam, Jan Bouman, 1682, tweede deel (vert. G. v. Broekhuizen). (UBG)

Thévenot is van mening dat wat hij te Tchehelminar ziet een tempel-complex is, omdat het geheel te klein en te nietig is voor de eertijds zo machtige koningen van Perzië. Beschrijving van Persepolis en Naqsh-i Rustam op p. 501-521 van de Franse uitgave en op p. 244-253 van de Nederlandse vertaling. (Comm. H.S.W. 5; J.d.J. 5; J.W.D. 2)

15. P. Bedik, Cehil Sutun seu explicatio utriusque celeberrimi ac pretiosissimi theatri 40 columnarum. Wenen, Leopold Voigt, 1678. (UBL)

De 'beschrijving' en interpretatie van Cehil Sutun, een andere naam voor Cehelminar, is te vinden in het eerste hoofdstuk. (Comm. H.S.W. 5)

16. J. Chardin, Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient, nouvelle édition, T. second. Amsterdam, aux depens de la Compagnie, 1735. (UBG)
— Travels into Persia and the East-Indies. The first volume, to which is added: The coronation of this present King of Persia, Solyman the Third. Londen, Moses Pitt, 1686. (UBL)
— Dagverhaal der reis van den ridder Chardyn na Persien en Oost-Indien door de Swarte Zee en Colchis. Amsterdam, Bij Sander van de Jouwer, 1687. (vert. G. v. Broekhuizen). (UBL)
— Voyages en Perse, et autres lieux de l'Orient. Amsterdam, J. de Lorme, 1711. (UBL)

Na de uitgebreide beschrijving van Persepolis op p. 140-178 (ed. A'dam 1735) volgt een verhandeling over de 'Guebres' of 'Parsis', de aanhangers van het Zoroastrisme. Kennis van deze godsdienst is ook duidelijk waarneembaar in Chardin's interpretatie van de Perzische oudheden. De uitgave van 1735 heeft tekeningen van zeer matige kwaliteit. (Comm. H.S.W. 5, 6, 7; J.d.J. 1, 3, 4, 5; J.W.D. 3, 4, 5)

17. R. Du Mans, Estat de la Perse en 1660 ... publié par Ch. Schefer. Parijs, Ernest Leroux, 1890. (UBL)

Uit reizigersverslagen blijkt telkens dat de in Perzië wonende monniken niet alleen nuttige hulp, maar ook belangrijke informatie verschaften. Uit dit, pas in 1890 gepubliceerde verslag van de toestand in Perzië rond 1660, geschreven voor de Franse minister Colbert, blijkt overigens dat de oudheidkundige kennis van de monniken te wensen over kon laten. (Comm. H.S.W. 4)

18. Cornelis de Bruijn, Reizen over Moskovie, door Persie en Indie: Verrykt met Driehondert konstplaten, Vertoonende De beroemdste lantschappen en steden, ook de byzondere dragten, beesten, gewassen en planten, die daer gevonden worden: Voor al derzelver oudheden En wel voornamentlyk heel uitvoerig, die van heerlyke en van oudts de geheele werrelt door befaemde Hof van Persepolis, By de Persianen Tchilminar genaemt. Amsterdam, Goeree, 1711. (UBG en UBL)
— Voyages de Corneille de Brun par la Moscovie, en Perse, et aux Indes Orientales. Ouvrage enrichi de plus de 320 tailles douces. On y a ajouté la qu'a suivie Mr. Isbrants et

quelques remarques contre Mrs. Chardin & Kempfer. Amsterdam, Fr. Wetstein, 1718 (2 dln.). (UBL)

De uitvoerige bespreking van Persepolis is te vinden op de p. 208-233, gevolgd door een geschiedenis van Perzie door Praetorius (Comm. J.W.D. 1). De tekeningen van De Bruijn en vooral de 'Vier Gesigten op Persepolis' behoren tot de fraaiste die ooit zijn gemaakt (pl.117-171). (Comm. H.S.W. 5, 6, 7; J.d.J. 1, 3, 4, 5; J.W.D. passim)

19. C. de Bruijn, Brief aan G. Cuper, d.d. 19 Juni 1709. (KB verz. Cuper 72 G 19)
— Brief aan G. Cuper, d.d. 26 Januari 1713 (KB verz. Cuper Be 68b)

De eerste brief maakt melding van het toezenden van kopieën van spijkerschriftinscripties, de tweede vormt een weerwoord op door Cuper geconstateerde verschillen tussen de prenten van De Bruijn, Kaempfer en Chardin en is de basis voor de in 1714 gepubliceerde aantekeningen. (Comm. J.W.D. 4)

20. C. de Bruijn, Aenmerkingen Over de Printverbeeldingen van de Overblyfzelen van het Oude Persepolis, Onlangs uitgegeven door de Heeren Chardin en Kempfer, waer in derzelver mistekeningen en gebreken klaer worden aengewezen, door Cornelis de Bruin. Amsterdam, 1714. (UBA)

Verweerschrift van De Bruijn tegen de kritiek van met name Gysbert Cuper (Comm. J.W.D. 4)

21. J. Lowthorp, The Philosophical Transactions and Collections to the End of the year MDCC. Abridged and Disposed under General Heads, 4th. ed. Londen, J. Knapton e.a., 1731. (UBG)

Bericht over brief van Witsen (met tekening van De Jager) aan de Royal Society te Londen, op p. 526f. Pl. 6 en spijkerschrifttekens Fig. 70.

22. E. Kaempfer, Amoenitatum Exoticarum Politico-physico-medicarum fasciculi V, quibus continentur variae relationes, observationes et descriptiones rerum persicarum & ulterioris Asiae. Lemgo, Henricus Wilhelmus Meyer, 1712. (UBG)

De beschrijving van Persepolis op p. 325-353 wordt gevolgd door een beschrijving van een groepje Achaemenidische reliëfs in de buurt van Shiraz (Meshed-i Madar-i Sulayman). Deze deurportalen zijn daar na de Achaemenidische periode heen gesleept. De platen in het werk van Kaempfer zijn slordig uitgevoerd en ten dele zeer fantastisch (zie fig. 14). (Comm. H.S.W. 5, 7; J.d.J. 3, 4; J.W.D. 3, 4, 5)

23. F. Valentijn, Oud en Nieuw-Oostindiën, 5 dln., V. Keurlyke Beschryving van Choromandel, Pegu, Arrakan, Bengale, Mocha, Van 't Nederlandsch Comptoir in Persien, en eenige fraaje zaaken van Persepolis overblijfzelen etc. Dordrecht/Amsterdam, Joannes van Braam/Gerard onder de Linden, 1726. (UBG)

Op p. 220-225 is een bespreking van Persepolis te vinden, de bijbehorende tekening is waarschijnlijk niet gemaakt door Herbert de Jager, zoals Valentijn meedeelt, maar door Philip Angel (zie Hotz 1911, XCI). Op p. 221 is een proeve van spijkerschrift afgebeeld: de tekens lijken vaag op Japanse karakters. (Comm. H.s'J. 5)

— Kaart van een gedeelte van den Persischen Golf, van Mascate tot Pt. Doggeby (17e eeuw). a) De Bay van Mascate; b) Een gedeelte van den Persischen Golf, van Dobby tot Cabo Mouzandan; c,d) Een gedeelte van het eiland Kismis, Ormus, en van Gamron tot Cabo de Jasque — 17e eeuw. (ARA, Kaartenverzameling VEL 222)
— Map of Persia, printed at Constantinopel by Ibrahim Muteferrika in 1729, gilded and coloured by hand. (Gemeente-archief Zutphen)

24. C. Niebuhr, Beschreibung von Arabien aus eigenen Beobachtungen und im Lande selbst gesammelten Nachrichten. Kopenhagen, Möller, 1772. (UBG)
— Voyage en Arabie et en d'autres pays circonvoisins. Amsterdam, 1776-1780 (2dln.). (UBL)

Hoewel het werk van Niebuhr geldt als de eerste moderne wetenschappelijke verhandeling over Persepolis zijn er toch ook een opvallend aantal traditionele visies in te vinden: zo is ook Niebuhr er nog van overtuigd dat het complex een religieuze functie moet hebben gehad, terwijl Valentijn al in 1725 had geconcludeerd dat het om de paleizen van Darius Hystaspis en Xerxes moest gaan.

Ondanks de kritiek op De Bruijn zijn de tekeningen van Niebuhr niet altijd een verbetering ten opzichte van het werk van de Hollandse schilder (zie fig. 23) (Comm. H.S.W. 6, 7; J.d.J. passim; J.W.D. 3)

25. Th. Hyde, Veterarum persarum et parthorum et medorum religionis historia. Oxford, Clarendon, 1760, (editio secunda). (UBG)

In deze zeer geleerde verhandeling concludeert Hyde dat het spijkerschrift geen Perzisch schrift kan zijn omdat het niet op andere Perzische schriftsoorten lijkt (p. 547). Op p. 307ff. een discussie van de voorstelling van de grafreliëfs: de koningen worden ten hemel opgenomen stelt Hyde vast met verwijzing naar Xenophon's Cyropaedie. (Comm. J.W.D. 3)

26. W. Francklin, Observations made on a tour from Bengal to Persia in the years 1786-7. Londen, T. Cadell, 1790, (second ed.). (UBL)

Oppervlakkige beschrijving zonder wetenschappelijke pretenties van Persepolis op p. 198-239 (Comm. H.S.W. 7)

27. Comte de Ferrières-Sauveboeuf, Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages, Parijs, Buisson, 1790 (2 dln.). (UBL)

Op p. 33 van het tweede deel een impressie van Persepolis: een weinig ogende hoeveelheid slecht geproportioneerde zuilen bij elkaar; „een meesterwerk kan dit nooit zijn geweest". (Comm. H.S.W. 11)

28. F. Henry, Reis-weg naar de Indiën of Aardrijkskundige beschrijving van Egypten, Syriën, Arabiën, Persiën en Indiën. Gedeeltelijk uit het Engelsch omgezet, en aanmerkelijk vermeerderd, door F. Henry. Den Haag, J.C. Leeuwestyn, 1799 (UBG)

29. G.E. Hagemann, Monumenti Persepolitani e Firdusio, poeta Persarum heroico illustratio. Göttingen, Johann Friedrich Roewer, 1801. (UBL)

Hagemann onderneemt een poging om tekeningen van Perzische oudheden van Chardin, De Bruijn en Niebuhr te vergelijken met de gegevens die in het werk van de 11e eeuwse Perzische dichter Firdousi te vinden zijn.

30. G.A. Olivier, Atlas pour servir au voyage, Parijs, H. Agasse, 1808. (UBL)
— Reis door het Turksche Rijk, Egypte en Perzië, voor de meergevorderde jeugd bewerkt. Deventer, A.J. van den Sigtenhorst 1815(?). (UBL)
— Reis door het Turksche Rijk, Egypte en Perzië. Den Haag, Johannes Allart, 1812 (10 dln.). (UBG)

In de atlas is een tekening van het reliëf van Behistun te vinden. De Nederlandse uitgave van 1815(?) is een bewerking voor de jeugd van het reisverslag waarin in dialoogvorm (vader en zoon) de inhoud van Olivier's beschrijving wordt geparafraseerd en becommentariëerd.

31. R. Ker Porter, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, etc. during the years 1817, 1818, 1819 and 1820. Londen, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1821. (UBG en UBL)

R. Ker Porter bracht in Juli 1818 achttien dagen in de omgeving van Persepolis door. Hij had daarvoor als eerste de ligging van de monumenten in Pasargadae in kaart gebracht. Voordat het spijkerschrift geheel ontcijferd was, was hij al tot de conclusie gekomen dat het graf met de inscriptie te Naqsh-i Rustam het graf van Darius moest zijn. Dit vermoeden bleek later correct te zijn. (Comm. H.S.W. 8; J.d.J. passim)

32. J. Morier, A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the years 1808 and 1809. Londen, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1812. (UBL)
— A second Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the years 1810 and 1816. Londen, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1818. (UBL)
— Nederlandse vertaling 1821. (UBL)

Morier, die met twee Engelse gezantschappen meereisde, is de eerste die in zijn (eerste) reisverslag voorzichtig oppert dat het bekende monument in de vlakte van Murghab het graf van Cyrus moet zijn. Hij heeft bij zijn tweede bezoek aan Persepolis een aantal ontbrekende fragmenten van de reliëfs teruggevonden en heeft ook verder pogingen gedaan kleine antieke objecten te verwerven. Zie 1812, 126-146 en 1818, 75-115. (Comm. H.S.W. 8; J.d.J. 2, 5)

33. C.F.C. Hoeck, Veteris Mediae et Persiae Monumenta. Göttingen, Ruprecht & Vandenhoeck, 1818, (UBG)

Een wetenschappelijke verhandeling op basis van de berichten van reizigers. Bevat ook een lijst van alle geraadpleegde reisverslagen op p. XV-XVIII. (Comm. J.d.J. 3)

34. A.H.L. Heeren, Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt. 1. Theil. Asiatische Völker. 1. Abt. Einleitung. Perser. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1815, (3. vermehrte und verbesserte Auflage). (UBG)
— idem, Historische Werke T. 10. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1824. (UBG)

P. 155-560 van de uitgave van 1815 bevatten een discussie over het Perzische rijk. In een bijlage geeft G.F. Grotefend een toelichting op zijn ontcijfering van het oud-Perzisch, geadstrueerd door een voorbeeld (T. II). (Comm. J.d.J. 3)

35. W. Ouseley, Travels in various countries of the east; more particularly Persia. A work wherein the Author has described, as far as his own Observations extended, the State of those Countries in 1810, 1811, and 1812, 3 vols. Londen, Rodwell and Martin, 1819-1823. (UBL)

Behalve een uitvoerige beschrijving van Persepolis en Pasargadae in het tweede deel bevatten alle drie delen tekeningen van door Ouseley en zijn vrienden verzamelde kleine objecten. Ouseley, die Oosterse talen had gestudeerd, heeft uit de Arabische en Perzische literatuur alle vermeldingen van Persepolis verzameld. (Comm. H.S.W. 8; J.d.J. 2)

36. J.S. Buckingham, Travels in Assyria, Media and Persia etc., Londen, H. Colburn - R. Bentley, 1829. (UBL)

Hoewel Buckingham op zijn reis voornamelijk in oudheden was geinteresseerd (zie Gabriel 1952, 168) bevat zijn verslag (p. 482-504) geen nieuws, behalve wellicht de opmerking dat Persepolis het werk moet zijn geweest van krijgsgevangen Egyptenaren. (Comm. H.S.W. 8)

37. J.B. Fraser, An historical and descriptive account of Persia, from the earliest ages to the present time. Edinburgh, Oliver & Boyd e.a., 1834. (UBL)

Journalistieke beschrijving van Persepolis op p. 174-179. De schrijver is goed geïnformeerd en zal vaak door latere reizigers als gids worden gebruikt. (Comm. H.S.W. 11)

38. C.J. Rich, Narrative of a journey to the site of Babylon in 1811...with narrative of a journey to Persepolis. Londen, Duncan and Malcolm, 1839. (UBL)

Rich is in 1831 bij een cholera-epidemie in Shiraz om het leven gekomen. Op de laatste bladzijden van zijn verslag bericht hij hoe de ziekte slachtoffer na slachtoffer maakt. Hij was vooral geïnteresseerd in de inscripties en heeft er een groot aantal zorgvuldig gecopiëerd. (Comm. H.S.W. 8)

38a. Baron C.A. de Bode, Travels in Luristan and Arabistan, Londen, Madden & Co., 1845, (2 vols.). (UBL)

In het eerste deel verslag van een bezoek aan Susa op p. 30ff.; in het tweede deel een beschrijving van een bezoek aan Pasargadae (p. 71-92) en Persepolis (p. 134-159)

39. Ch. Texier, Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie etc. 2 vols, Parijs, Firmin Didot, 1839, 1842-52. (UBL)

Texier geeft de eerste ingekleurde platen van de oude Perzische monumenten, gebaseerd op zijn ontdekking dat zich op de reliëfs kleursporen bevinden. Hij wordt in zijn opvatting gesterkt doordat bij de opgravingen in Assyrië die in deze periode plaats vinden ook restanten kleur worden gevonden. (Comm. H.S.W. 9; J.d.J. 4)

40. H. Rawlinson, 'The Persian Cuneiphorm Inscription at Behistun, decyphered and translated, with a memoir on Persian cuneiform Inscriptions in general and on that of Behistun in particular, *Journal of the Royal Asiatic Society* 10, 1847, 11, 1849. (UBL)

Verslag van het onderzoek naar de Behistun-inscriptie, de meest omvangrijke tekst in het oud-Perzisch en noodzakelijke sleutel tot de verdere ontcijfering van het spijkerschrift (zie Sancisi-Weerdenburg 1983, 60f.). (Comm. H.S.W. 7; J.W.D. 3)

41. E. Flandin & P. Coste, Voyage en Perse pendant les années 1840 et 1841, Parijs, Gide & J. Baudry, 1851. (UBL)
— E. Flandin & P. Coste, Voyage en Perse. Parijs, Gide & J. Baudry, 1851 (Atlas 2 vols.). (UBL)
— E. Flandin, Voyage en Perse, Relation du Voyage, Parijs, Gide & J. Baudry, 1851 (2 vols.). (UBL)

Schitterende atlas met de meest exacte tekeningen die van Persepolis en Pasargadae zijn gemaakt. Tot de toepassing van de fotografie (en later) zou dit het standaardwerk zijn. Beschrijvingen van de omstandigheden waaronder gereisd en getekend werd zijn te vinden in het relaas van de tocht van Flandin (1851). (Comm. H.S.W. 9; J.d.J. 2, 3, 5)

42. J. Fergusson, The palaces of Niniveh and Persepolis restored. An Essay on ancient Assyrian and Persian Architecture. Londen, J. Murray, 1851. (UBL)

Beredeneerde poging tot reconstructie van de voornaamste constructies te Persepolis, mede op grond van de recente opgravingen in het Assyrische gebied. De reconstructies van Fergusson steken tegenover die van Flandin merkwaardig nuchter af. (Comm. H.S.W. 13)

43. W.K. Loftus, Travels and researches in Chaldaea and Susiana with an account of excavations at Warka, the „Erech" of Nimrod, and Shúsh, „Shushan the Palace" of Esther in 1849-52. Londen, Nisbet & Co., 1857. (UBL)

Loftus doet in dit werk verslag van de stand van zaken betreffende de kennis van Susa en van de opgravingen die hij daar heeft ondernomen. Zijn referentiekader is de beschrijving van het paleis van Shushan in het Bijbelboek Esther. (Comm. H.S.W. 10)

44. H. Brugsch, Reise der k. preussischen Gesandtschaft nach Persien 1860 und 1861. Leipzig, J.C. Hinrichs, 1862-63 (2 dln.). (NINO)

Brugsch, die een befaamd Egyptoloog was, beschrijft het complex van Persepolis (p. 137-152) met een mengeling van wetenschappelijke en journalistieke stijl. Hij maakt een aantal interessante vergelijkingen tussen oude en moderne Perzen (p. 137) (Comm. H.S.W. 11)

45. J. Ussher, A journey from London to Persepolis. Hurst & Blackett, London, 1865. (UBL)

Op p. 533-568 een beschrijving van Persepolis en Pasargadae: zonder opgravingen zijn weinig nieuwe gegevens te leveren. Ussher concludeert dat, hoewel Niniveh al lang verwoest was, toch de Perzische kunstenaars hun inspiratie van de oevers van de Tigris moeten hebben gehaald (p. 535) (Comm. H.S.W. 11)

46. H. Vambéry, Meine Wanderungen und Erlebnisse in Persien. Nach der ungarischen Original-Ausgabe. Pest, Gustav Heckenast, 1867. (Nomad Press Nürnberg 1979 repr.). (NINO)

Deze Hongaarse reiziger levert wetenschappelijk weinig nieuws, maar wel een aantal amusante anecdotes (zoals de vlooien die hem tijdens zijn verblijf in Pasargadae plagen en het, volgens zijn Perzische begeleiders, uitsluitend op buitenlanders hebben gemunt, p. 202) en een lijstje namen van eerdere bezoekers die door een inscriptie blijk hebben gegeven van hun aanwezigheid (p. 199 en p. 220f.) (Comm. H.S.W. 11)

47. T.M. Lycklama à Nijeholt, Voyages en Russie, au Caucase et en Perse pendant les années 1865, 66, 67, 68. Parijs/Amsterdam, Bertrand/Langenhuysen, 1872-1875 (4 dln.). (UBG)

Beschrijving van Pasargadae en Persepolis in vol. III (p. 460-485) vol stemmingsbeelden en gebaseerd op weinig exacte kennis: „je voyage en touriste et non en antiquaire". (Comm. H.S.W. 11; J.W.D. 5)

48. F. Stolze & F.C. Andreas, Persepolis, Berlin, A. Asher & Co, 1882. (UBL)

Eerste foto's van Persepolis en Pasargadae: om de randonscherpte minder te laten lijken en toch zoveel mogelijk van de opname te laten zien zijn de foto's met ronde hoeken ingekaderd. (Comm. H.S.W. 9; J.d.J. 5)

49. J. Dieulafoy, La Perse, la Chaldée et la Susiane, Parijs, Hachette, 1887. (UBL)
— A Suse, Journal des fouilles. 1884-1886. Parijs, Hachette, 1888. (UBL)

— M. Dieulafoy, L'art antique de la Perse. Achéménides, Parthes, Sassanides. Parijs, Hachette, 1884-1885 (5 dln.). (UBL)

Het echtpaar Dieulafoy had in 1881-2 Perzië bereisd en oudheden bestudeerd. De reisverslagen van de hand van Jane Dieulafoy verschenen eerst in het tijdschrift *Le Tour du Monde* voordat ze gebundeld als monografie verschenen. Van 1884-1887 leidde het echtpaar Dieulafoy de Franse opgravingen in Susa. De dagelijkse gang van zaken in en rond de opgravingen is beschreven door Mme Dieulafoy in *A Suse*. De prachtige gravures in al deze werken zijn gemaakt naar fotografische opnamen van het echtpaar Dieulafoy. (Comm. H.S.W. 8, 9, 10)

50. E. Stack, Six Months in Persia, London, Sampdon, Low, Marston, Searle & Rivington, 1882 (2 dln.). (UBL)

In dl. 1, p. 55-70 geeft de schrijver een impressie van Persepolis. Merkwaardigerwijze blijkt hij niet op de hoogte te zijn van de ontcijfering van het spijkerschrift: „the clear-cut and beautiful inscriptions vainly trying to tell their tale in a language once used by the rulers of half Asia, but long since silent and forgotten". (Comm. H.S.W. 11)

51. J. de Morgan, Histoire et travaux de la Délégation en Perse du Ministère de l'Instruction Publique 1897-1905. Parijs, Leroux, 1905. (UBL)
— La Délégation en Perse di Ministère de l'Instruction Publique 1897 à 1902. Parijs, Leroux, 1902. (UBL)

Voorlopig verslag van de Franse opgravingen te Susa in de jaren 1897 tot 1904 (Comm. H.S.W. 10)

52. G. Perrot & Ch. Chipiez, Histoire de l'Art dans l'Antiquité (5 dln.). T. 5: Perse, Phrygie-Lydie et Carie-Lycie. Parijs, Hachette, 1890. (UBG)

19e eeuws standaardwerk over de kunstgeschiedenis van de Oudheid. De reconstructies van Chipiez zijn gebaseerd op de ideeën van Flandin en Coste. (Comm. H.S.W. 13)

53. G.N. Curzon, Persia and the Persian Question. Londen, Longmans, Green & Co., 1892 (2 dln.). (UBL)

Lord Curzon heeft de gehele literatuur over Perzië uitvoerig bestudeerd en zijn berichtgeving over Pasargadae en Persepolis is nog steeds van belang omdat hij uitvoerig op de mérites van vaak slecht toegankelijke vroegere reizigersberichten ingaat. (Comm. H.S.W. 8)

54. M.M. Shoemaker, The Heart of the Orient. Saunterings through Georgia, Armenia, Persia, Turkomania, and Turkestan to the Vale of Paradise. New York, Putnam & Sons, 1904. (UBG)

De schrijver had Persepolis wel willen bezoeken als de reis er naar toe wat comfortabeler was geweest: een voorbode van het moderne toerisme. (Comm. H.S.W. 11)

55. A.V.W. Jackson, Persia Past and Present, Londen, Macmillan & Co., 1906. (UBL)

Reisverslag van befaamd kenner van het Zoroastrisme. Zijn beschrijving van Pasargadae en Persepolis op p. 282-316

56. F.B. Bradley-Birt, Persia. Through Persia from the Gulf to the Caspian. Boston & Tokyo, Millet, 1910 (Oriental Series XX). (UBG)

Hfdst. X-XII geven beschrijvingen van Persepolis, Naqsh-i Rustam en Pasargadae.

57. H. Dunlop, Perzië voorheen en thans. Haarlem, Erven F. Bohn, 1912. (UBG)

58. C.F. Lehmann-Haupt, Armenien und Persian einst und jetzt. Reisen und Forschungen. Berlin, Behr/Feddersen, 1926. (UBG)

59. W. Hinz, Iranische Reise. Eine Forschungsfahrt durch das heutige Persien. Berlin, Behrmühler, 1938. (UBL)

Bezoek aan Persepolis ten tijde van de opgravingen. Foto's (pl. 22 en 23) laten zien hoe de moderne Iraanse architectuur is beïnvloed door monumenten uit de Achaemenidische periode.

60. E.F. Schmidt, Persepolis I, Structures, Reliëfs, Inscriptions. Chicago, Oriental Institute, 1953. (UBL)

— Persepolis II, Contents of the Treasury and Other Discoveries, Chicago, Oriental Institute, 1957. (UBL)
— Persepolis III, The Royal Tombs and other Monuments, Chicago, Oriental Institute, 1970. (UBL)

De monumentale opgravingspublicaties van het onderzoek van het Oriental Institute in Chicago, aanvankelijk onder leiding van Ernst Herzfeld, later geleid door E.F. Schmidt. (Comm. H.S.W. 2, 12)

61. W.N. Koelz, Persian Diary 1939-1941. Ann Arbor (Mich.), Museum of Anthropology (Anthropological Papers 71), 1983. (UBG)

62. L. vanden Berghe, Archéologie de l'Iran ancien. Leiden, Brill, 1966. (UBG)

Deze waarschijnlijk laatste reiziger die Iran zonder het comfort van het moderne reizen heeft bestudeerd, te fiets en per paard, heeft op die wijze nog nieuwe vondsten kunnen doen, zoals de ontdekking van het graf van Dah-i Dukhtar, een graf dat overeenkomst vertoont met dat van Cyrus te Pasargadae. Van groot belang zijn zijn opgravingen in het moeilijk toegankelijke Luristan, waardoor de Luristan-bronzen konden worden gedateerd.

63. M.Th. Ullens de Schooten, Iran, éternel Iran. De la Mer Caspienne au Golfe Persique, Brussel, Elsevier 1958. (NINO)

64. G. Walser, Die Völkerschaften auf den Reliëfs von Persepolis. Historische Studien über den sogenannten Tributzug an der Apadana Treppe. (Teheraner Forschungen 2), Berlin, 1966

Gedetailleerd onderzoek naar de reliëfs op de Apadana-trappen, waarvan de betekenis zo vele vroegere reizigers voor raadsels had gesteld. Volgens Walser brengen afgevaardigden uit alle delen van het rijk de koning geschenken (en geen tribuut). De herkomst van enkele delegaties is nog steeds onderwerp van discussie onder geleerden (Calmeyer 1982-83) (Comm. H.S.W. 6)

65. A.B. Tilia, Studies and Restorations at Persepolis and other sites of Fars. Rome, Ismeo, 1972-1978 (2 dln.)

Verslag van de reconstructies door het ISMEO, voorafgaande aan de viering van het 2500-jarig bestaan van de Iraanse monarchie. (Comm. H.S.W. 4, 12)

66. F. Krefter, Persepolis. Rekonstruktionen. Teheraner Forschungen 3, Berlin, Mann, 1971

Ter gelegenheid van de viering van 2500 jaar monarchie in Iran in 1971 vervaardigde Friedrich Krefter, architect van de opgravingen in de jaren dertig, een maquette van het paleisterras. In een monografie onderbouwde hij dit voorstel tot reconstructie. Volgens Krefter is het gehele paleizencomplex gebouwd voor de viering van Nouruz en is dit ceremoniëel ook te reconstrueren uit de afbeeldingen op de reliëfs. Voor kritiek op de interpretatie van Krefter, zie Calmeyer 1980, 56)

67. D. Stronach, Pasargadae. A report on the excavations conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963. Oxford Univ. Press, 1978

Door de opgravingen van het British Institute in Pasargadae kon de park-achtige aanleg van deze residentie worden gereconstruëerd. Tevens werd op het graf van Cyrus een reliëf ontdekt (een bloemvormige schijf) dat tot nu toe door geen enkele reiziger was gezien. (Comm. H.S.W. 2, 12)

68. C. Nooteboom, Een avond in Isfahan. Reisverhalen. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1978. (UBG)

BIBLIOGRAFIE

ARA: Algemeen Rijks Archief, tweede afdeling, Collectie 57: G.J.C. Schneither

H. Arndt (1984), *Persepolis* (Entdeckungsreisen in die Vergangenheit), Stuttgart

R.D. Barnett (1957), 'Persepolis', *Iraq* 19, 55-77

R.D. Barnett (1972), 'Sir Robert Ker Porter — Regency Artist and Traveller', *Iran* 10, 19-24

M.H. Braaksma(1938), *Travel and Literature*, An attempt at a literary appreciation of English travel-books about Persia, from the Middle Ages to the present day, Groningen/Batavia

C. de Bruijn, *Reizen door de vermaerdste delen van Kl. Asia*, Delft 1698

Catalogus Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae XXVII, Bibliotheek A. Hotz, Uitheemsche Landen, in het bijzonder Perzië en het Oosten, Leiden 1935

Jan Pietersz. Coen (1919), *Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië*. Dl. 1, H.T. Colenbrander ed., 's-Gravenhage

G.N. Curzon (1892), *Persia and the Persian Question*, (2 vols.), London

P. Calmeyer (1980), 'Textual Sources for the interpretation of Achaemenian palace decorations', *Iran* 18, 55-63

P. Calmeyer (1982-83), 'Zur Genese altiranischer Motive VIII. Die „Statistische Landcharte des Perserreiches' I, II, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 15, 105-87; 16, 141-222

J. Chaybany (1971), *Les voyages en Perse et la pensée française au XVIIIe siècle*, Paris 1971

B. W. Diffie & G. Winius (1977), *Foundations of the Portuguese empire 1415-1580*, (Europe and the world in the Age of Expansion I) Un. of Minnesota Press

Dunlop ed. (1930), *Bronnen tot de geschiedenis der Oostindische Compagnie in Perzië*. Eerste deel 1611-1638, (Rijks Geschiedkundige Publicatiën 72) 's-Gravenhage

F.S. Gaastra (1982), *De geschiedenis van de VOC*, Haarlem

A. Gabriel (1952), *Die Erforschung Persiens*. Die Entwicklung der abendländischen Kenntnis der Geographie Persiens, Wien

J.F. Gebhard Jr. (1881-2), *Het leven van Mr. Nicolaas Cornelisz. Witsen (1641-1717)* (2 dln.), Utrecht

Th. Herbert (1908), *Travels in Persia 1627-29*, Abr. and ed. by Sir William Foster with Introd. and Notes, (The Broadway Travellers), London

E. Herzfeld (1933), 'The magnificent discovery, at Persepolis', *Illustrated London News* March 1933, herdrukt in: *The Great Archeologists and their discoveries as originally reported in the pages of the Illustrated London News*, E. Bacon ed., London 1976, 267-270

A. Hotz (1911), 'Over afbeeldingen van Persepolis en Palmyra door Nederlanders', *Oud-Holland* 29 (separaat verschenen Amsterdam 1911)

A. Hotz ed. (1908), *Journaal der reis van den gezant der VOC Joan Cunaeus naar Perzië in 1651-1652* (Werken Historisch Genootschap, 3e serie, 26), Utrecht

Itinerario. Voyage ofte schipvaert van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portgaels Indien 1579-1592. (Werken Linschoten Vereeniging 57) H. Kern ed.; Tweede druk: H. Terpstra ed. Eerste stuk, 's-Gravenhage 1955

A.A. Kampman (1951-2), 'Van Kruisridders en Kooplieden. De Nederlanders in de Levant van A.D 1200-1700', *Jaarboek Ex Oriente Lux* 12, 131-162

A.A. Kampman (1970-71), 'Nederlands-Perzische betrekkingen in de Gouden Eeuw. Nederlandse kooplieden en kunstenaars te Isfahan', *Persica* 5, 1970-1971, 5-14

R.G. Kent (1948), *Old Persian, Grammar, Texts, Lexicon* (American Oriental Series), New Haven

F.H. Kochwasser (1971), 'Persien im Spiegel der Reisebeschreibung von Heinrich von Poser (1620/25)', *Festgabe deutscher Iranisten zur 2500 Jahrfeier Irans*, Stuttgart, 80-93

Lettres de Critique, de Litterature, d'Histoire etc., écrites à divers savans de l'Europe, par seu Monsieur Gisbert Cuper, publiées sur les originaux par Monsieur de B**(Beyer), Amsterdam 1743

J. de Loos-Haaxman (1935), 'De Schilder Cornelis de Bruyn en het portret van Joan van Hoorn', *Tijdschrift voor Indische Taal- Land- en Volkenkunde* 75, 218ff.

H. Luschey (1988), 'Aeltere Rekonstruktionen von Persepolis', in: Trümpelmann 1988, 13-14

K. Meier-Lemgo (1937), *Engelbert Kaempfer, der erste deutsche Forschungsreisende 1651-1716*, Stuttgart

M.A.P. Meilink-Roelofsz (1967), 'Een Nederlandse vestiging in de Perzische Golf,' *Spiegel Historiael* 2, 480-488

M.A.P. Meilink-Roelofsz (1972-74), 'The earliest relations between Persia and the Netherlands,' *Persica. Jaarboek van het Genootschap Nederland-Iran* 6, 1-50

M. Pope (1975), *The Story of Decipherment. From Egyptian Hiero-glyphic to Linear B*, London

M.C. Root (1976), 'The Herzfeld Archive of the Metropolitan Museum of Art', *Metropolitan Museum Journal* 11, 119-124

M.C. Root (1979), *The king and kingship in Achaemenid Art* (Acta Iranica 19), Leiden

E.W. Said (1979), *Orientalism*, New York

H. Sancisi-Weerdenburg (1983), 'De Behistun-inscriptie. Het eerste geschreven Oudperzisch? (DB I, 1-74; IV, 72-92)', *Schrijvend Verleden*, K. Veenhof (ed.), Zutphen, 60-69

Jac. Scheltema (1818), *Rusland en de Nederlanden*, Amsterdam 1818

Niels Steensgaard (1974), *The Asian trade revolution of the seventeenth century. The East India Companies and the decline of the caravan trade*, Chicago/London

J.J. Steur (1984), *Herstel of ondergang. De voorstellen tot redres van de Verenigde Oost-Indische Compagnie 1740-1795*, Utrecht

L. Trümpelmann (1988), *Ein Weltwunder der Antike Persepolis* (Ausstellungskatalog der Prähistorischen Staatssammlung München, Bd. 14), Mainz

Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland*, Ulm 1754 (3 dln.)

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux"

AMERSFOORT	Mevr. D.A. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan 45, 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Dr. J. de Roos, Archeol.-Hist. Instituut, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	P.F. Boomsma, Wilheminapark 4, 7316 BT Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M.M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I.B.J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	H.J. Prins, St. Claralaan 24, 5654 AT Eindhoven
's-GRAVANHAGE	Mevr. J.M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. drs L.M. Velt, Egyptologisch Instituut, Oude Boteringestraat 43, 9712 GD Groningen
HAARLEM	Mevr. B.H. v.d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. J.P. Lettinga, Emmastraat 6, 8262 EH Kampen
LEIDEN	Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden
MAASTRICHT	Drs. E.C. Moolenaar, M.L. Kingstr. 47, 6245 GH Eijsden
NIJMEGEN	Drs. S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	Prof. dr. K.F. Kerrebijn, 's-Gravenweg 109, 3062 ZC Rotterdam
TWENTE	Mevr. C.F.L. van Heek-van Heek, Boerderij De Tol, Hengelosestr. 704, 7521 PB Enschede
UTRECHT	Dr. A. v.d. Kooij, Tortellaan 34, 3722 WD Bilthoven
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, Gent

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

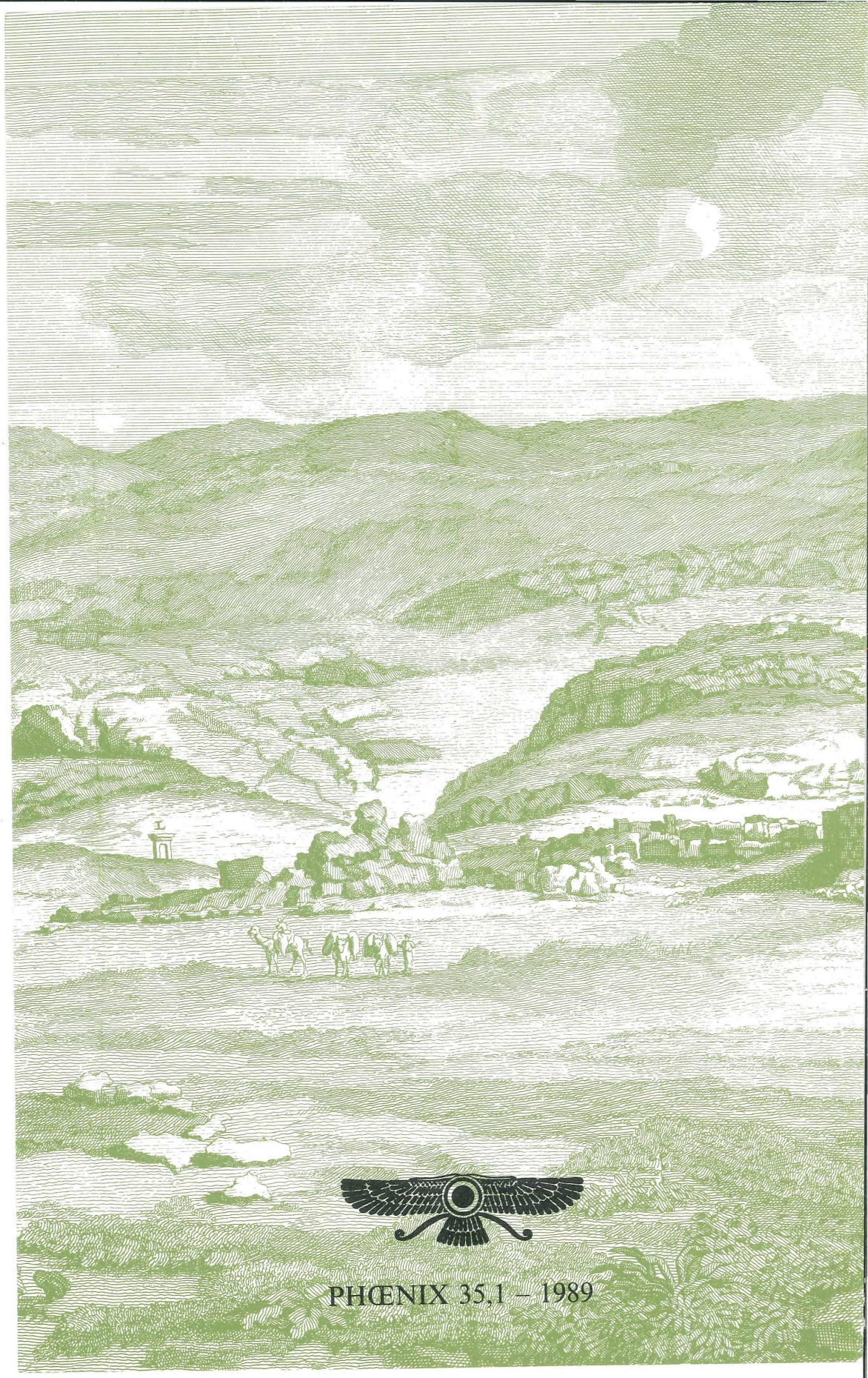

PHŒNIX 35,1 – 1989